

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Προβλήματα μετάφρασης
του 'Αριστοφάνη

Νομική παιδεία και πολιτική

Ή μυθολογία του σκανδάλου

Τά μέτρα για τὰ καύσιμα
και τό όνειρο του I.X.

Μάκη Καβουριάρη, ΕΟΚ: ή συζήτηση πού δέν έγινε ● Γιώργου Καρρά, Γιωταχήδες όλων τών κυβισμών ένωθειτε ● Μαρίας Νικολάου, Πάντειος: ή ιστορία μιās άπόρριψης ● Παντελή Μπουκάλα, Παιδεία, θρησκεία, άθλητισμός ● 'Αριστόβουλου Μάνεση, Νομική παιδεία και πολιτική ● Γιάννη Πανούση, Δίκαιο, παιδεία και πολιτική ● Γ.Μ. Σηφάκη, Προβλήματα μετάφρασης του 'Αριστοφάνη ● Marcel Deltienne, 'Η μυθολογία του σκανδάλου ● 'Αγγελου 'Ελεφάντη, 'Αβραάμ Μπεναρόγια, δεξιός όπορτουμιστής ή έπαναστάτης; ● 'Αγγελική Κωνσταντοπούλου - Νούτσου, «Οί μηχανισμοί της άγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία» του Σπ. Ι. 'Ασδραχά ● 'Αγγελου 'Ελεφάντη, «Σοσιαλισμός και κουλτούρα» του 'Αντώνη Βογιάζου ● Γιώργου Καρρά, 'Απ' τό κονσερβοκούτι στον κονδυλοφόρο ● Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου, Για τόν 'Αρη ● Τάσου 'Ανθουλιά, Καί πάλι οι σφαγές!... ● 'Επιστολές ● Βιβλία-περιοδικά

Μηνιαία έπιθεώρηση ● τεύχος 27 ● 'Ιούνιος-'Ιούλιος 1979 ● 60 δρχ.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία επιθεώρηση, 'Ιούνιος-'Ιούλιος 1979, 60 δρχ.

Κέκροπος 2, 'Αθήνα (Πλάκα), τηλ. 3245332

περιεχόμενα

Μάκης Καβουριάρης	ΕΟΚ: ή συζήτηση πού δέν 'νινε	2
Γιώργος Καρράς	Γιωταχήδες όλων των κυβισμών ένωθειτε	6
Μαρία Νικολάου	Πάντειος: ή ιστορία μιās άπόρριψης	11
Παντελής Μπουκάλας	Παιδεία, θρησκεία, άθλητισμός	14
'Αριστόβουλος Μάνεσης	Νομική παιδεία και πολιτική	17
Γιάννης Πα'ιούσης	Δίκαιο, παιδεία και πολιτική	22
Γ.Μ. Σηφάκης	Προβλήματα μετάφρασης του 'Αριστοφάνη	24
Marcel Detienne	'Η μυθολογία του σκανδάλου	43
'Αγγελος 'Ελεφάντης	'Αβραάμ Μπεναρόγια, δεξιός όπορτουμιστής ή επαναστάτης;	54
'Αγγελική Κωνσταντοπούλου - Νούτσου	«Οι μηχανισμοί της άγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία» του Σπ. Ι. 'Ασδραχά	57
'Αγγελος 'Ελεφάντης	«Σοσιαλισμος και κουλτούρα» του 'Αντώνη Βογιάζου	60
Γιώργος Καρράς	'Απ' τό κονσερβοκούτι στον κονδυλοφόρο	64
Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος	Γιά τον 'Αρη	67
Τάσος 'Ανθουλιās	Και πάλι οι σφαγές!...	69
'Επιστολές		70
Βιβλία - Περιοδικά		71

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: έξάμηνη 300 δρχ., έτήσια 600. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εύρώπης: έξάμηνη 450 δρχ., έτήσια 850. ΗΠΑ-Καναδά (άερ.): έξάμηνη 600 δρχ., έτήσια 1000 ● Γιά 'Οργανισμούς, Τράπεζες, 'Ανών. 'Εταιρείες: έξάμηνη 500 δρχ., έτήσια 1.000 ● ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ - ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Σπύρος Δελέγκας, Κέκροπος 2, 'Αθήνα 119, τηλ. 32.45.332 ● ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ Ταχυδρ. Θυρίδα Νο 1762, Πλ. Συντάγματος 'Αθήνα.

'Εκδότης, «Σ. Δελέγκας και Σία Ο.Ε.» Διευθυντής: 'Αγγελος 'Ελεφάντης, ● Φωτοστοιχειοθεσία: Φωτοκύνταρο ΕΠΕ. Βασ. 'Αλεξάνδρου 2 Χίλτον, τηλ. 748314 ● 'Εκτύπωση: 'Αφοί Χρυσοχοΰ, Στυμφαλίας 8 - Περιστερί, τηλ. 5719937 ● Φωτογραφική έπιμέλεια, Ναπολέων Τζανέτος. ● Διόρθωση: Παντελής Μπουκάλας ●

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

ΕΟΚ: ή συζήτηση πού δέν έγινε

Από τότε πού ή Ελλάδα ζήτησε νά μπει στήν ΕΟΚ γράφτηκαν κάμποσες χιλιάδες άρθρα, (φαντάζομαι διτι δέν υπάρχει ελληνικό έντυπο πού νά μίν έχει ασχοληθεί μέ τό θέμα), κυκλοφόρησαν δεκάδες διβλία, έγιναν εκατοντάδες διαλέξεις και δημόσιες συζητήσεις. Πρίν νά μπορούμε έμεις στήν ΕΟΚ, μπήκε ή ΕΟΚ στήν Ελλάδα και έγινε πολιτική άναφορά, πρόγραμμα, ιδεολογία, σύνθημα, τρόπος ζωής, τρόπος παραγωγής και κατανάλωσης, διαφήμιση, μεγάλη ιδέα. Ποτέ πρόβλημα δέν κυριάρχησε τόσο στή σκέψη μας, στίς αντιλήψεις μας, στήν καθημερινή μας ζωή. Και ποτέ πρόβλημα δέν μās ήταν τόσο λίγο γνωστό όσο ή ΕΟΚ.

Η πληθώρα του γραπτού και του προφορικού λόγου ελάχιστα βοήθησε στή γνώση του. Ο κόσμος παρά τό διτι βομβαρδίστηκε δια αυτά τά χρόνια μέ έπιχειρήματα υπέρ ή κατά τής ένταξης και φανατίστηκε γι' αυτό τό άπόλυτο καλό ή τό άπόλυτο κακό και συνέδεσε τή ζωή του μέ τήν ΕΟΚ και τήν ξεορκίζει καθημερινά γιά τήν ακρίβεια, γιά τό πετρέλαιο, γιά τά μονά-ζυγά, γιά τήν τεχνολογία της, γιά τό νόμισμά της, γιά τήν κατανάλωσή της, γιά τούς ρυθμούς παραγωγής της και γιά τήν πορεία τής δημοκρατίας της, δέν ξέρει ούτε τί είναι ή ΕΟΚ, ούτε ποιές θά είναι οι συνέπειες τής ένταξης. Μπερδεμένος από τά αντικρουόμενα έπιχειρήματα, από τήν ευφορία των μέν και τόν καταστροφισμό των δέ, από τά αυτονόητα και τά αντιφατικά πού του προσφέρονται από τά μέσα ενημέρωσης, από τίς συγκεντρώσεις, από τίς κουδέντες στό δρόμο, προσπαθει νά μαντέψει τί θά γίνει αύριο, σε πέντε χρόνια ή σε έφτά. Προς τό παρόν είναι έτοιμος νά αποδώσει στήν ΕΟΚ τά πάντα: τόν ήλιο και τή βροχή, τόν πληθωρισμό και τήν ανεργία, τήν αδιαλλαξία των Τούρκων και τό άνοιγμα του Καραμανλή στίς ανατολικές χώρες, τήν αύξηση τής εγκληματικότητας και τίς τσοϋχτρες, τήν καλύτερη μύρα διότι κυκλοφορεί μέ κόκκινη ταινία, και τό καλύτερο χρωμοσάμπουάν διότι συμφωνεί μέ τίς προδιαγραφές τής ΕΟΚ.

Τήν ευθύνη γι' αυτό τήν έχουν κυρίως αυτοί πού έκαναν τό πρόβλημα τής ένταξης άξονα τής ιδεολογίας τους και τής πολιτικής τους, δηλαδή ή Ν.Δ., τό ΠΑΣΟΚ και κατά κάποιο τρόπο τό ΚΚΕ. Άς μίν ξεχνάμε διτι γιά τίς τρεις αυτές δυνάμεις ή ΕΟΚ ήταν τό κύριο θέμα τους στήν εκλογική άναμέτρηση του 1977.

Γιά τό ΠΑΣΟΚ και τό ΚΚΕ πού αποτελούν τίς κύριες δυνάμεις του όχι, ή ένταξη μας στήν ΕΟΚ συνεπάγεται μύρια οσα δεινά: έξοδο του άγροτικού πληθυσμού, κλείσιμο των μικρών και μικρομεσαίων επιχειρήσεων, αύξηση τής ανεργίας και τής ύποαπασχόλησης. Συμπίση του ρυθμού άνόδου τής άμοιβής εργασίας, πώση του βιοτικού επιπέδου και πολλά άλλα δεινά οικονομικά, πολιτικά, πολιτιστικά. Η ένταξη μας στήν «Ευρώπη των μονοπωλίων», στήν «Ευρώπη του ΝΑΤΟ», σ' αυτό τό πρακτορείο του άμερικάνικου ίμπεριαλισμού θά είναι σκέτη καταστροφή.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Αντίθετα, γιά τή Ν.Δ., πού είναι ή κύρια δύναμη του ναί, ή ένταξη στην ΕΟΚ θά λύσει όλα μας τά προβλήματα. Θά γίνουμε μέλη μιās οικονομικά αναπτυγμένης κοινότητας μέ πολιτισμένα πολιτικά ήθη. Τά έθνικά μας συμφέροντα θά θρούν τή δικαίωσή τους και θά απαλλαγούμε από τή μονόπλευρη και απόλυτη εξάρτηση από τίς ΗΠΑ. Δέν είναι καθόλου υπερβολή άν πούμε δι για τή Ν.Δ. ή ένταξη αποτελεί τή νέα Μεγάλη Ίδέα τής έθνικης και αστικοδημοκρατικης ολοκλήρωσης.

Μέσα στο μανιχαϊσμό τους, τά τρία αυτά κόμματα χρησιμοποίησαν τήν ΕΟΚ γιά νά έπαληθεύσουν τήν ιδεολογία τους και τήν πολιτική τους. Γιά νά χωρέσει ή ΕΟΚ στα προκατασκευασμένα σχήματά τους, τή στένεψαν και τή φάρδυναν μέ τρόπο άπλουστεντικό, άπλοϊκό, συχνά κωμικό. Έτσι, μέσα από τήν ΕΟΚ, άλλοι ανακάλυψαν τό δρόμο γιά τήν ευημερία και τήν αστική δημοκρατία και άλλοι τίς βλαβερές συνέπειες του καπιταλισμού. Τήν ΕΟΚ όμως σαν συγκεκριμένη πραγματικότητα μέ τά προβλήματά της, τίς αντιφάσεις της, τά θετικά και τά άρνητικά της δέν τήν είδε κανείς τους.

Οί λίγες εξαιρέσεις στο χώρο τής Ν.Δ. δέν άρχουν γιά νά διαμορφώσουν μιá άλλη πολιτική. Πολύ περισσότερο οί εξαιρέσεις στο χώρο του ΠΑΣΟΚ, οί όποιες και λιγότερες ήταν και όποτε έφτασαν στα μέλη και τους όπαδούς χαρακτηρίστηκαν σαν απόκλιση από τή γραμμή και λάθος.

Έτσι, παρά τά κείμενα και τά λόγια, τά ουσιαστικά προβλήματα δέν αντιμετώπιστηκαν από αυτούς πού πήραν τήν ευθύνη του ναί ή του όχι στην ένταξη.

Αλήθεια, γιατί και πώς έγινε ή ΕΟΚ; Τί ήταν τό 1957 και ποιά πορεία άκολούθησε; Τί είναι σήμερα; Γιατί οί κομμουνιστές δέν βάζουν πρόβλημα άποχώρησης των χωρών τους από τήν ΕΟΚ, μερικοί δέ τήν υποστηρίζουν ανεπιφύλακτα; Γιατί τά τελευταία χρόνια μετά από τόσες έλπίδες γιά μιá άριστερή Ευρώπη, οί δυνάμεις τής δεξιάς φαίνεται δι έλέγχουν τίς εξελίξεις; Ποιός είναι ό σημερινός συσχετισμός των δυνάμεων στο χώρο τής Ευρώπης, τό επίπεδο τής ταξικης πάλης και τί μόρφές παίρνει; Γιατί είμαστε τόσο άδύνατοι στην ευρωπαϊκή ιστορία; Γιτί όταν συζητιέται ή συνθήκη προσχωρήσεως στη Βουλή ό κύριος υπεύθυνος τής οικονομικης πολιτικης τής κυβέρνησης αναφέρεται βέβαια στην ιστορία, αλλά στην ιστορία του Άνδρέα Παπανδρέου και όχι τής ΕΟΚ;

Η Ευρώπη είναι τόσο εξαρτημένη πολιτικά και οικονομικά όσο προσπαθούν νά τήν παρουσιάσουν; Πώς πρέπει νά ερμηνεύσουμε τήν πολιτική του ανοίγματος προς τήν Ανατολή; Τόν ανταγωνισμό της μέ τήν Αμερική και τήν Ιαπωνία; Η ένδυνάμωση τής Ευρώπης και τό ξεπέραςμα τής διπολικης (ΗΠΑ, Σοβ. Ένωση) παγκόσμιας τάξης θά είναι άρνητικοί παράγοντες γιά τό προοδεντικό κίνημα; Ως πότε τέλος πάντων θά μās τυφλώνει ή άκτινοβολία τής ΕΣΣΔ;

Βέβαια ή απάντηση σ' αυτά τά προβλήματα δέ θά μās οδηγούσε στην Ευρώπη των εργαζομένων. Θά μās βοηθούσε όμως νά καταλάβουμε δι ή ΕΟΚ δέν είναι μόνο μιá τελωνειακή κοινότητα στο έλεος τής θεωρίας των συγκριτικών πλεονεκτημάτων, όπου ή Ελλάδα θά

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

παίξει τό ρόλο τής Πορτογαλίας μέχρις ότου μπει ή ίδια ή Πορτογαλία. Ότι είναι συγχρόνως μία οικονομική κοινότητα πού για νά λειτουργήσει σάν τέτοια χρειάζεται έναρμόνιση τής οικονομικής πολιτικής τών κρατών μελών. Η Ελλάδα θα πρέπει νά προσαρμόσει τό θεσμικό της πλαίσιο και τήν πολιτική της στους θεσμούς και τήν πολιτική τής κοινότητας. Η έκλογίκευση του ελληνικού καπιταλισμού είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τή λειτουργία τής Ελλάδας στην κοινότητα. Έδώ χρειάζεται μιá διευκρίνιση.

Είναι πρόβλημα τής άριστερᾶς ή έκλογίκευση του καπιταλισμού; Θα λέγαμε ναι, στό βαθμό πού ή έκλογίκευση πραγματοποιείται σάν άπάντηση στην ανάπτυξη και τίς απαιτήσεις του προοδευτικού κινήματος για νά τό έκτονώσει δέβαια, παραχωρώντας του όμως δικαιώματα και υλικά πλεονεκτήματα.

Άνάμεσα στον καπιταλισμό τών χωρών τής Εύρώπης, πού ύστερα από πάλη αποδέχτηκε τή συμμετοχή, τίς εργοστασιακές επιτροπές, τή συνεχή εκπαίδευση, τήν εργονομία, πού συζητάει τήν εβδομάδα τών 35 ώρων, και τον ελληνικό καπιταλισμό πού ζει μέσα σέ συνθήκες πρωταρχικής συσσώρευσης, πού έχει ανάγκη από τόν 330, από προστατευτικούς δασμούς, φορολογικές απαλλαγές, κίνητρα και δέν συμμαζεύεται, και από τή στιγμή πού δέν υπάρχει στίς σημερινές συνθήκες άλλη δυνατότητα επιλογής είναι προφανές, ότι θα προτιμήσουμε τόν πρώτο, γιατί μαζί του φέρνει και ένα ψηλό επίπεδο συνειδητοποίησης τών εργαζομένων, τήν ταξική και όχι τήν κορπορατιστική διεκδίκηση τών συμφερόντων τους, τή συμμετοχή τους στην πολιτική μέσα από τά κόμματα, τήν τοπική αυτοδιοίκηση, τά συνδικάτα και όπου άλλου τό κίνημα μπορεί νά εκφραστεί μαζικά, τήν ανάπτυξη τής πάλης ενάντια στό δογματισμό και τούς μηχανισμούς χειραγώγησης του κινήματος, όλα αυτά πού χαρακτηρίζουν τήν ταξική πάλη στίς χώρες τής Δυτικής Εύρώπης, στοιχείο τής όποίας αποτελεί και τό ευρωκομμουνιστικό κίνημα.

Στό βαθμό άλλωστε πού τό κίνημα στην Εύρώπη, για λόγους πού θα 'ξιζε κάποτε νά αναλύσουμε, υποτροπιάζει και γίνεται περισσότερο κορπορατιστικό και λιγότερο ταξικό, στό βαθμό πού οι διάφορες κατηγορίες του πληθυσμού πού τό συνθέτουν δέν αγωνίζονται παρά για τά ιδιαίτερα τους συμφέροντα, όσο θεμιτά κι αν είναι, ανεξάρτητα και αντιπαραθετικά προς τό μαζικό κίνημα, (ή φράση αυτή δέν πρέπει νά θεωρηθεί ότι στρέφεται ενάντια στα αυτόνομα κινήματα τά όποια έχουν δώσει πολλά θετικά αποτελέσματα, βλ. γυναικείο κίνημα, οικολογικό κίνημα κ.λπ.), στό βαθμό τέλος πού δέν πολεμάει τό δογματισμό και ανέχεται τούς μηχανισμούς χειραγώγησης, ανοίγει τό δρόμο στην Εύρώπη τών πατρίδων, στην ιδεολογία του σωβινισμού και του ολοκληρωτισμού και τήν εξάρτηση από ξένα κέντρα αποφάσεων.

Η συζήτηση αυτών τών προβλημάτων θα μᾶς βοηθούσε ακόμα νά καταλάβουμε ότι, σέ τελευταία ανάλυση, ή Εύρώπη είναι περισσότερο υπόθεση του προοδευτικού κινήματος και λιγότερο τών μονοπωλίων, και ότι ή Εύρώπη δέν υπάρχει χωρίς τήν προοπτική του σοσιαλισμού. Καί αυτό παρά τό γεγονός ότι ή ΕΟΚ ξεκίνησε σάν υπόθεση τής αστικής τάξης και παρά τό γεγονός ότι τήν πρωτοβουλία τήν έχουν ακόμη οι αστικές δυνάμεις. Όσο άλλωστε ή πρωτοβουλία παραμένει σ' αυτές

Δια γυμνου οφθαλμου Δια γυμνου οφθαλμου

τίς δυνάμεις ή ΕΟΚ θά ακολουθει μία αντιφατική πορεία και συχνά θά φτάνει σέ αδιέξοδα.

Η συζήτηση όμως δέν έγινε. Τέσσερα χρόνια αναλωθήκανε σέ προβλήματα έκλογικού χαρακτήρα, σέ αφορισμούς και σέ ξόρκια. Μπαίνουμε σέ μία Εύρώπη πού μάς είναι άγνωστη, όπως άγνωστες μάς είναι και οι συνέπειες πού θά έχει ή ένταξη. Μιλάμε συνέχεια γιά τά συνεπακόλουθα του καπιταλισμού, αλλά αυτόν τόν έχουμε και τά αποτελέσματά του τά ξέρουμε και στην άφηρημένη τυπική μορφή του και στή συγκεκριμένη εφαρμογή του στην Ελλάδα. Μήπως μέχρι τώρα δέν είχαμε και έξοδο του άγροτικού πληθυσμού, και συγκέντρωση του κεφαλαίου και είσοδο των μονοπωλίων και εξάρτηση; Τί καινούριο φέρνει ή ΕΟΚ μαζί μέ τόν «ύστερο καπιταλισμό»; Ή μήπως διαφορετικά θά έπρεπε νά μπει τό πρόβλημα; Και έν πάση περιπτώσει όχι μέ δρους απόλυτους όπως μάς συνήθισαν ή Ν.Δ., τό ΠΑΣΟΚ και τό ΚΚΕ.

Μερικές φορές, δυνάμεις έξω από τη Ν.Δ., τό ΠΑΣΟΚ και τό ΚΚΕ, προσπάθησαν νά στρέψουν την προσοχή του κόσμου σ' αυτά τά προβλήματα. Η έμβέλειά τους όμως ήταν περιορισμένη. Και ή προσπάθειά τους χάθηκε μέσα στα οικονομικά συμφέροντα και τίς πολιτικές σκοπιμότητες, την ιδεολογική φόρτιση και τη δεισιδαιμονία.

Γιατί όμως ή Ν.Δ. τό ΠΑΣΟΚ και τό ΚΚΕ απέφυγαν νά δούνε και νά δείξουν τά πραγματικά προβλήματα;

Η ΕΟΚ δάξει την ελληνική κοινωνία μπροστά σέ προβλήματα και την υποχρεώνει σέ επιλογές πού ξεπερνούν τους πολιτικούς, κοινωνικούς, ιδεολογικούς προσδιορισμούς και τά όρια των τριών αυτών κομμάτων.

Γιά νά ανταποκριθεί ή ελληνική οίκονία στην ένταξη και νά άντέξει, χρειάζεται βαθιές αλλαγές πού ή κυβέρνηση της Ν.Δ. δέν μπόρεσε μέχρι τώρα όχι μόνο νά πραγματοποιήσει, αλλά ούτε και νά προγραμματίσει. Είναι αλήθεια ότι την τελευταία περίοδο, σέ όρισμένους τουλάχιστον τομείς, αναπτύσσεται μία δραστηριότητα πρός αυτή την κατεύθυνση, ή όποία όμως παραμένει αποσπασματική, αντιφατική και έξουδετερώνεται από άλλες πρωτοβουλίες ή αδράνειες. Η συζήτηση στή Βουλή της συνθήκης προσχώρησης έδειξε όλη την ανεπάρκεια της κυβέρνησης της Ν.Δ. σ' αυτό τό επίπεδο. Υπερασπίστηκε την ένταξη χωρίς δέδαια νά παρουσιάσει τά μέτρα πού θά την κάνουν έπωφελή. Μας τά υποσχέθηκε όμως και σύντομα. Πώς όμως θά σπάσει τίς αντιδράσεις των δυνάμεων εκείνων πού αναπτύσσονται στό θερμοκήπιο της προστατευτικής της πολιτικής; Απ' την άλλη μεριά οι κοινωνικοί άγώνες στην Εύρώπη έχουν οδηγήσει σέ όρισμένες κατακτήσεις κοινωνικού και οικονομικού χαρακτήρα πού ή ελληνική κεφαλαιοκρατία δέν είναι διατεθειμένη νά δεχτεί. Πώς και πότε θά έναρμονιστεί ή κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα μέ την αντίστοιχη της Εύρώπης, πώς θά περάσει στις επιχειρήσεις στην Ελλάδα ό ελεύθερος συνδικαλισμός, ή μείωση των ώρων εργασίας ή βελτίωση των συνθηκών εργασίας; Μέχρι πότε οι αντιθέσεις εργασίας-κεφαλαίου θά λύνονται μέ τόν 330 και μέ επιστρατεύσεις; Όμως, τά προβλήματα πού δάξει ή ένταξη δέν έξαν-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

τλοῦνται στό χώρο τῆς οἰκονομίας, ὅπου ἡ κυβέρνησις τῆς Ν.Δ. ἔχει τήν κύρια εὐθύνη. Στήν Εὐρώπη τά τελευταῖα χρόνια ἀναπτύσσονται θεωρητικές κατασκευές καί ἐφαρμόζονται πολιτικές πού δάξουν σέ ἀμφισβήτησις τά παραδοσιακά ἰδεολογικά σχήματα, στά ὁποῖα εἶναι παγιωμένα τό ΠΑΣΟΚ καί τό ΚΚΕ. Ὁ τριτοκοσμικός προσανατολισμός τοῦ ΠΑΣΟΚ, ἡ ἐξάρτησις τοῦ ΚΚΕ ἀπό τή Σοβιετική Ἐνωσις, ἡ ἀντίληψις πού ἔχουν καί τά δύο γιά τήν ἐξουσία καί τή συνεργασία τῶν προοδευτικῶν δυνάμεων τά ἐμποδίζουν νά ἀνοιχτοῦν στά νέα προβλήματα καί τίς νέες ἀντιλήψεις.

Πολλά ἀπειλοῦνται ἀπό τήν ἔνταξι στήν ΕΟΚ. Καί οἱ κίνδυνοι ἀξάνονται ὅσο δέν παίρνονται μέτρα γιά τήν ἀντιμετώπισή τους. Ὅμως, γιά τήν ἑλληνική κοινωνία, ἡ ΕΟΚ εἶναι λιγότερο μία ἀπειλή καί περισσότερο μία πρόκλησις. Τήν πρόκλησις αὐτή τό ΠΑΣΟΚ καί τό ΚΚΕ προσπαθοῦν νά τήν ἀποφύγουν, ἡ Ν.Δ. νά τήν καθυστερήσει. Ὅσο μπορέσει. Μέ τό λιγότερο κόστος γιά τά συμφέροντα πού ἐξυπηρετεῖ. Καί σ' αὐτό, ἡ βοήθεια πού τῆς προσφέρεται ἀπό τό ΠΑΣΟΚ καί τό ΚΚΕ εἶναι ἀνυπολόγιστη. Ἄρχισε ἀπό τή στιγμή πού μπήκε τό πρόβλημα τῆς ἔνταξης, συγκεκριμενοποιήθηκε μέ τήν ἀποχώρησή τους ἀπό τή Βουλή καί φαίνεται ὅτι θά συνεχιστεῖ. Γιά νά μή διαταραχτοῦν τά ἰδεολογικά σχήματα, οἱ πολιτικές ἰσορροπίες, τά κεκτημένα καί τά ἐπιδιωκόμενα, γιά νά μήν ἀποκτήσει ὁ διάλογος σαφήνεια, δηλαδή γιά νά μή γίνει διάλογος.

Μάκης Καβουριάρης

Γιωταχῆδες ὄλων τῶν κυδισμῶν ἔνωθεῖτε...

Τή στιγμή πού γράφονται οἱ γραμμές αὐτές (8.7.79) ἡ ἑλληνική κοινωνία βροῖσεται σέ ἕναν ἀπό τούς συνηθισμένους τῆς ἀναδρασμούς, ἀφήνοντας συχνά νά ἐκτυλιχθοῦν σκληρές ἀλλοφροσύνης καί πανικοῦ πού προσφέρουν στιγμές ὑψηλῆς συγκινήσεως στούς ψυχραιμότερους. Μόλις λοιπόν ἀναγγέλησαν τά νέα μέτρα γιά τήν ἀύξηση τῆς βενζίνης ὅλοι οἱ δρόμοι ἄρχισαν μονομιᾶς νά ὀδηγοῦν στά βενζινάδικα, ὅπου ὁ συνωστισμός ξεπέρασε κάθε προηγούμενο· ἔδωσαν καί πήραν οἱ διαπληκτισμοί γιά τήν προτεραιότητα καθῶς αὐτοκίνητα μέ γεμάτα ντεπόζιτα ἀπαιτοῦσαν φορτικά ἀπό τούς ὑπαλλήλους νά τά φουλάρουν γιά νά «κερδίσουν» ὅσα δεκάρικα προλάβουν· πολλά πρατήρια ἔκλεισαν στεγνά ἢ ἔντρομα πρὶν τῆς ὥρας τους, ἐνῶ τά κεντρικά φιλοξένησαν μέχρι καί πάνω ἀπό τέσσερις χιλιάδες γιωταχί μέσα σέ μισή μέρα, πενταπλασιάζοντας συχνά τίς εἰσπράξεις. Ἡ πιό ἄστατη καί ἡ πιό μικρή μερίδα τοῦ ἀγοραστικοῦ κοινοῦ ἀπατά χωρίς ἐνδοιασμούς τό ἰδιωτικό αὐτοκίνητο καί ρίχνεται μέ τά μοῦτρα στόν νέο της ἔρωτα, τό παρακατιανό μέχρι χτές δίκυκλο· οἱ ἀντιπροσωπεῖς του πολιορκοῦν-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

ται από ορθάνοιχτα πορτοφόλια, φτάνοντας συχνά να έχουν κιόλας προπωλήσει την παρτίδα που αναμένεται στα τέλη του μήνα και να αρχίζουν με την παρτίδα του Αυγούστου: «τώρα είναι η ευκαιρία για μας. Αν μπορέσουμε να εξασφαλίσουμε εμπόρευμα από τα εργοστάσια θα κάνουμε πολύ μεγάλους τζίρους» (Νέα, 5.7.79). Στο μεταξύ «βαρύ πένθος κηρύσσεται στο κύκλωμα αυτοκινήτων» (Βήμα, 5.7.79) και η συμπαθής τάξη των μεγαλοεισαγωγέων θρηνεί μπροστά στο πτώμα του «Κλάδου» που τον βρήκε «συμφορά», «άφανισμός», «οικονομική καταστροφή» (λές και δεν ξέρει τί θα πει εμπόριο), και έτοιμάζεται για αγωνιστικές κινητοποιήσεις. Έορταστική ατμόσφαιρα επικρατεί αντίθετα (νά τί θα πει εμπόριο) στις μάντρες των μεταχειρισμένων όπου οι ιδιοκτήτες «τρίβουν τα χέρια τους» κατά τις έφημερίδες, βλέποντας το δείκτη των κερδών τους να έκσφενδονίζεται στα ύψη μέσα σε μία μέρα. Έπίδοξοι και παρ' όλιγον γιωταχήδες ξεροσταλιάζουν μαραμένοι στο λιοπύρι του Χολαργού, άλλοι αρπάζονται με τους κατά περίπτωση αρμόδιους, ενώ μηνύματα συναδελφικής αλληλεγγύης και αγωνιστικής συμπαραστάσης αναμένεται να καταφθάσουν απ' όλες τις γωνιές της χώρας («Β. Ελλάδα: γαλήνη πριν την τρικυμία...», Έλευθεροτυπία, 4.7.79) και ίσως ακόμα από τα ξηνητεμένα αδέρφια μας. Δεν είναι απαραίτητο να είναι κανείς συγγραφέας έργων κοινωνικής φαντασίας για να συλλάβει την τάξη των γιωταχίδων να άφομοιώνει όλες τις «μορφές πάλης», να οργανώνει πορείες, να ύψώνει όδοφράγματα, να κάνει καταλήψεις αντιπροσωπειών, να εισβάλλει στο Χολαργό δονώντας με τό σύνθημα «δώστε πινακίδες στο λαό» την ατμόσφαιρα του φιλήσυχου προαστίου...

Κανείς δεν έχει ίσως τό δικαίωμα να περιγελάσει τή στεναχωριμένον θά ζημιωθούν από τά πρόσφατα μέτρα. Αλλά εδώ δεν είναι περιήθικης ό λόγος.

Ανάμεσα λοιπόν στα τελευταία μέτρα της κυβέρνησης για τό ενεργειακό τήν άπήχηση μονοπόλησαν σχεδόν εκείνα για τό ιδιωτικό αυτοκίνητο και τό «διωγμό» του. Είναι αλήθεια ότι ή κυβέρνηση δεν μάς έχει συνηθίσει σε καλομελετημένους προγραμματισμούς και εϋστοχες, σταθερές ενεργειακές πολιτικές. Και καθώς μάλιστα ή κατάσταση διαγράφεται σήμερα – μέ τήν ένταξη στήν ΕΟΚ και τήν παγκόσμια κρίση στα υγρά καύσιμα – εξαιρετικά κρίσιμη, οι ανάγκες πειστικές και οι προοπτικές δυσοίωνες, τίποτα λιγότερο παράδοξο από τίς σπασμωδικές και άποσπασματικές αντιδράσεις της, από μέτρα που και ευκαιριακά και έμβολωματικά είναι, μέτρα που μπορούν να ανακληθούν, να ανατραπούν, να αντιστραφούν ανά πάσα στιγμή. Αλλά όλα είναι σωστά και έπισημάνθηκαν από όλους.

Έξίσου σωστό είναι όμως, αλλά δεν έπισημάνθηκε από κανέναν, ότι ή κυβέρνηση – όταν πιά οι αντιφάσεις ξεσπούν και μαινονται μπρός στα μάτια της και οι ανάγκες απαιτούν έπιτακτικά ιεράρχηση – δεν διστάζει να νιοθετήσει μέτρα που δυσσαρεστούν, έπειδή πλήττουν, τήν εκλογική της βάση· και έπιπλέον ότι μέ τά κατά καιρούς μέτρα της θέτει συχνά επί τάπητος προβλήματα – όγκόλιθους τής ελληνικής κοινωνίας, και μάλιστα ύπαινόσεται (στή γλώσσα της και μέ τόν τρόπο

Δια γυμνου οφθαλμου Δια γυμνου οφθαλμου

της, αδιάφορο) ορισμένες κατευθύνσεις για την προσέγγισή τους. Προβλήματα που έχει χρέος να αρπάζει και να αναδεικνύει οποιος ισχυρίζεται ότι κατέχει κάποια μέσα έρμηνείας, τουλάχιστον, της κοινωνίας. Του κάκου όμως. Κανείς δεν είχε ενδιαφερθεί, λογουχάρη, απ' ό,τι θυμόμαστε για τα μεγάλα κεφάλαια της ελληνικής πραγματικότητας που είχαν ανοίξει, παρά τό αντισυνταγματικό και αντιδημοκρατικό τους πνεύμα, τά περί «τεκμηρίων» μέτρα. Κανείς δεν μπήκε στον κόπο να ψάξει λίγο τό σοβαρό ζήτημα που προέκυπτε τότε: τή φοροδιαφυγή, τήν αντιπαραγωγικότητα, τήν αποθησαύριση, τόν καταναλωτισμό όχι θέβαια του ιμπεριαλισμού και των «καρχαριών της ολιγαρχίας», αλλά του εϋτραφούς στρώματος των λεγομένων μεσοαστών, π.χ. του τμήματος των ελευθέρων επαγγελματιών ή των εισοδηματιών που, αν θέλουμε να προχωρήσουμε, περιβάλλον στο κάτω κάτω και στηρίζουν τους «καρχαρίες», κοπτόμενοι ίσως περισσότερο απ' αυτούς να μην αλλάξουν τά πράγματα ούτε κατά κεραία.

Έτσι λοιπόν και σήμερα. Τά μέτρα της κυβέρνησης έχουν και μιά άλλη σαφή διάσταση, που τήν επισημαίνει μάλιστα ή ίδια: «ή μείωση της καταναλώσεως επιβάλλεται και για λόγους οϋσιαστικούς και για λόγους ψυχολογικούς» (Καραμανλής). «μέ τήν κοινωνία της καταναλώσεως δημιουργήσαμε ένα τέρας που δεν μπορούμε πιά να τό ελέγξουμε» (Καραμανλής). Δεν θά μās απασχολήσει εδώ ή συμμετοχή της κυβέρνησης, της δεξιᾶς, της αστικής τάξης στην κνοφόρηση του τέρατος. Είναι αυτόνομη. Έκείνο όμως που μās απασχολεί είναι που ή αντιπολίτευση παραχώρησε άμαχητί στον άρθρογράφο της Καθημερινής, 3.7.79, τή διαπίστωση ότι «τό αυτοκίνητο είναι τό ύπ' αριθ. 1 αντικείμενο του αχαλίνωτου και ανώριμου καταναλωτισμού που κυριεύει στρώματα, τά όποια είδαν, μεταδικτατορικά, ν' ανεβαίνει απότομα ή στάθμη των υλικών τους δυνατοτήτων, τίς όποιες διοχέτευσαν στην απόκτηση οχήματος», που τόν άφησε δηλαδή να κάνει μόνος του τά αποφασιστικά θέματα προς τήν καρδιά του προβλήματος, ή όποια θέβαια προϋπάρχει και θά επιζήσει της αναταραχής. Γιατί τελικά εκείνο που ενδιαφέρει δεν είναι φυσικά μόνο τί κάνει ή κυβέρνηση, ό ιμπεριαλισμός, οι «εϋθύνες» τους κ.λπ.· αλλά τί κάνει, τί γυρεύει ό «λαός». Και αυτός, μαζί με όλα τά άλλα που κάνει, γυρεύει μανιωδώς όχημα, αυτοκίνητο, άμάξι, κούρσα, ρόδα.

Θά τό πούμε εϋθύς έξαρχής: ή «ψύχωση του ιδιωτικού αυτοκινήτου», όπως εϋστοχα ονομάστηκε, έχει τόση σχέση με τήν ανάγκη του ανθρώπου να αυτοκινείται, να ταξιδεύει κ.λπ. όση ό γαργαντισμός με τήν ανάγκη του να τρώει. Και άς μή σπεύσει κανείς να ανατρέξει στον Μάρξ παραπέμποντας στα όσα είπε περί κοινωνικών αναγκών. Γιατί είναι θέβαιο ότι όταν εκείνος μιλούσε για τό κρασί του Γάλλου και τήν μϋρα του Άγγλου εργάτη δεν είχε στο νοϋ τον τόν αλκοολισμός. Τό αυτοκίνητο, παρά τίς ανάγκες που καλύπτει (άλλά φυσικά και έξαιτίας αυτών των αναγκών: ποιός είπε ότι ή ιδεολογία είναι καθαρός μύθος;) δεν είναι ένα κοινό αγαθό· είναι ιδεολογία, είναι πολιτισμικό φαινόμενο, είναι τρόπος ζωής.

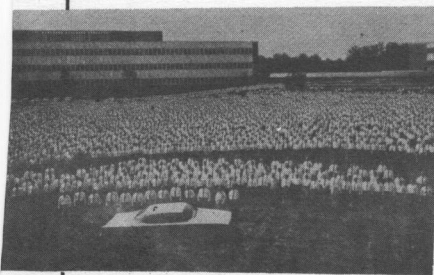
Άς κάνουμε μερικές σκόρπιες σκέψεις. Μήπως δεν είναι τό αυτοκίνητο, για παράδειγμα, και ή ελεύθερη, απεριόριστη και κατά τό δο-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

κοῦν τοῦ ἰδιοκτῆτη χρῆση του πού γιά πολλά χρόνια διαφόρισε καί διαφορίζει τόν «ἐλεύθερο κόσμο» ἀπό τό «σοσιαλισμό»; Μήπως δέν εἶναι ἐκεῖνα τά τερατώδη αὐτοκίνητα – μαοῦνες πού ἔδιναν, παλιότερα τουλάχιστον, στήν Ἀμερική τό ἀδιαφιλονίκητο οἰκονομικό, βιοτικό, πολιτισμικό προβάδισμα, συμβολίζοντας ταυτόχρονα τήν μεγαλοσύνη της; Μήπως δέν εἶναι ἡ μαζική, ἀέναα βελτιούμενη, χύδην καί κατά ἑκατοντάδες τύπους παραγωγή του πού διαχωρίζει ἀμετάκλητα τήν «ἐλεύθερη οἰκονομία» καί τήν «κοινωνία τῆς ἀφθονίας» ἀπό τήν κοινωνία τῆς στέρησης; Μήπως ἡ ἀνοδος τοῦ ἀριθμοῦ τῶν αὐτοκινήτων δέν θεωρήθηκε ἀπ' ὄλους ὡς ὁ σπουδαιότερος δείκτης ἀνόδου τοῦ βιοτικού καί τοῦ πολιτισμικοῦ ἐπιπέδου; Μήπως δέν μπορεῖ ὁ καθένας πού ἐργάζεται φιλότιμα καί ἀποταμιεύει συνετά νά τό ἀποκτήσει, μέ δόσεις ἔστω, καί μήπως δέν τό ἀποκτᾷ; Μήπως ὁ καθένας δέν εἶναι λοιπόν ἐλεύθερος;

Τό αὐτοκίνητο, στοιχεῖο τῆς ἐλεύθερης καί ἀδέσμευτης μετακίνησης, ἦρθε νά γίνει σύμβολο τῆς ἴδιας τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου (ἢ τῆς ἐλευθερίας τῆς οἰκογένειας, τό ἴδιο κάνει). Ὅπως λέει καί ἀρθρογράφος τῆς Καθημερινῆς, 8.7.79, τό αὐτοκίνητο «ταυτίζεται στή συνείδηση τοῦ μέσου ἀνθρώπου» μέ τό ἀγαθό «πού ἐδραιώνει ἕνα αἶσθημα ἀτομικῆς ἐλευθερίας». Καί ἀκόμα: «Ὅταν ὄλοι, πλούσιοι καί φτωχοί, ἔχουν τήν ἱκανότητα νά χρησιμοποιοῦν τό ἰδιόκτητο μεταφορικό τους μέσο – ἄσχετα ἂν οἱ πλούσιοι διαθέτουν δωδεκακύλινδρον μηχανή καί οἱ δεύτεροι δικύλινδρον – ὑπάρχει κοινωνική ἰσότητα». Τό αὐτοκίνητο θά ὀδηγήσει, μέσω τῆς ἐλευθερίας, στήν ἰσότητα. Καί μέσω τῆς ἰσότητας θά πλέξει τό ἐγκώμιο τοῦ ἀτομικισμοῦ: ἀφοῦ τό αὐτοκίνητο θά φέρει τήν (ἀτομική) ἰσότητα, ἡ ἀπόκτησή του δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι, καί νά θεωρεῖται ἀπό ὄλους, μέσο καί μαζί ἀτράνταχτο στοιχεῖο (ἀτομικῆς) κοινωνικῆς ἀνόδου καί προβολῆς. Μέ λίγα λοιπόν σχετικά λεφτά ἀγοράζετε τήν κοινωνική σας ἀνοδο καί ποζάρετε καί σεῖς στό πάνθεο τῶν ἐπιτυχημένων. Πόσοι δέν θά ἐνδώσουν;

Ὅταν μάλιστα ταυτίζονται καθημερινά μέ τίς εἰκόνες τῶν γοητευτικῶν, ρωμαλέων ἀνδρῶν («ἀνδρικό» πράγμα δέν εἶναι τό αὐτοκίνητο;) πού μέ τό ἀνοιχτό σπόρ ἀμάξι τους καταβροχθίζουν τά χιλιόμετρα σέ ἐξωτικές, μαγευτικές τοποθεσίες δείχνοντας τά κατάλευκα, τέλεια δόντια τους στήν ξανθιά ἀλογοουρά πού ἀνεμίζει δίπλα τους; Ποιός δέν θά θεωρήσει ἔτσι τό αὐτοκίνητο μέσο ὄχι μόνο κοινωνικῆς ἀλλά καί σεξουαλικῆς ἀνόδου καί προβολῆς; Πόσοι δέν θά ἀναρριγήσουν μπροστά στίς λάγνες εἰκόνες τῶν εἰδικευμένων καί μή περιοδικῶν, ὅπου τό αὐτοκίνητο μᾶς ὑπόσχεται μέ ὀρθάνοιχτες πόρτες μύριες κρυφές ἀπολαύσεις σάν ἔμπειρη ἐρωμένη, ὅταν αὐτό τό χυτό σασί, τοῦτο τό τορνευτό σασμάν, αὐτό τό ἀλαβάστρινο καπώ, ἐκεῖνος ὁ φιλήδονος λεβιές, ὅταν ὄλα τοῦτα μποροῦν νά γίνουν δικά μας μέ λίγες οἰκονομίες; Καί πόσοι θά χάσουν τό ἐνδιαφέρον τους, πόσοι θά πάθουν νά ἐλπίζουν «καί σ' ἀνώτερα», ὅταν δέν παύουν νά τρέφονται μέ ὄλα τά ἄπιαστα, τά ὀλοκαίνουρια ὑπεραντόματα, ὑπερηχητικά καί δέν ξέρω γώ τί ἄλλο σοῦπερ-μοντέλα, ὅταν μνοῦνται στίς ἀνέσεις, τά τερτίπια καί τά κόλπα τους, ὅταν βρῖσκονται μαζί τους στήν ἴδια ἡδονοβλεπτική σχέση πού τούς φέρουν τά εὐρείας κυκλοφορίας περιοδικά μέ τίς σεξοδόμβες

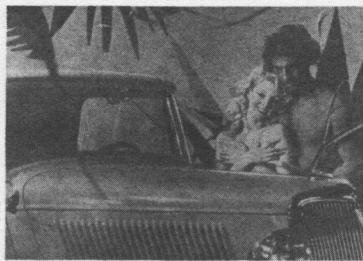
Δια γυμνου οφθαλμου Δια γυμνου οφθαλμου

του σινεμά και την ιδιωτική τους ζωή; Πόσοι λοιπόν δεν θα σπεύσουν να κάνουν την από κάθε άποψη ένδεδειγμένη (οικονομική και ιδεολογική) επένδυση των (οικονομικών και ιδεολογικών) μικροοικονομιών τους;

Νά λοιπόν το απαραίλατο μικροαστικό όνειρο που τα άθροστομα γκάλοπ της Έλευθεροτυπίας, 5.7.79, δεν ήταν δυνατό να μή μās πετάξουν στά μούτρα: «Τρία χρόνια τώρα έκανα οικονομίες για να πάρω αυτοκίνητο. Είχα αρχίσει να ψάχνω. Σέ μία βδομάδα υπολόγιζα να γίνω κι εγώ κάτοχος Ι.Χ. Μέ πρόλαβαν όμως τά μέτρα. Καί τό όνειρό μου ναυάγησε». Αίματηρές οικονομίες και στραγγισμένα θαλάνια, στερήσεις και τρεχάματα, συμβουλές και βολιδοσκοπήσεις, έγνοιες και πονοκέφαλοι, άπνιες και νευρικήτητα, επισκέψεις στίς αντιπροσωπεύεις, τρεμάμενα χέρια που παραλαβαίνουν επιτέλους τό μαγικό κλειδάκι· και μετά άγωνία για τό παρκάρισμα, μοτοκιάρισμα και τρακαρίσματα, οικονομία στή βενζίνη, φόροι και ασφάλειες, μικρομπιλιμπίδια και Άγιοι Χριστόφοροι, κεραίες και έξατμίσεις, σχάρες και κασετόφωνα, οικογενειακές έξορμήσεις μέ τά παιδιά και τά πεθερικά και γιούπι γιάγια. Η μιζέρια της έξατομίκευσης; Η ίξιοτόμικευση της μιζέριας;

Τά νέα μέτρα ήρθαν να προσθέσουν ακόμα μία άπειλή ή τουλάχιστον να δυσχεράνουν (γιατί ό κόσμος δεν θα πάψει φυσικά να αγοράζει αυτοκίνητα) τό αίώνιο αυτό μικροαστικό όνειρο· να άπειλήσουν άνθρώπους μέ τό φάσμα της επαναφοράς σέ κοινωνικές στάθμες άπ' όπου νόμιζαν ότι είχαν όριστικά προαχθεί· να φράξουν σέ άλλους την κουραστική άνηφορά. Μπορεί λοιπόν να μήν πραγματοποιήθηκε εκείνη ή εθνική ένότητα που κάποιες πολιτικές δυνάμεις επαγγέθηκαν. Έθνική ένότητα όμως και εθνική όμοψυχία ύπάρχει σχεδόν παντού άλλου, και έν πάση περιπτώσει ύπάρχει άτσαλωμένη γύρω από τό αυτοκίνητο. Ένώ έτσι ή κυβέρνηση κάνει, από σπόντα έστω, τό πρώτο βήμα και δίνει τή δυνατότητα να μιλήσουμε για τά ζητήματα αυτά όχι ένγγενει αλλά μέσα στην επικαιρότητα, ή αντιπολίτευση σιωπά. Καί είτε περιορίζεται στον τετριμμένο άντικυβερνητισμό της, είτε επεξεργάζεται τίς απαραίτητες άλλωστε τεχνικο-οικονομικές εκθέσεις περί τύρφης και λιγνίτη. Είτε, στην ακόμα χειρότερη περίπτωση, άντικαπιταλίζει ιδιαζόντως λαϊκιστικά: «έκτός νόμου ή προκλητική σπατάλη των άστών. Δελτίο πρωτίστως στών κοιλαράδων τά φουά γκρα και τά χαδιάρια», Πρωινή, 1.7.79· είτε καμαρώνει όπως ό Ριζοσπάστης στό άντιμπεριαλιστικό σθηρού μονοφόρι τον· είτε συνθέτει νοσηρές ώδες στην «πικρία που δοκίμασε χθές ό άπλός άνθρωπος πληροφορούμενος ότι... γίνεται πρόβλημα δυσεπίλυτο ένα ταξιδάκι έξω από την Άθήνα και ότι του άπαγορεύεται ακόμα και να όνειρευτεί την άπόκτηση ενός μικρού αυτοκινήτου (ένω δίπλα του ό αριθμός των πολυτελών Μερσεντές θα αυξάνει βέβαια μέ την ίδια προκλητική ταχύτητα) που του είναι απαραίτητο για τή δουλειά του ή θα του επιτρέψει να πάει έστω και μία φορά στίς 15 μέρες τά παιδιά του στην θάλασσα», Αύγή, 5.7.79. Μά μέχρι τότε τελοσπάντων θα επιμένει, ή άριστερά τουλάχιστον, να είναι λαϊκότερη του λαού;

Γιώργος Καρράς

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Πάντειος: ή ιστορία μιās απόρριψης

Νέο δείγμα τής άρνησης τής κυβέρνησης νά προχωρήσει στήν έστω στοιχειώδη βελτίωση τής κατάστασης τής πανεπιστημιακής παιδείας μας είναι ή πρόσφατη απόρριψη από τό Υπουργείο Παιδείας του νέου προγράμματος τής Παντείου ΑΣΠΕ. Στήν Πάντειο Σχολή Πολιτικών Έπιστημών σπουδάζουν κάθε χρόνο περί τούς 6 χιλιάδες φοιτητές μέ ένα πρόγραμμα σπουδών πού πολύ λίγο ανταποκρίνεται στό περιεχόμενο τής σύγχρονης πολιτικής επιστήμης. Τό σπουδαιότερο, τά μαθήματα πού περιλαμβάνει και ή κατανομή τους κατά έτη δέν έχουν τή γνωστική συνάφεια και τήν ένότητα πού προϋποθέτει ή εμπέδωση τής γνώσης και ή κατάκτηση τής επιστήμης. Στήν Πάντειο Σχολή διδάσκονται όλα τά δίκαια, διδάσκειται Λογιστική, Οικονομικά, Κοινωνιολογία, Πολιτική επιστήμη, Φιλοσοφία, Ίστορία, Οικονομική Γεωγραφία, κλπ., κλπ. Τό πτυχίο τής Σχολής δέν ανταποκρίνεται σε καμιά ιδιαίτερη επιστήμη. Ο χωρισμός τής Σχολής στό Δ' έτος σε Τμήματα Πολιτικής Έπιστήμης και Δημοσίας Διοίκησης είναι μάλλον φραστικός. Οί απόφοιτοι τής Σχολής δέν είναι ούτε πολιτικοί επιστήμονες, ούτε βέβαια νομικοί, ούτε κοινωνιολόγοι, ή κοινωνικοί λειτουργοί, ούτε ιστορικοί, ή ό,τι άλλο.

Η πανεπιστημιακή παιδεία όμως, βασίζεται στήν έρευνα και συνεπάγεται εξειδίκευση και ένασχόληση μέ συγκεκριμένους τομείς τής γνώσης. Η επιστήμη άσκειται από και μέσα σε εξειδικευμένους φορείς. Η Πάντειος, στήν καλύτερη περίπτωση, λειτουργεί ως χώρος έγκυκλοπαιδικής μόρφωσης. Τή στασιμότητα, αν όχι τήν άποτελεμάτωση, έντείνει και διαιωνίζει ή άνυπαρξία έρευνητικών προγραμμάτων και ή οργάνωση τής διδασκαλίας μέ κριτήριο και βάση τήν καθηγητική έδρα. Δέν είναι δυνατή λοιπόν ή οργανική ανανέωση του περιεχόμενου των σπουδών και ο αυτόματος, ο φυσικός «έκσυγχρονισμός» των διδακτικών προγραμμάτων, άφου, είναι προφανές, ή γνώση και ή επιστήμη δέν είναι υπόθεση του ένός, από τόν όποιο μάλιστα ή κατάσταση άπαιτεί τήν παραγωγή «συγγραμμάτων» κι όχι τή συστηματική διδασκαλία και τή διεξαγωγή έρευνας. Η όποια ανανέωση δέν μπορεί συνεπώς παρά νά είναι «είσαγόμενη» και νά όφείλεται σε μεμονωμένες και άτομικές προσπάθειες πού, όσο συνεπείς και αν είναι, δέν μπορούν νά αλλάξουν τή συνολική κατάσταση. Η βελτίωση πού μπορεί νά προκύπτει είναι αναγκαστικά περιθωριακή· είναι μοιραίο νά είναι πρόσκαιρη. Γιατί τήν Πάντειο κατατρύχουν, επίσης, μεγάλες ύλικοτεχνικές έλλείψεις. Η ανεπάρκεια σε διδακτικό προσωπικό, σε βιβλιοθήκες, σε χώρους διδασκαλίας και επιστημονικής δραστηριότητας δημιουργεί τίς «άντικειμενικές», τίς «άξεπέραστες» συνθήκες, αν δέν λειτουργεί και σάν άλλοθι, για τή συρρίκνωση τής διδασκαλίας στήν προφορική από έδρας διάλεξη και τόν περιορισμό συνεπώς τής μάθησης στήν άπομνημόνευση των συγγραμμάτων. Έπειδή όμως ή άπομνημόνευση δέν προϋποθέτει αναγκαστικά και τήν άκρόαση τής διάλεξης, ή διδασκαλία τείνει νά μεταβληθεί σε «όμιλία» ένώπιον κενών έδρών. Μόνο λόγω ύπαρξης μοιάζει νά έχει τή νομιμοποίηση των κατά περιόδους εξετάσεων και τής βαθμολόγησης του ποσού ή του ποσοστού γνώσεων

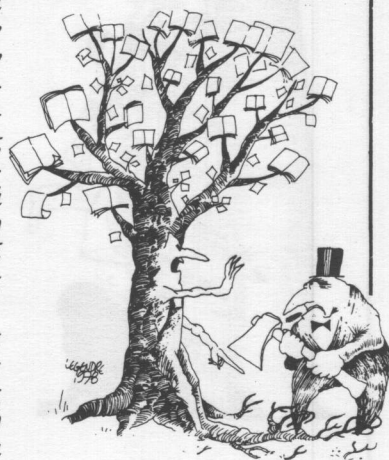

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

πού έχουν απομνημονευθεί και καταγραφεί στην «κόλλα» του «διαγωνισμού». Έτσι οι «διδασκόμενοι» «διαγωνίζονται», μάλλον αγωνίζονται να «γράψουν», ή να αντιγράψουν... τό μίνιμουμ εκείνο πού θά εξασφαλίσει τήν προαγωγή. Αν τό έχουν καταφέρει, τή στιγμή πού εγκαταλείπουν τήν αίθουσα έχουν ήδη αφήσει πίσω τους και κάθε ενδιαφέρον για τό αντικείμενο του «αγώνα» τους άπωθώντας συγχρόνως και όσα απομνημόνευσαν και κατέγραψαν.

Τό πρώτο σχέδιο για τήν αναδιάρθρωση τής Παντείου Σχολής και τόν έκσυγχρονισμό του προγράμματός της συντάχθηκε ήδη από τό 1974-75 και συζητήθηκε στή Συνέλευση τής Σχολής σε άλλεπάλληλες συνεδριάσεις. Για να ξεπεραστούν διχογνωμίες και να ληφθοῦν υπόψη επιμέρους απαιτήσεις, συστήθηκε τριμερής επιτροπή από τρεις καθηγητές, δύο εκπροσώπους του ΕΔΠ και δύο εκπροσώπους τών σπουδαστῶν τής Σχολής. Η επιτροπή κατέληξε σε νέα πρόταση πού έγινε αντικείμενο διεξοδικής συζήτησης και προβληματισμού από όλους τούς φορείς τής Σχολής. Τό τελικό σχέδιο εγκρίθηκε από τή Γενική Συνέλευση τής Σχολής και υποβλήθηκε στό Υπουργείο Παιδείας δύο φορές. Τό επέστρεψαν στή Σχολή στά τέλη του 1977 γιατί δέν είχε μορφή νομοθετικού κειμένου. Στά τέλη του περασμένου χρόνου ή Σχολή έστειλε στό Υπουργείο «Σχέδιο Προεδρικού Διατάγματος» πού πρόβλεπε τή συνολική «αναδιάρθρωση του προγράμματος σπουδῶν και τήν ίδρυση και μετονομασία έδρῶν τής Σχολής».

Οί συντάκτες του σχεδίου ξεκινώντας από τήν υπάρχουσα κατάσταση και παίρνοντας υπόψη τους τίς σύγχρονες εξελίξεις τής επιστήμης, αλλά και τήν ανάγκη αριότερης επαγγελματικής κατάρτισης τών σπουδαστῶν, προτείνουν τήν ίδρυση τριῶν τμημάτων: 1 Πολιτικής Έπιστήμης και Διεθνῶν Σπουδῶν, 2 Δημόσιας Διοίκησης και 3 Κοινωνιολογίας. Τό πρόγραμμα καθιερώνει τό Α' έτος ως έτος προπαιδευτικό, κοινῆς φοίτησης, μέ εισαγωγικά μαθήματα στή μέθοδο και τίς βασικές έννοιες τών κοινωνικῶν επιστημῶν. Από τό Β' έτος και επί τρία έτη οί σπουδαστές θά ειδικεύονται στόν ιδιαίτερο κλάδο πού θά επιλέγουν. Η διεύθυνση του τμήματος πολιτικής επιστήμης μέ τήν προσθήκη τών Διεθνῶν και τών Εὐρωπαϊκῶν Σπουδῶν στοχεύει στήν κατάρτιση στελεχῶν ειδικευμένων στα διεθνή προβλήματα και ιδιαίτερα στα προβλήματα τών Εὐρωπαϊκῶν Κοινοτήτων. Η ὀρθολογικότερη διάρθρωση του τμήματος τής Δ. Διοίκησης και ὁ εμπλουτισμός του μέ νέα μαθήματα αποδλέπει στήν εκπαίδευση στελεχῶν πού να ανταποκρίνονται στις σύγχρονες ανάγκες τής Δημόσιας Διοίκησης. Αλλά ή κύρια καινοτομία του προγράμματος είναι ή πρόταση για τήν ίδρυση Τμήματος Κοινωνιολογίας. Η Κοινωνιολογία, πού έχει εισαχθεῖ ακόμα και σε θετικής κατεύθυνσης πανεπιστήμια και πού στοιχεία της διδάσκονται ήδη στα σχολεία μέσης βαθμίδας τών εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, δέν καλλιεργείται συστηματικά σε κανένα πανεπιστήμιο τής χώρας μας. Η ίδρυση τμήματος Κοινωνιολογίας στήν Πάντειο θά κάλυπτε ένα πραγματικό κενό στο χώρο τής κοινωνικής επιστήμης. Η Πάντειος είναι ὁ φυσικός χώρος για να ιδρυθεῖ τμήμα Κοινωνιολογίας, αφού ή πολιτική επιστήμη δέν είναι μόνο ή πιο συγγενής στήν κοινωνιολογία

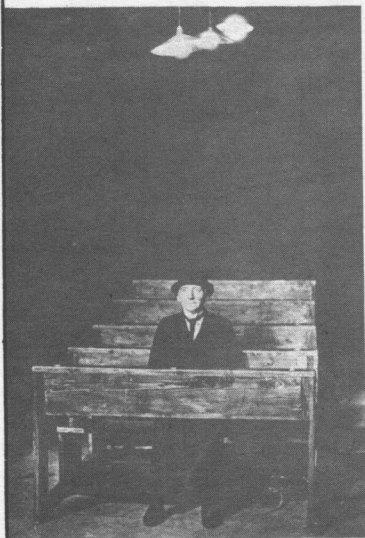
δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

έπιστήμη, αλλά, όπως έχει δείξει ή εξέλιξή τους, και οι δύο αυτοί κλάδοι της κοινωνικής επιστήμης, έχουν ενιαίο θεωρητικό και μεθοδολογικό υπόβαθρο. Οι διαφορές τους είναι διαφορές έμφασης και ειδίκευσης. Η Κοινωνιολογία άλλωστε αποτελεί τό βάθρο και τόν κύριο κορμό των σπουδών Δημόσιας Διοίκησης. Χαρακτηριστικό είναι ότι ό όρος Δημόσια Διοίκηση τείνει ήδη διεθνώς νά αντικατασταθεί από τόν όρο Κοινωνική Διοίκηση. Δέν υπάρχει άλλη Άνώτατη Σχολή στην Ελλάδα στην όποία νά εντάσσεται μέ φυσικότερο τρόπο τό Τμήμα Κοινωνιολογίας.

Τό σχέδιο προγράμματος της Παντείου Σχολής διακινήθηκε από τή Σχολή στό Ύπουργείο Παιδείας και από εκεί πίσω στή Σχολή πολλές φορές. Συζητήθηκε κι έγινε αντικείμενο διαπραγματεύσεως... άλλες τόσες. Η Σχολή ανταποκρίθηκε και έκανε κατά καιρούς αποδεκτή κάθε επιμέρους απαίτηση του Ύπουργείου: περικοπή έδρων, κατάργηση, αλλαγή ή μετονομασία μαθημάτων. Τελικά τό Ύπουργείο, έχοντας εξαντλήσει κάθε άλλη πρόφαση, επέστρεψε για μία ακόμα φορά τό πρόγραμμα γνωστοποιώντας στή Σχολή ότι δέν προτίθεται νά τό προωθήσει γιατί τό κρίνει ακαιρο... αφού δέν έχει καταλήξει ακόμα... σέ τελικές αποφάσεις σχετικά μέ τήν αναδιοργάνωση των κοινωνικοοικονομικών και πολιτικών σπουδών στην Ελλάδα. Αυτή είναι ή άποψη της «όμάδας εργασίας» στην όποία περιέρχως και ύστερα άπ' όλα τά πήγαινε-έλα παραπέμφθηκε τό θέμα για γνωμοδότηση. Άλλά χρειαζότανε κάποια δικαιολογία για νά παραπεμφθεί τό θέμα στις καλένδες. Η Όμάδα Έργασίας για τή σύσταση του Άττικού Πανεπιστημίου δέν είναι καν άρμόδια για νά «κρίνει» ή νά εγκρίνει τό πρόγραμμα της Παντείου. Τό Άττικό Πανεπιστήμιο έχει κλείσει 15ετία εξαγγελιών, συζητήσεων και προγραμματισμών. Η Όμάδα Έργασίας άδρανεϊ ήδη από τό '76, αφού οι προτάσεις της είχαν τήν ίδια τύχη όσων συντάχθηκαν από προγενέστερες επιτροπές. Άλλωστε, σέ τί έμποδίζει τήν μελλοντική ίδρυση του Άττικού Πανεπιστημίου ή αναδιάρθρωση της Παντείου Σχολής; Ποιός βλάπτεται αν ή Πάντειος ενταχθεί στό Άττικό Πανεπιστήμιο έκσυγχρονισμένη, έχοντας προετοιμάσει τό έδαφος και έχοντας δοκιμάσει λύσεις που ίσως εφαρμοστούν γενικότερα στο νέο Πανεπιστήμιο; Και ποιός βλάπτεται, εκτός από τούς σπουδαστές της, αν ή Πάντειος δέν εφαρμόσει τό νέο πρόγραμμά της και συνεχίσει νά μήν ανταποκρίνεται στο ρόλο της; Άλλά ό νόμος 815, νόμος της σημερινής κυβέρνησης που ψηφίστηκε εδώ κι ένα χρόνο, όρίζει και καλεί τίς πανεπιστημιακές σχολές νά υποβάλουν (έντός 6 μηνών!) «έκσυγχρονισμένα προγράμματα σπουδών» και νά προχωρήσουν στή σύσταση «Τομέων»!..

Έκείνο που μένει νά υποθέσει κανείς είναι ότι τό Ύπουργείο δέν θέλει ιδιαίτερα τήν ίδρυση του τμήματος Κοινωνιολογίας στην Πάντειο, μέ τήν πρόθεση νά διασφαλίσει τούς όρους πλήρους έλέγχου ενός τέτοιου τμήματος όπου και αν ποτέ αποφασίσει τήν ίδρυσή του.

Μαρία Νικολάου

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Παιδεία, θρησκεία, άθλητισμός...

Δέν θά έρμηνεύσουμε. Θά καταγράψουμε άπλώς όσα όχτάστηλα προτείνει ό καθημερινός τύπος γιά κάθε χρήση: χωνευτικά τού μεσημεριανού μας φαγητού, δροσίματα τού άπογενματινού μας ύπνου, προθερμαντήρια τής βραδινής τηλεμέθεξής μας.

Παιδεία, θρησκεία, άθλητισμός... Τό έμπόριο, έπενδυμένο μάλιστα κάτρια άπ' τό μεσογειακό μας δαιμόνιο - όι εύρωπαϊστές άς εύαρεστηθοούν νά τά λογιάζουν όλα τούτα άπελπισμένα άκροτελεύτια ξεσπάσματα, ότι έλήλυθεν ή ώρα - είναι ή κοινή ούσία, τό κοινό ύπόστρωμα πού τά συναρμολογεί και τά προβάλλει είκόνα κοινωνικής συμπεριφοράς. Η πολυπραγμοσύνη τού Έλληνα, νομιμοποιημένη άπ' τό γλανκόν τού ούρανού και τού ήλίου τήν έφηβεία (τούτο τό ζεύγος έχει κατά καιρούς προταθεί πρός φανέρωσιν τών βαλκανικών μυστηρίων) φοράει τά καλά τής ένδύματα - κι έτσι μπορούν και τ' άπλυτα νά βγούν στην άγορά.

A. Παιδεία

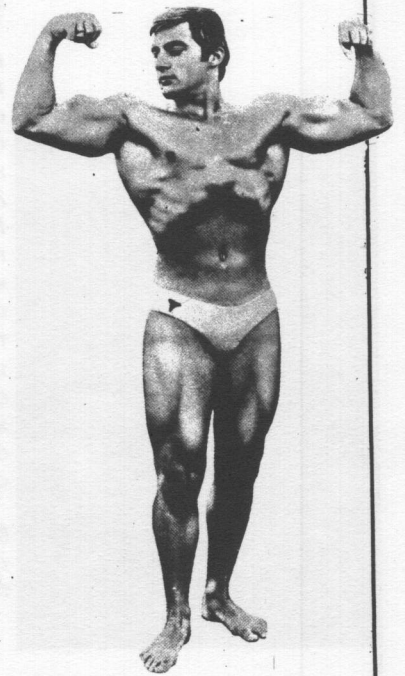
«Πώς έγινε τό παζάρι» · «Στά ίχνη τού έγκεφάλου» · «Διευθυντής Ύπ. Παιδείας έκλεψε τά θέματα».

Διαρροή τών θεμάτων · συρροή Κυπιτών στό Ύπουργείο, ραδιοφωνιομέτρων στά σχολεία. Οί δραχμοδόροι άρκέστηκαν σέ εύτελή ποσά. Λάθος ύπολογισμοί, κάνε τό καλό και ρίξετο στό γιολό ή έξισορρόπηση ένοχών;

Ό έσμός τών φροντιστηρίων, alter ego τής δημόσιας εκπαίδευσης, μιās πού χρόνια τώρα ύπόσχεται τήν έπιτυχία και «σέ μαθητές κάτω τού μετρίου», κατάργησε τό άπαραβίαστο τών τραπεζών, τό άπαρασάλευτο τών ύψηλών συνειδήσεων, τό άπόρρητο τών θεμάτων. Η Κυβέρνηση πρεσβεύει μέν τήν άξιοκρατία, διαπραγματεύεται όμως τούς όρους τής τήν ίδια ώρα πού κουνάει, κι όχι πρός άποχωρισμό, τό μαντήλι τής, άπό παράθυρα άνοιχτά σέ εύσταλείς άναρριχητές.

Μιά όλόκληρη εκπαιδευτική «μεταρρύθμιση» δυναμιτίζεται σέ χρόνο δι άποδεικνύοντας τή σαθρότητα τών έρειδμάτων τής. Δυναμιστές, σαμποτάζ, όροι πολεμικοί πού προσπαθοούν νά μπαλώσουν τήν ιδεολογική άνεπάρκεια, τήν πολιτική άρρυθμία, όροι πού, τελικά, καλύπτουν τίς ένδοκυβερνητικές (διάβαζε ένδοαστικές) διαστάσεις γιά τό συγκεκριμένο θέμα και πού φανερώνουν πώς ναι, δυνατή ή παρέμβαση, αλλά όχι όπως και άπ' όπον όι έπιθυμίες μας ύπαγορεύουν.

Η έμπορία τών θεμάτων τών εξετάσεων Λυκείου, σέ πανελλαδική κίολας κλίμακα, δέν είναι παρά σύμπτωμα, ένα, τής νοσούσης και νοσηρής κρατικής μηχανής. Γιά τά σημεΐα ψάχνουν όι γιατροί, όι γλωσσολόγοι, και (έδω μās μερδεύει τό δέον) όι άριστεροί.

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Β. Θρησκεία

«Πάνω σέ μιά κασέλα τεμάχιζαν τόν άγιο» · «Τό φίλμ-δόμβα “θάβει” τόν Πρεβέξης» · «‘Ο Ρασπούτιν πρωτοσύγκελος».

Άγιεμπορία, άγιοσυλία, ιεροσυλία, θεδήλωσις και άλλα εϋηχα και εϋοσμα. Τό άσχημο; Οί ιδεοκράτες πνευματικοί ταγοί μας υπερχέρασαν μέ τούτες τίς χειρονομίες τους τόν έντιμον ύλισμό τών καθωσπρέπει ύλιστών.

Βεβαίως, ή πελώρια διαφορά ανάμεσα στην επί χρήμασι έκθεση για προσκύνημα του όποιου σκηνώματος και τή μεγαλειώδη προσπάθεια νά αποδειχθεί έμπρακτα ή άξία και ή χρησιμότητα του ανθρώπινου κορμιού, καταντάει δυσδιάκριτη στά μάτια προκατειλημμένων άθείων. Νύν απολύεις τόν δούλον σου δέσποτα, ότι πολλά μοναστήρια καρτεράν τόν προσάτη τους. Τό δράμα, κάθε άλλο παρά θεϊον, ανακαλεί στην μνήμη τά άπέραντα δάση που χρειάστηκαν για νά κατασκευαστεί ό σταυρός του Έμμανουήλ του Ναζωραίου.

Τό λαμπρό (παρά)δειγμα χριστιανικής μεγαλοσύνης συμπληρώνει ή μέχρις αυτοθυσίας παραχώρηση των μοναστηριακών τσιφλικιών στους πένητες αυτού του τόπου (έχασες Κοσμά Αιτωλέ, έχασες). Άς συνυπολογιστεί ακόμα ή έν πλήρει ώραίότητι παρθενία τύπου Πρεβέξης – έψεύσθης Καρωτάκη, έψεύσθης – όπου ή μή-φυσική κανονοθεσία ύπονοεί και χωροτάσει «παρά φύσιν» απόπειρες.

Γ. Άθλητισμός

«Μου τά ‘διναν, δέν τά ‘παιρνα» · «Φωνή λαού όργή Θεού» · «Όχι: δόμβα στό πρωτάθλημα».

Περδóλι για άρκούντως ακάθαρτα χέρια και ένκνήμιδες νέους. Τό άρχαϊον εκείνο άθάνατο πνεύμα καιρός ν’ αυτοκτονήσει ή, τουλάχιστον, νά δηλώσει εϋθαρσώς τό ψεύδος: Δέν ήταν ά-σκοπη ή συμμετοχή στους άγώνες της Όλυμπίας. Δέν ήταν άγνή και άθώα. Τί δόξα μεταφράσιμη, τί απολανές, τί γκρέμισμα τειχών, τί στήσιμο αγαλμάτων, τί τιμή στό παλικάρι. Άπλούστατα: ό πρώτος πρόγονος-δρομέας έτρεξε για νά ‘βρει προστασία στην σπηλιά του άπ’ τή δροχή, πέταξε την πέτρα σκοπεύοντας τ’ άγρίμι, πήδησε τό ρέμα κερδίζοντας χρόνο. Φυσικά, όχι ά-χρηστα, όχι ά-βουλα. Όλα τ’ άλλα, ιδεοληπτικά μπαλώματα, συνηγορία στα περι άσπίλων πρωταρχών.

Και τώρα, οί άγώνες της Κυριακής...

α) ‘Η έξέδρα, τό πλήθος. Προγραμματισμένη και τακτοποιημένη έκτόνωση. ‘Ο διευθυντής όρχήστρας πετώντας τά συνθήματα, λήμμα άπ’ την έγκυκλοπαίδεια «‘Η διαδήλωση και πώς νά περάσουμε τή γραμμή μας». Χοντρές κουβέντες, επιβεβαιωτικές του άνδρισμού ήμων και της ύμων ύστέρησης.

β) Οί ποδοσφαιριστές. Έτσι κι άλλιώς ό πρώτος έπαινος, ό έπαινος της άγοράς, έμπεριέχει όπωσδήποτε τό «λαϊκό» χαρακτηρισμό του όμοφυλόφιλου. ‘Η ποιότητα της τάδε κίνησης, ύποδηλώνεται από τά έν άρχή προστιθέμενα «νά ρέ...» ή «ρέ τόν...».

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Τό σωματείο τους, όντας μέσα στίς συμπληγάδες τοῦ επιφανοῦς παλαιμάχου, νῦν δικηγόρου, καί τῆς ὑψηλῆς φροντίδας τοῦ – καί ἐδῶ πρωτοπόρου – ΚΚΕ δέν ἄρκεσε.

Κι ἔτσι, μέ ισχνή τήν ἐλπίδα επαγγελματικῆς τακτοποίησης πού θά σήμαινε οἰκονομική ἐπάρκεια μέχρι τās δυσμάς τοῦ βίου τους, θ' ἀντιμετωπίσουν τόν πειρασμό. Ὁ χρηματισμός δέν εἶναι ἐξυπαρχῆς τό κακόν· όταν ὁμως ὁ διασπασμός προεξοφλεῖται, ἐάν καί ἐφόσον μάλιστα ἐνδίδοντας δώσουν καί δείγματα τῆς προσωπικῆς τους δοκιμασίας, γίνεται ἀνόητος.

γ) Οἱ ἀπέξω. Οὐδέν σχόλιον, μιᾶς καί ἐτοῦτοι εἶναι στά μέσα καί στά ἔξω, οἱ μονίμως νικητές, οἱ ρυθμιστές τῶν ὀρέξεων ἀθλητῶν καί φιλάθλων. Δεῖγμα τῆς τόλμης τους: Κατάφεραν ν' ἀναδείξουν τόν ἀγώνα τῆς Ἡρακλειώτικης ομάδας συνέχεια τῆς Μάχης τῆς Κρήτης, ἰσοδύναμο τῶν ἀντιδασικῶν καί ἀντιαρχαιοεξαγωγικῶν κινητοποιήσεων· ὁ Μινώταυρος, δυστυχῶς, ἀφέθηκε στήν ἡσυχία του. Ἐπόμενο· ἡ φροντισμένη ἰδεολογική ἔνδεια ἀρπάζει τό πρώτο ξεροκόμματο πού πυροδοτεῖ, τό λιγότερο, τά ἀνακλαστικά μας.

Ἡ μετατροπή τῶν ἀθλητικῶν συλλόγων σέ ἀνώνυμες ἐταιρεῖες, θά ἐκλογικεύσει πιθανότατα τούς ὄρους τῆς ἐμποροπανήγυρης. Ὁ ἀρχαιότερος τρόπος γιά νά ἀποκτήσεις ταξική συνείδηση εἶναι ν' ἀποκτήσεις ἐργοδότη.

Ἐμπορία, δωροδοκίες, σκάνδαλα, ἀρχαιοκαπηλία, ἐπιτροπές ἔρευνας, ἀνακρίσεις, δικογραφίες, ἀτομικές πρωτοβουλίες, συναλλαγές, ἀνταλλαγές, ὅλα ὅσα στοιχειοθετοῦμενα καί διαπλεκόμενα καταφέρνουν, ἂν μή τί ἄλλο, νά μᾶς ἀπαλλάξουν ἀπ' τόν ἐφηνσυχασμό μας, βαρβαίνοντας τίς ἀποσκευές τῶν διακοπῶν μέ δύο τρία βιβλία «περί νεοελληνικῆς κοινωνίας».

Παιδεία, θρησκεία, ἀθλητισμός. Ἰδεολογικοί μηχανισμοί; Γνωστόν. Τοῦ κράτους; Συζητήσιμο. Συζητήσιμο, ἀφοῦ ἐμεῖς ἐπιμένουμε ἐν πλήρει συγχύσει, πλήν ὄχι ἀθῶοι.

Ἡ ἀμφισβήτηση, καί μόνη αὐτή, δέν συνιστᾶ ἄλλοθι, μήτε φυσικά ἡ μεσσιανική διόγκωση τῶν εὐθυνῶν.

Παντελής Μπουκάλας

Νομική παιδεία και πολιτική*

του 'Αριστόβουλου Μάνεση

Συνηθίζεται να λέγεται – παλαιότερα ήταν θέσφατο – ότι η πολιτική δεν έχει θέση στο Πανεπιστήμιο, επειδή ακριβώς ή επιστήμη είναι, ή πρέπει να είναι, άπολιτική. Ίσως, λοιπόν, να ήχει κάπως παράξενα και τό θέμα πού μου ανέθεσε η Σχολή μας να εισηγηθώ στα πλαίσια του εορτασμού της πενήνταετηρίδας της: «Νομική παιδεία και πολιτική».

I

Θά ήθελα, πρώτα-πρώτα, να όριοθετήσω τό θέμα μου, επιχειρώντας ένα στοιχειώδη και πρόχειρο προσδιορισμό τών έννοιών πού τό συνθέτουν. Όλες τους έχουν, βέβαια, τό μειονέκτημα ότι είναι άσαφείς και άμφιλεγόμενες παρ' όλο πού είναι – ίσως επειδή είναι – πολυσυζητημένες: Τούτς ισχύει και για τό επίθετο «νομικός» – πού παράγεται από τή λέξη «νόμος», πού σημαίνει βασικά τό γραπτό δίκαιο (πρόκειται για τή διδασκαλία της νομικής επιστήμης ή της επιστήμης του δικαίου) – και για τόν όρο «παιδεία» και για τόν όρο «πολιτική».

Νομίζω, ώστόσο, ότι χονδρικά σέ καθεμιά απ' αυτές τίσ έννοιες ύπάρχει ένας πυρήνας κάποιας κοινής άποδοχής, ένα *minimum* κάποιας σύμπτωσης άποψεων. Εάν, λοιπόν, *παιδεία* είναι γενικά ή λειτουργία πού άποβλέπει να έντάξει τό νέο άνθρωπο σέ ένα ιστορικά καθορισμένο πνευματικό, κοινωνικό και οικονομικό συγκρότημα (όπως τήν όρίζει ο Ε. Παπανούτσος), ή *έκπαίδευση* – διότι κατά κυριολεξία για έκπαίδευση πρόκειται έδώ – είναι ή θεσμοθετημένη από τό κράτος μορφή παιδείας πού παρέχεται στα σχολεία και στα Πανεπιστήμια. Η δέ νομική παιδεία, ή, καλύτερα, ή νομική έκπαίδευση πού παρέχεται από τίσ Νομικές Σχολές τών Πανεπιστημίων έχει ως αντικείμενο κυρίως τή νομική κατάρτιση τών φοιτητών, δηλαδή τήν παροχή – με τήν έπιστημονική διδασκαλία και έρευνα – νομικών γνώσεων ιδίως περί του ισχύοντος δικαίου, δηλαδή *βασικά περί τών ισχύόντων νόμων*, μέ κύριο σκοπό τήν χρησιμοποίησή τους μέσα σέ ένα δεδομένο κοινωνικό σχηματισμό. Τέλος, ως προς τόν όρο «πολιτική», πρέπει να σημειώσω ότι τό επίθετο πολιτικός -ή -ό, παράγωγο από τή λέξη «πόλις», πού σήμαινε στην έλληνική αρχαιότητα τά κρατίδια της εποχής εκείνης, ύποδηλώνει καθετί πού προσιδιάζει στην *κρατικά οργανωμένη κοινωνική*

συνβίωση. Η πολιτική αναφέρεται κατεξοχήν στην *έξουσία* του κράτους, στην κρατική *έξουσία*, πού όνομάζεται και *πολιτική έξουσία*. Ο όρος «πολιτική», γενικότερα, σημαίνει τό ένγένη πολιτικό φαινόμενο, δηλαδή καθετί πού έχει σχέση με τό πολιτικό «είναι» και τό πολιτικό «δέον», δηλαδή μέ τήν πολιτική *έξουσία*: τήν *οργάνωσή* της, τήν *άσκησή* της, τήν *έπιβολή* της, τήν *έξυπηρετήσή* της, τήν *ύποστηρίξή* της, τήν *άμφισβήτησή* της, τή *διεκδίκησή* της, τήν *ανάτροπή* της, τήν *κατάκτησή* της. Όλα αυτά είναι *πολιτικά* φαινόμενα ή φαινόμενα του πολιτικού βίου και συνθέτουν τήν *εύρεια έννοια* της πολιτικής. Έξάλλου, μία τρέχουσα στενότερη έννοια της πολιτικής έντοπίζεται στην ένταξη σέ ένα συγκεκριμένο πολιτικό σχηματισμό και *ειδικότερα* σέ ένα πολιτικό κόμμα, για τήν άμεση ή έμμεση *επιδίωξη* ενός ή περισσότερων από τούς στόχους πού *έπισήμανα* και πού *αναφέρονται* στην πολιτική *έξουσία*.

Η νομική *έπιστήμη* – ή *έπιστήμη* του δικαίου – άρα και ή νομική *παιδεία* και *έκπαίδευση*, έχουν έξ όρισμού άμεση σχέση με τήν πολιτική. Άρκεί να θυμίσω *όρισμένα θεμελιακά δεδομένα*:

α) Η πολιτική *έξουσία*, για να ύπάρξει σάν τέτοια πρέπει:

ι) Να έχει *ίκανότητα αποτελεσματικής έπιβολής*: να μπορεί να κάμψει κάθε άλλη θέληση πού της αντίτασσεται. Και διαθέτει προς τούτο ή πολιτική *έξουσία* τό «*μονοπώλιο του καταναγκασμού*» (κατά τόν Jhering) ή τό «*μονοπώλιο της νομιμοποιημένης φυσικής βίας*» (κατά τόν Μ. Βέμπερ).

ιι) Να *οργανώσει* τόν τρόπο της *άσκησής* της. Και τόν *οργανώνει* ακριβώς με *κανόνες δικαίου*, με *νομικούς κανόνες*. Έτσι *αυτοπεριορίζεται*, *αυτοδεσμεύεται* να μη ενεργεί *αυθαίρετα*, αλλά «*δταν και όπως ό νόμος όρίζει*». Και γίνεται (τυπικά) *νόμιμη* (*legale*). Άμεση λοιπόν ή σύνδεση της πολιτικής με τούς νόμους, μέ τό δίκαιο.

ιιι) Να *έξασφαλίσει* ένα *minimum* *άποδοχής* και *συνγκατάθεσης* τών *έξουσιαζομένων*, όποτε κατά κυριολεξία *νομιμοποιείται* (ουσιαστικά): *άποκτά*, *πέρα από τήν legalitas, τήν legitimitas*. Και *άπό potestas* (άπλή δύναμη) γίνεται *auctoritas* (αύθεντία ή Άρχή), *άποκτά* δηλαδή τό «*δικαίωμα*» να διατάζει και να *έξαναγκάζει* σέ *συνμόρφωση*.

6) Η σημασία τών *νομικών κανόνων*, δηλαδή του δικαίου, για τήν πολιτική *έξουσία* – και για τήν πολιτική *ένγένη* – προκύπτει *άπό τήν ίδια τήν φύση* τους. Τό δίκαιο είναι *κοινωνικοπολιτικό φαινόμενο*. Είναι ένα σύστημα *καταναγκαστικών κανόνων* πού ρυθμι-

* *Κείμενο εισήγησης στο Συνέδριο για τά 50 χρόνια της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Έπιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (3-6 Μαΐου 1979).*

ζουν δεδομένες κοινωνικές σχέσεις και πού τήν τήρησή τους επιβάλλει και εξασφαλίζει με κυρώσεις ή κρατική - πολιτική - εξουσία. Μέ τούς κανόνες δικαίου, τούς νομικούς κανόνες, μεθοδεύεται ή συστηματική και οργανωμένη επιβολή τής θέλησης τών κρατούντων και ή συντήρηση και αναπαραγωγή τών δεδομένων κοινωνικοπολιτικών σχέσεων. Ταυτόχρονα όμως εξασφαλίζεται αντίστροφα και ή προστασία τών εξουσιαζομένων από αυθαιρεσίες τής πολιτικής εξουσίας, στό μέτρο πού οί κανόνες δικαίου συνεπάγονται τήν (αυτο)δέσμευσή τής νά ασκείται σύμφωνα μέ αυτούς, ώστε οί κυβερνώμενοι νά γνωρίζουν και νά μπορούν έτσι νά προβλέψουν και να μετρήσουν τίσ συνέπειες τής εκάστοτε συμπεριφοράς τούς. Η σχέση μεταξύ νομικής και πολιτικής δραστηριότητας κυβερνώντων και κυβερνωμένων, άρα και οί σχέσεις μεταξύ νομικής επιστήμης και παιδείας αφενός και πολιτικής αφετέρου είναι, προφανώς, ανεπίδεκτες σοβαρών αμφισβητήσεων.

II

Έχει, δέβαια, επισημανθεί από τόν Μάρξ και τόν Ένγκελς ότι οί νομικές σχέσεις είναι τυποποιημένες κοινωνικές σχέσεις πού έχουν τή ρίζα τους στίς υλικές συνθήκες ύπαρξης τών ανθρώπων και ειδικότερα στόν τρόπο παραγωγής τών οικονομικών αγαθών. Τό δίκαιο πού ισχύει κάθε φορά εκφράζει, σέ τελευταία ανάλυση, τή θέληση και έξυπηρετεί, κατά βάση, τά συμφέροντα τής οικονομικά κυρίαρχης τάξης. Αυτό όμως ήέν σημαίνει ότι τό δίκαιο, ή έννομη τάξη, είναι άπλή άντανάκλαση τών οικονομικών-παραγωγικών σχέσεων, όπως νομίζεται από μία άπλοϊκή, μηχανιστική, υπεραπλουστευτική αντίληψη για τίσ σχέσεις μεταξύ οικονομικής ύποδομής και νομοκοινοπολιτικής ύπερδομής. Τό κρατούν κοινωνικοοικονομικό σύστημα θέτει άπλώς τά πλαίσια μέσα στα όποια διαμορφώνεται τό δίκαιο. Οί σχέσεις τους όμως είναι αμφίδρομες. Η νομοκοινοπολιτική ύπερδομή, δηλαδή τό δίκαιο και τό κράτος, διαθέτουν μία σχετική άυτονομία. Γι' αυτό και μπορούν νά επενεργούν άναδραστικά πάνω στην κοινωνικοοικονομική ύποδομή. Έτσι, τό δίκαιο - οί νομικοί κανόνες - δέν είναι μόνο διαπιστωτικοί, αλλά, σέ όρισμένες συγκυρίες, μπορούν νά άποδούν και διαπλαστικοί κοινωνικών σχέσεων. Ύποδομή και ύπερδομή συναπαρτίζουν μία διαλεκτική ένότητα, στό πλαίσιο τής οποίας άλληλεξαρτώνται και άλληλοεπηρεάζονται (όπως κατέδειξε ιδίως ό Γκράμσι). Έξηγουμαι: Στή διαλεκτική πορεία του ιστορικού γίνεσθαι τό εκάστοτε ισχύον δίκαιο δέν εκφράζει και δέν διασφαλίζει άπλώς όρισμένο τρόπο παραγωγής και συγκεκριμένη κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα. Δέν λειτουργεί μόνο συντηρητικά ή αντιδραστικά, όπως πολλές φορές επιπλάια νομίζεται, αλλά και προωθητικά ή προοδευτικά. Έμπειριέχει έσωτερικές άντινομίες και κνοφορεί μέσα του τίσ δυνάμεις πού θά τίσ ξεπεράσουν. Καθώς άκριδώς μπορεί νά επιβραδύνει, έτσι ένδέχεται και νά έπιταχύνει τήν εξέλιξη και τήν ύπέρβασή τους. Ίδιαίτερα σέ ιστορικές φάσεις μεταβατικές, όπως συμβαίνει νά είναι ή εποχή μας, όρισμένοι νομικοί κανόνες και θεσμοί δέν έξυπηρετούν μόνο - και πέρα από ένα σημείο δέν έξυπηρετούν πιά - τήν κυρίαρχη τάξη πού τούς είχε θεσπίσει. Μπορούν νά λειτουργή-

σουν αντίστροφα έναντίον τής· και από έργαλεία επιβολής τής εξουσίας τών κρατούντων νά χρησιμοποιηθούν σάν μέσα περιστολής, άποδυνάμωσης και έμπρακτης αμφισβήτησης τής εξουσίας τους εκ μέρους τών άρχομένων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οί συνταγματικοί κανόνες πού προστατεύουν τά άτομικά και πολιτικά δικαιώματα: άν άρχικά, όταν θεσπίστηκαν, άνταποκρίνονταν στα συμφέροντα τής άνερχόμενης τότε άστικής τάξης, σήμερα τείνουν νά στραφούν έναντίον τής στό βαθμό πού ή άσκησή τους προωθεί τά συμφέροντα τών λαϊκών μαζών και διακυβεύει τήν κυριαρχία τής. Έτσι έξηγείται και ή σύγχρονη τάση για περιστολή, άναστολή ή κατάλυση τών πολιτικών και άτομικών έλευθεριών εκ μέρους τών κρατούντων.

Όλα αυτά συμβαίνουν γιατί τό δίκαιο - ή έννομη τάξη - παράλληλα μέ τίσ δύο βασικές λειτουργίες του, τή ρυθμιστική - καταναγκαστική και τήν ιδεολογική - νομομοποιητική, είναι και «χώρος» (πεδίο) διεξαγωγής τών κοινωνικοπολιτικών άνταγωνισμών: είναι ό χώρος όπου συγκρούονται τά προνόμια τών κρατούντων και οί διεκδικήσεις τών εξουσιαζομένων. Έάν τά κατεστημένα προνόμια και δικαιώματα έχουν νομικό χαρακτήρα, τά προβαλλόμενα κοινωνικά οικονομικά ή πολιτικά αίτήματα παίρνουν και αυτά νομικό χαρακτήρα, έφόσον τείνουν στή θέσπιση, κατάργηση ή τροποποίηση άντίστοιχων κανόνων δικαίου. Τό αίτημα π.χ. τής εργατικής τάξης για όκτάωρη ήμερήσια έργασία - ή, παλαιότερα, τό αίτημα για τήν άπαγόρευση τής έργασίας, σέ βιοτεχνίες ή εργοστάσια, παιδιών κάτω τών όκτώ χρόνων, πού θεωρήθηκε έπίτευγμα όταν καθιερώθηκε νομοθετικά στή Γαλλία τό 1841! - είχε άσφαλώς πολιτικό χαρακτήρα έφόσον απέβλεπε στή νομική θέσπιση του όκτάωρου. Και σήμερα τό όκτάωρο άποτελεί ισχύουσα νομική διάταξη, τής οποίας ή τήρηση - ή αντίθετα ή προσπάθεια για τήν κατάργηση ή τήν καταστρατήγησή τής - έχει και πάλι πολιτικό όπωσδήποτε χαρακτήρα.

Η πολιτική διάσταση του δικαίου είναι τόσο άναμφισβήτητη όσο και ή νομική διάσταση τής πολιτικής. Όποιος παραβλέπει ή ύποτιμά είτε τή μία είτε τήν άλλη, άποπροσανατολίζεται και άποπροσανατολίζει, τόσο στό πολιτικό όσο και στό νομικό έπίπεδο. Η άντικειμενικά ύπάρχουσα σύνθεση και σύνθεση δικαίου και πολιτικής άπορρέει βασικά από τό γεγονός ότι τό δίκαιο - έστω και άν ύποτεθεί ότι δέν είναι πάντοτε «τό του κρείττονος συμφέρον» κατά τόν Θρασύμαχο, ή θέληση τής κυρίαρχης τάξης κατά τόν Μάρξ ή ή «πολιτική τής βίας» κατά τόν Jhering - πάντως θεσπίζεται βασικά από τήν πολιτική έξουσία και ρυθμίζει καταναγκαστικά μέ τούς κανόνες του τήν κρατικά οργανωμένη κοινωνική συμβίωση.

III

Μέ αυτά τά δεδομένα, έρωτάται: Αυτή τήν πολιτική διάσταση του δικαίου πώς τήν άντιμετωπίζει ή νομική επιστήμη και ειδικότερα ή νομική επιστήμη πού λειτουργεί μέσα στα Πανεπιστήμια, ως νομική παιδεία και εκπαίδευση;

Η κρατούσα αντίληψη κάνει άφαίρεση τής πολιτικής διάστασης του δικαίου, τήν παραμερίζει και τήν άγνοεί. Έξετάζει τό ισχύον δίκαιο καθ' έαυτό, περι-

γράφει, αναλύει, ταξινομεί και τυποποιεί τούς κανόνες και τούς θεσμούς του, οι οποίοι έχουν ήδη με τη σειρά τους τυποποιηθεί τις κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις. Έτσι, με θεωρητικές νοητικές κατασκευές αποκόπτεται ή νομική επιστήμη από την κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα. Ακόμη περισσότερο: ή νομική τυπολογία παραμορφώνει την κοινωνική πραγματικότητα και συγκαλύπτει την πολιτική διάσταση των νομικών φαινομένων, κρύβοντάς την πίσω από προπέτασμα νομικών τύπων και έννοιών.

Αυτά συνέβαιναν «καθ' υπερβολήν», παλαιότερα όταν κυριαρχούσε στη νομική επιστήμη ή λεγόμενη Έξηγητική Σχολή, που περιοριζόταν στο κείμενο των νόμων ή των κωδίκων προσπαθώντας να διαγνώσει τη θέληση του νομοθέτη με γραμματική και λογική έρμηνεία. Έάν στο ιδιωτικό δίκαιο επικρατούσαν οι λεγόμενοι πανδεκτιστές, στο δημόσιο δίκαιο αντίστοιχη είναι ή περίπτωση του Laband, του Jellinek, του Carré de Malberg και στην Ελλάδα του Ν.Ν. Σαρπόλου. Αλλά και ή ιστορική έρμηνεία που προωθήθηκε από την Ιστορική Σχολή είχε στραμμένο τό δλέμμα στο παρελθόν και τά νάτα προς τό μέλλον. Έπίσης οι όπαδοί της Σχολής της «ελεύθερης έρμηνείας του δικαίου», που ίδρυσε ο Francois Gény, ή των διαφόρων λεγομένων κοινωνιολογικών ή ρεαλιστικών σχολών, ήταν βέβαια πιά προσγειωμένες αλλά βασικά άγνοούσαν την πολιτική διάσταση των νομικών φαινομένων και απέφευγαν την κριτική τους αντιμετώπιση. Τό ίδιο συμβαίνει με τό νομικό θετικισμό, τουλάχιστον όπως τον διαμόρφωσε ο θεωρούμενος ως κυριότερος εκπρόσωπός του, ο Kelsen, που υποστήριξε με τη λεγόμενη κανονοκρατική (normativiste) ή «καθαρή» θεωρία του δικαίου, τον άποχωρισμό του δικαίου από την κοινωνική του ύποδομή και έτσι απέληξε σε ένα άκραίο τυπικισμό (φορμαλισμό). Με τό φορμαλισμό αυτό δέν πρέπει να συγγέται ο καλώς νοούμενος θετικισμός που δέχεται μόν ότι «ο νόμος είναι νόμος» αλλά δέν αποκλείει όπωσδήποτε την έρευνα των κοινωνικών και άλλων περιστάσεων, στο πλαίσιο των όποιων θεσπίστηκε ο νόμος, ώστε να τον έρμηνεύσει σωστά.

Ο νομικός θετικισμός εμφανίστηκε και επικράτησε ως ύγιής αντίδραση προς τις διάφορες και ποικίλες θεωρίες του φυσικού δικαίου. Αυτές, κατά τον 17ο και τον 18ο αιώνα, έπαιξαν μόν προοδευτικό και επαναστατικό ρόλο, αντιμετωπίζοντας ιδίως κριτικά τό τότε ισχύον δίκαιο των μοναρχικών καθεστώτων, που τό κατάγγειλαν ως αντίθετο με τις έπιταγές του ανώτερου υπερθετικού, όρθου ή φυσικού δικαίου, δηλαδή ως δίκαιο «παρά φύσιν», και διευκόλυναν έτσι την κατάλυσή του. Στο πλαίσιο όμως των καθεστώτων που εγκαθιδρύθηκαν στη συνέχεια, οι θεωρίες του φυσικού δικαίου όχι μόνο δέν αντιμετώπισαν κριτικά τούς άστικούς νομικούς θεσμούς, αλλά τούς θεωρούσαν συνήθως ως έναρμονισμένους - ή πάντως ως τείνοντες να έναρμονιστούν - προς τις έπιταγές του φυσικού δικαίου, προς την Ίδέα του δικαίου ή της Δικαιοσύνης. Έτσι τούς έξιδανικεύουν και τούς ενισχύουν, προσδίδοντας σ' αυτούς κύρος πάγιο και άκατάλυτο. Και, όπως σωστά έχει παρατηρήσει ο Kelsen, «έτσι έξηγείται για ποιό λόγοι οι έκάστοτε κρατούντες εννοούν τις ιδεαλιστικές κοσμοθεωρίες». Η διαπίστωση αυτή ισχύει, βέβαια, και για τη μετα-

πολεμική άναζωγόνηση των θεωριών του φυσικού δικαίου, ιδίως στη Γερμανία, με την ύποστήριξη άπόψεων για «θετικοποίηση» ενός υπερθετικού ή προσυνταγματικού δικαίου που επιβάλλει την προετασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας κτλ. Η έκσυγχρονισμένη αυτή νέα έκδοση του λεγόμενου φυσικού δικαίου εμφανίστηκε σαν αντίδραση - δίψημη - προς τό τυραννικό έθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς, για την επικράτηση και την έφαρμογή των έπιταγών του όποιου θεωρήθηκε ότι έφταιγε ο νομικός θετικισμός! Και μορφοποιήθηκε με τις θεωρίες περί «αντισυνταγματικών συνταγματικών κανόνων» (verfassungswidrige Verfassungsnormen), οι όποιες συνεπάγονται την ανάθεση σε μία ομάδα ήλικιωμένων κυριών, που αποτελούν τό γερμανικό Όμοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο, της άρμοδιότητας να κηρύσσουν «αντισυνταγματικές», και συνεπώς άνισχυρες και ανεφάρμοστες όρισμένες διατάξεις, όχι μόνο νόμων αλλά και του ίδιου του Συντάγματος εάν τις κρίνουν αντίθετες προς κάποιες - άκαθόριστες, ρευστές και έπιδεκτικές ύποκειμενικών έκτιμήσεων - δήθεν υπερσυνταγματικές ή προσυνταγματικές «άρχές». Έτσι, ή τυπικά δικανική αλλά ουσιαστικά πολιτική κρίση συντεταγμένων κρατικών όργάνων τίθεται πάνω από τη ρητά έκφρασμένη θέληση του συντακτικού νομοθέτη - και κατισχύει αυτής - χωρίς όστόσο τούτος να παύει να θεωρείται φορέας της λαϊκής κυριαρχίας...

IV

Κοινός παρανομαστής όλων των παραδοσιακών μεθόδων νομικής σκέψης - έρευνας, έρμηνείας και διδασκαλίας του δικαίου -, άρα και νομικής παιδείας, είναι ότι περιορίζονται στη λογική έπεξεργασία των νομικών έννοιών, κανόνων και θεσμών, διατάξεων και διαδικασιών, κατά τρόπο «άφαιρτικό», ξεκομμένο από τις κοινωνικές τους καταβολές και τις πολιτικές τους έπιπτώσεις. Και έναθρύνονται αυτές οι μέθοδοι νομικής σκέψης ότι έτσι «δέν κάνουν πολιτική», που τη θεωρούν περίπου σαν μίσμα που νοθεύει την «καθαρότητα» και την «ούδετερότητα» της επιστήμης. Και όμως, ή επιστήμη, είτε ως θεωρία ή έρευνα είτε ως διδασκαλία ή συγγραφή, λειτουργώντας πάντα στο πλαίσιο ενός δεδομένου κοινωνικού σχηματισμού, είναι αντικειμενικά και αναπόφευκτα - άσχετα άν συνειδητά ή όχι - κοινωνικά προσδιορισμένη. Άρα δέν μπορεί να είναι στην ουσία της ούτε «ούδετερη» ούτε «άπολιτική». Τούτο φαίνεται και από τις έπιλογές των θεμάτων - ούσιωδών ή έπουνσιωδών, φλεγόντων ή μη - που έρευνά και πραγματεύεται ή με τά όποια αποφεύγει να άσχοληθεί (χαρακτηριστικό παράδειγμα ο θεσμός της έκτόπισης, για τον όποιο, σε έποχή που ή έφαρμογή του άποτελούσε ένα από τά κυριότερα γνωρίσματα του δημόσιου βίου, και μετά τό Σύνταγμα του 1952, ή από καθέδρας επιστήμη του Συνταγματικού Δικαίου δέν έλεγε τίποτε, στα δέ σχετικά έγχειρίδιά της, στο κεφάλαιο περί προσωπικής έλευθερίας, δέν γινόταν καν μνεία ή γινόταν μόλις με μισή φράση, παρεμπιπτόντως και άνωδύνως, άχρόως και άόσμως).

Η έπίσημη νομική επιστήμη νομίζει - ή κάνει πώς νομίζει - ότι κρατιέται έτσι μακριά από την άγορά (άπό τά άγοραία συμφέροντα και τά πάθη του «χύδην όχλου») και άπομονώνεται, αυτάρκης και αυτά-

ρησκη, στην καθαρότητα, την «ἀπολιτικότητα» και την «ἀντικειμενικότητά» της.

Σ' αυτή την άριστοκρατική – και ούσιαστικά αντιδημοκρατική – νοοτροπία της επίσημης νομικής επιστήμης αντιστοιχεί, στο έπιπεδο της νομικής παιδείας, ο θεσμός της «ἀπό καθέδρας» διδασκαλίας, πού λειτουργεί βασικά σάν μονόλογος και περιορίζεται στην ἀφ' ὕψηλου περιγραφή και ἀνάλυση τῶν νομικῶν κειμένων και στή μετάδοση γνώσεων πού ἐντοπίζονται σέ νομικές κατηγορίες και θεωρητικές κατασκευές ἀφαιρετικές τῶν συγκεκριμένων κοινωνικῶν σχέσεων. Καί ὁ φοιτητής ἀντί νά ἔχει περιθώρια πρωτοβουλίας, αὐτενέργειας και προβληματισμοῦ, ἐθίζεται σέ μία παθητική, ἀκριτη και ἀνεύθυνη ἀποδοχή αὐτῶν τῶν γνώσεων. Ἡ δέ ἐπιστημονική του κατάρτιση εἶναι, τελικά, θέμα μόνο ἀπομνημόνευσης. Μ' αὐτό τόν τρόπο ἡ ἐπίσημη νομική ἐπιστήμη, ὡς νομική παιδεία, κατανάει μηχανισμός ἀναπαραγωγῆς τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας και παραγωγῆς στελεχῶν τῆν ἐπ'ἀνδρωσῆ τῶν κρατουμένων συστήματος. Ἐάν ὑποθεθεῖ ὅτι ὅλα αὐτά δέν εἶναι ἐνσυνείδητη ἐπιδίωξη, εἶναι πάντως ἀναγκαία συνέπεια τῆς «ἀπολιτικῆς» νοοτροπίας τῆς νομικῆς ἐπιστήμης πού καθλώνει τούς διδασκόμενους σέ πνευματική ἀκίνησία, στομώνοντας τῆν κριτική τους σκέψη και ἀποκλείοντας, μέ τῆν «αὐθεντία», τῆν ἀμφισβήτηση.

Ἐτσι ὁμως, ὄχι μόνο δέν προάγεται και δέν ἐμπλουτίζεται, ἀλλ' ἀντίθετα ἀναιρεῖται ἡ οὐσία τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας και διδασκαλίας, καθώς και τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας, πού ἐξαγγέλλονται ὡστόσο στό Σύνταγμά μας (ἀρθρο 16 παρ. 1). Ἡ ἐλεύθερη ἐπιστημονική ἔρευνα και διδασκαλία – ἡ ἀκαδημαϊκή ἐλευθερία – ἀποβαίνουν φενάκη χωρῆς κατοχυρωμένο δικαίωμα ἀμφιβολίας και δικαίωμα διαφανίας και δικαίωμα ἀμφισβήτησης, τόσο ἐκ μέρους τῶν διδασκόντων, ὅσο και ἐκ μέρους τῶν διδασκόμενων.

V

Ἡ κρατούσα ἀντίληψη γιά τῆν ἀπολιτικότητα τῆς νομικῆς ἐπιστήμης και τῆς νομικῆς παιδείας συμβάλλει ἀντικειμενικά στήν ἰδεολογική συγκάλυψη τῆς κοινωνικοπολιτικῆς πραγματικότητας και τῆς προβληματικῆς τῆς, και ἐξυπηρετεῖ ἔτσι τῆν καθοστηκία τάξη. Στό μέτρο δέ πού ἀποκλείει ἰδίως τῆν κριτική τοῦ ἰσχύοντος δικαίου, ἀποβαίνει πολιτική ὑπέρ τοῦ κατεστημένου.¹ Πρόκειται ἐπομένως γιά πολιτική ἐπιλογή και πολιτική θέση ἢ και πολιτική στράτευση, ἢ ὅποια ἄλλως δέν λέει τό ὄνομά της...

Τό ἀντίθετο ἀκριβῶς συμβαίνει μέ τῆν κριτική θεώρηση τῶν νομικῶν φαινομένων, ἢ ὅποια, μή περιοριζόμενη στήν «τεχνική» ἀντιμετώπιση και ἐπεξεργασία τους, ἀναζητεῖ και ἀνατέμνει τούς κοινωνικούς προσδιορισμούς και τίς πολιτικές συνέπειες τῶν νομικῶν φαινομένων. Αὐτή ὁμως ἡ κριτική μέθοδος εἶ-

ναι ἀντικειμενικά ὑποχρεωμένη – ἀκόμη και ἂν ὑποθεθεῖ ὅτι δέν θά 'θελε νά τό «διακινδυνεύσει» – νά ἀποκαλύπτει τῆν ταυτότητά της. Ἐτσι, ἐνῶ ἡ πρώτη, ἢ κρατούσα μέθοδος μέ τίς διάφορες παραλλαγές της, καθώς εἶναι βολεμένη και ταυτισμένη μέ τό ἰσχύον καθεστώς, μπορεῖ νά ἐμφανίζεται σάν πολιτικά οὐδέτερη, μέ ἐπίφαση ἀντικειμενικότητας, ἐπειδή δέν προβαίνει σέ ἀξιολογικές κρίσεις και δέ θίγει τά κακῶς κείμενα, ἢ δεύτερη, ἐπειδή ἀντιμετωπίζει κριτικά τούς κατεστημένους νομικούς θεσμούς, βλέπει νά τῆς προσάπτεται ἡ μομφή ὅτι κάνει ἔτσι πολιτική ἢ ὅτι εἶναι «στρατευμένη». Γεγονός εἶναι ὁμως ὅτι πραγματικά, ἐξ ἀντικειμένου, και οἱ δύο κόνουν πολιτική: ἡ πρώτη συντηρητική πολιτική, ἢ δεύτερη προοδευτική πολιτική. Διότι κάθε ἐπιστημονική δραστηριότητα, εἴτε ἐρευνητική εἴτε διδακτική εἴτε συγγραφική, ἐφόσον ἀναφέρεται σέ νομικούς θεσμούς πού ἔχουν καθιρρυθεῖ ἀπό τῆν πολιτική ἐξουσία και λειτουργοῦν στό πλαίσιο ἑνός κρατικά ὀργανωμένου κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, ἔχει ἀναγκαστικά πολιτική διάσταση. Ὁ μῦθος τῆς ἀπολιτικῆς ἐπιστήμης και παιδείας, και εἰδικότερα τῆς ἀπολιτικῆς νομικῆς ἐπιστήμης και νομικῆς παιδείας, δέν ἔχει πιά σήμερα πέραση, ἰδίως στούς φοιτητές. Καί τό βρίσκω πολύ εὐλόγο.

Ἡ κοινωνία τῆς ἐποχῆς μας χαρακτηρίζεται ἀπό ἔντονο κρατικό παρεμβατισμό, ἀπό τῆν πολιτικοποίηση τῆς οἰκονομίας και τῆν ἐπιστημονικοποίηση τῶν σχέσεων παραγωγῆς και τῶν σχέσεων κυριαρχίας. Ἀποτέλεσμα: ἡ ἐπιστήμη γίνεται κινήτρια δύναμη, ὄχι μόνο τῆς τεχνικῆς, ἀλλά και τῆς κοινωνικοπολιτικῆς προόδου. Μέ αὐτά τά δεδομένα εἶναι πιά ἀντικειμενικά ξεπερασμένη ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ ἐπιστήμη ἐξαντλεῖται στή σκέψη και ὅτι δέν ἔχει σχέση μέ τῆν ἐμπρακτική συμπεριφορά.

Κοινός τόπος εἶναι πιά σήμερα, ὅτι δέν ὑπάρχει ἐπιστημονική θέση ἢ ἐπιστημονική ἔρευνα ἢ ἐπιστημονική παραγωγή – ὄχι μόνο στίς κοινωνικές, ἀλλά και στίς φυσικές ἐπιστήμες – χωρῆς πολιτικές ἐπιπτώσεις, δηλαδή χωρῆς πολιτικῆς σημασία. Αὐτό ἰσχύει ἰδιαίτερα στό χώρο τῆς νομικῆς ἐπιστήμης και εἰδικότερα τοῦ δημοσίου δικαίου και μάλιστα τοῦ συνταγματικοῦ, τοῦ ὁποίου τά θέματα ὄχι ἄπλως «ἀπτονται» τῆς πολιτικῆς, ἀλλά εἶναι ἐξ ἀντικειμένου σαφῶς πολιτικά, ἀφοῦ ἀνάγονται κατεξοχήν στή συγκρότηση και στήν ἀσκηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Τοῦτο ὁμως δέν σημαίνει ὅτι ὁ πανεπιστημιακός δάσκαλος δέν δικαιούται νά ἔρευνᾷ ἢ νά παίρνει θέση ἀκόμη και – προπάντων – σέ φλέγοντα θέματα και ὅτι δέν πρέπει νά μαρτυρεῖ «χωρῆς φόβο και χωρῆς πάθος» γιά τό κατά τῆ γνώμη του ἐπιστημονικά ὀρθό, γιά νά μήν παρεξηγηθεῖ – ἰδίως ἀπό τούς πολιτικούς! – ὅτι κάνει πολιτική. Ἀντίθετα, εἶναι βέβαιο ὅτι κάνει πολιτική, και μάλιστα «κονφορμιστική» ὑπέρ τῶν ἐκάστοτε κρατούντων, ὅταν σωπαίνει. Διότι ἡ σιωπή γίνεται τότε – και γι' αὐτόν ἀλλά και γι' αὐτούς – χρυσός και λίβανος και σμύρα...

VI

Πιό συγκεκριμένα: ἡ νομική ἐπιστήμη – και ἡ νομική παιδεία – δικαιούται και ὀφείλει νά προσπαθεῖ νά προσεγγίσει και συλλάβει τῆν κοινωνικοπολιτική διάσταση τῶν νομικῶν θεσμῶν, κανόνων και διατάξεων. Εἶναι γι' αὐτήν θέμα ἐπιστημονικῆς εὐθύνης,

1. Βλ. σχετικά Ἄρ. Μάνεση, Ἡ συνταγματική προστασία τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας (περιοδικό Ὁ Πολίτης, τεῦχος 6, Νοέμβρης 1976, σ. 28 ἐπ., και ἀνάτυπο σ. 44 ἐπ.). Πρβλ. και Δ. Εὐρυγένη, Πανεπιστημιακή διδασκαλία και Πολιτική (Ἀρμενόπουλος, 1975, σ. 1 ἐπ.), Δ. Τσάτσου, Προβλήματα δημοκρατίας (1973) σ. 33 ἐπ. Πρβλ. ἐπίσης Γ. Κουμάντου, Τά ἀπολιτικά (Τό Βῆμα, 17.12.1978).

άλλά - και δέν υπάρχει λόγος νά μήν τό πώ - και πολιτικής εϋθύνης. Όποιοι μιλάει για διαχωρισμό των δύο εϋθνών, αϋταπατάται ή έξαπατά.

Γίνεται συχνά λόγος για κρίση του δικαίου. Ούσιαστικά πρόκειται για κρίση της συγκεκριμένης κοινωνίας, της οποίας επιφαινόμενο είναι, σέ τελευταία ανάλυση, τό δίκαιο. Έάν ή επιστημονική έρευνα και κριτική της κρίσης του δικαίου αποβαίνει έτσι, αντικειμενικά, πολιτική κριτική, γι' αυτό βέβαια δέν φταίει ή κριτική θεωρία του δικαίου. Άρκει - και εδώ είναι ένα δύσκολο πρόβλημα πού οφείλω νά τό έπισημάνω - άρκει νά μήν καταντάει πολιτική προπαγάνδα κατά ή υπέρ πολιτικών ή κομματικών θέσεων και παρατάξεων. Η κριτική - ρεαλιστική και διαλεκτική - προσέγγιση του δικαίου πρέπει όχι μόνο νά είναι, αλλά και νά φαίνεται σοβαρή, έντιμη και νηφάλια προσπάθεια για αναζήτηση της επιστημονικής αλήθειας και για μετάδοση της επιστημονικής γνώσης και του επιστημονικού προβληματισμού. Η παρατήρηση αϋτή ισχύει κατεξοχήν για τίς πολιτικές επιστήμες στις οποίες έντάσσεται ένμέρει και τό συνταγματικό δίκαιο. Έάν ό μύθος της άπολιτικής επιστήμης δέν πείθει πιά, ή πολιτική επιστήμη πρέπει νά πείθει.

Και μία πρόσθετη παρατήρηση, για νά τελειώνω. Θα ήθελα νά σημειώσω ότι έν τό πλάσμα της άπολιτικής επιστήμης δέν έχει πιά πέραση, έχει όμως άκόμα πέραση, δυστυχώς, ό τύπος του δήθεν αντικειμενικού «καθαρού επιστήμονα», πού είναι δήθεν μονάχα επιστήμονας, - *purus mathematicus, purus asinus* - δηλαδή ό τύπος του λεγόμενου «τεχνοκράτη». Ό τεχνοκράτης εμφανίζεται σαν ό κατεξοχήν «άπολιτικός». Και ό τύπος αϋτός δέν σπανίζει ανάμεσα στους νομικούς, πανεπιστημιακούς και μή. Όπως έχει γράψει χαρακτηριστικά ό αγαπητός Κοσμήτορας και φίλος Δ. Εϋρυγένης, «τό άνθος αϋτό

του κακού εϋδοκίμησε στη χώρα μας ιδίως κατά τη διάρκεια του [πρόσφατου] έφτάχρονου μεσαίωνα. Ό άπολιτικός τεχνοκράτης προσφέρει χωρίς περισκεψη και χωρίς αιδώ, ή καλύτερα μέ πολλή συνήθως περιόκεψη, αλλά χωρίς αιδώ, τά επιστημονικά «αιτιολογικά» του στα «διατακτικά» οποιασδήποτε, και της πιά άπάνθρωπης, έξουσίας». ² Θα πρόσθετα, ότι ό εμφανιζόμενος σαν άπολιτικός τεχνοκράτης, είναι πρόθυμος νά αναζητεί, διατυπώνει και προσφέρει λύσεις έναλλακτικές για τούς κατόχους της έξουσίας, έξυπηρετικές πάντως των συμφερόντων τους ή των απόψεών τους, άδιαφορώντας για τό ποιό είναι αϋτό και για τό πώς κατέχουν και τό πώς άσκούν την πολιτική έξουσία. Ό τεχνοκράτης ύπηρετεί τό οποιοδήποτε άφεντικό. Και ότι, άδιαφορώντας για την πολιτική, ένδιαφέρεται άπλώς για τη «δουλειά» του, της οποίας ή ποιότητα εκτιμάται και γι' αϋτό «άξιοποιείται». Και κάνει πώς δέν καταλαβαίνει ότι ή «δουλειά» του είναι δουλειά, όταν δέν είναι επίσης και δειλία έναντι των κρατούντων. Έτσι συνηθίζει νά εκδίδεται σέ οποιοδήποτε κρατούντα, άμειδόμενος είτε σέ χρέμα είτε σέ είδος (μέ όφφίκια, συμβούλια, έπιτροπές, άποστολές, παράσημα κτ.), άσχετα από καθεστώτα και κάτω από όλα τά καθεστώτα (βασιλικά, κοινοβουλευτικά, δικτατορικά, δημοκρατικά). Η κρατούσα αντίληψη της νομικής επιστήμης και της νομικής παιδείας διευκολύνει την παραγωγή και άναπαραγωγή αϋτού του επιστημονικού διπόδου.

Η κριτική-διαλεκτική θεώρηση των νομικών φαινομένων και έρευνα ή διδασκαλία των θεσμών και κανόνων του ισχύοντος δικαίου, δέν είναι μόνο θεωρία, αλλά και πράξη: βοηθάει ώστε ή θεωρία νά οργανώνει την πράξη. Η αξία της νομικής επιστήμης και της νομικής παιδείας δέν έγκνεται μόνο στο νά έρμηνεύουμε τό ισχύον δίκαιο, αλλά και στο νά προσπαθούμε νά τό έναρμονίσουμε προς την κοινωνική εξέλιξη, δηλαδή νά τό αλλάξουμε.

2. Βλ. όπου πιά πάνω σημ. 1.

ΚΑΘΕ ΠΡΟΙ

αφραγε

διαβαγε

διαδιδε

την **ΑΥΓΗ**

τη δΙΚΗ 68

ΦΩΝΗ

ΘΟΥΡΙΟΣ

ΚΕΝΤΡΙΚΟ όργανο του
'ΡΗΓΑ ΦΕΡΑΙΟΥ'

Δίκαιο, παιδεία και πολιτική

του Γιάννη Πανούση

Ἡ ἀνώτατη παιδεία ἔχει διπλό στόχο: νά προετοιμάσει τούς φοιτητές νά ἀντιμετωπίσουν τήν ἐπαγγελματική ζωὴ δίνοντάς τους μία γενική μόρφωση βασισμένη στίς πιό σύγχρονες ἐπιστημονικές γνώσεις — καί νά δημιουργήσει πολίτες πού νά εἶναι σέ θέση νά ἐξετάζουν καί νά συνειδητοποιοῦν τήν κοινωνική σημασία τῆς δραστηριότητάς τους.

Ἡ νομική παιδεία στήν Ἑλλάδα κανέναν ἀπ' αὐτούς τούς στόχους δέν πετυχαίνει. Πρῶτα γιατί δέν εἶναι προσαρμοσμένη στίς ἀπαιτήσεις τῆς πρακτικῆς καί ὕστερα γιατί δέν συμβαδίζει μέ τίς ἐξελίξεις τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν.

Ἔτσι τό δίκαιο τοῦ 20οῦ αἰῶνα φέρνει ἀκόμα τά στίγματα παρωχημένων ἐποχῶν δηλαδή τόν περιγραφικό χαρακτήρα πού ἀποτρέπει κάθε ἀναζήτηση καί ἐξήγηση αἰτιῶν καί τόν κατακερματισμό (ιδιωτικό-δημόσιο δίκαιο, ἐπί μέρους κλάδοι) πού ἀποκλείει μιὰ σφαιρική ἀντίληψη τῶν νομικῶν ἀνακατατάξεων μέσα ἀπό τίς διαλεκτικές τους ἀντιθέσεις.

Τό φαινόμενο αὐτό θά μπορούσε ἴσως νά ἐρμηνευτεῖ κάτω ἀπό δύο πρίσματα: τήν ἐξάρτηση τῆς νομικῆς παιδείας καί διδασκαλίας ἀπό τή μορφή τοῦ κράτους καί τό ἰδεολογικό ὑπόβαθρο τῆς νομικῆς παιδείας.

Α. Νομική Παιδεία καί μορφή Κράτους

Ὁ τρόπος διδασκαλίας τῆς νομικῆς ἐπιστήμης ἐξαρτᾶται ἀπό ἕναν ὀρισμένο ἀριθμό παραγόντων πού ἔχουν σχέση μέ τά ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικά τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ κάθε πολιτείας.

Στή χώρα π.χ. ὅπου ἔχει ἐπιτευχθεῖ ἕνας συμβιβασμός ἀνάμεσα στήν ἀστική τάξη καί τά μεσαία στρώματα, προεξέχουσα θέση στό κράτος κατέχει ὁ νόμος, μέ συνέπεια νά δημιουργεῖται ἕνα πανίσχυρο κοινοβούλιο καί νά ἐπιδιώκεται ἡ δημοκρατική διαχείριση τῶν δημοσίων πραγμάτων.

Στίς περιπτώσεις αὐτές τό δίκαιο ταυτίζεται μέ τό νόμο καί ἔτσι ἀποκτᾶ ἕνα χαρακτηριστικά συγκεντρωτικό, ὁμοίμορφο καί ἀφηρημένο.

Τό κείμενο αὐτό διαβάστηκε ὡς παρέμβαση στό συνέδριο γιά τά 50 χρόνια τῆς Νομικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης (3-6 Μαΐου 1979).

Τά ἴδια χαρακτηριστικά παρουσιάζει ἄλλωστε καί ἡ γνώση τοῦ δικαίου, καθώς ἔχει ἀμεσα συνδεθεῖ μέ τή γνώση τοῦ νόμου, ὑποβιβάζεται δηλαδή στό σχολιασμό τῶν κειμένων πού γίνεται μ' ἕναν τρόπο γενικό, ἀσαφῆ καί δογματικό.

Γιατί ἡ δογματική διδασκαλία δέν ἀποτελεῖ μόνο τήν τεχνική τῆς γνώσης καί ἐπεξεργασίας τοῦ δικαίου ἀλλά εἶναι ταυτόχρονα καί ἕνα σύστημα μονοπωλιακῆς γνώσης καί ἐπεξεργασίας τοῦ νομικοῦ κανόνα.

Ὅπως δηλαδή ὁ νόμος ἀπορροφᾶ τό δίκαιο, μέ τόν ἴδιο τρόπο καί ἡ δογματική διδασκαλία ἀπορροφᾶ τή γνώση τοῦ δικαίου.

Τό σκεπτικό εἶναι ἀπλό. Ἀφοῦ ὁ νόμος ἔχει ἀποστολή τήν ἐγκαθίδρυση καί διατήρηση τῆς τάξης σύμφωνα μέ τίς προδιαγραφές τῆς Κρατικῆς Πολιτικῆς, τότε ἡ δογματική διδασκαλία εἶναι ἡ μόνη πού μπορεῖ νά ἐρμηνεύσει τή φύση τοῦ Κράτους αὐτοῦ.

Ἡ στενή σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στή μορφή τοῦ Κράτους καί τό σύστημα γνώσης καί διδασκαλίας τοῦ δικαίου γίνεται ἀκόμα πιό φανερό μέ τή μελέτη τοῦ συγκριτικοῦ δικαίου.

Στή Βρετανία π.χ. ἡ νομική παιδεία εἶναι κυρίως πρακτική, γιά τόν ἀπλούστατο λόγο ὅτι τό βρετανικό κράτος θεμελιώνεται σέ μιὰ συμμαχία τῆς ἀριστοκρατίας μέ τήν ἀστική τάξη πού εἶχε σάν ἀποτέλεσμα τή δημιουργία καί λειτουργία τοῦ Common Law.

Τό Common Law προμοδοτεῖ τή δικονομία σέ βάρος τοῦ οὐσιαστικοῦ δικαίου, ἐνός δικαίου χωρίς βασικές ἀρχές. Ἔτσι τό ἀγγλικό δίκαιο δέν εἶναι τό δίκαιο τοῦ πανεπιστημίου ἢ τῶν θεωρητικῶν τοῦ δικαίου, ἀλλά τό δίκαιο τῶν πρακτικῶν καί οἱ περισσότεροι νομικοί ἀντί νά σπουδάζουν στά Πανεπιστήμια, μορφώνονται παρακολουθώντας διαλέξεις δικαστικῶν ἢ συμμετέχοντας σέ δικηγορικές ὑποθέσεις.

Ἡ μορφή ὁμως τοῦ Κράτους δέν προσδιορίζει μόνο τόν τύπο τῆς νομικῆς παιδείας. Καθορίζει ἐπίσης τά χαρακτηριστικά τῶν θεσμῶν καί γενικότερα τῆς λειτουργίας τῶν πανεπιστημιακῶν ἰδρυμάτων.

Ἡ κρατική πολιτική πρὸς τά Πανεπιστήμια δέν διαφέρει αὐτῆς πού ἀφορᾶ τήν τοπική αὐτοδιοίκηση ἢ τό συνδικαλισμό, καί ὅταν τό σύστημα εἶναι συγκεντρωτικό, διατηρεῖ τό χαρακτήρα του αὐτό σ' ὅλους τούς τομείς.

Γι' αὐτό εἶναι δύσκολο ν' ἀλλάξει κανεὶς τούς πανεπιστημιακούς θεσμούς χωρίς ν' ἀλλάξει τή μορφή τοῦ Κράτους. Τό μόνο πού θά μπορούσε ἴσως νά πετύχει μιὰ ἀλλαγὴ τῆς ὀργάνωσης τῶν νομικῶν σχολῶν θά 'ναι ὁ κλονισμός τοῦ ἰδεολογικοῦ ὑπόβαθρου τῆς διδασκαλίας τοῦ δικαίου.

Β. Νομική Παιδεία και Ίδεολογία

Η διδασκαλία του δικαίου δεν είναι μόνο δογματική αλλά και ιδεολογική. Άρα δεν συνδέεται μόνο με τη μορφή του Κράτους αλλά και με τον τρόπο άσκησης της πολιτικής εξουσίας.

Η νομική αυτή ιδεολογία θεμελιώνεται στις εξής θέσεις:

1. Τό δίκαιο δημιουργεί την Κοινωνία. 2. Οι κοινωνικοοικονομικές σχέσεις πρέπει να υποδιβάθονται σε νομικές σχέσεις. 3. Τό δίκαιο της άστικής τάξης είναι το ύψιστο σημείο της ιστορικής εξέλιξης του δικαίου.

Μ' άλλα λόγια η νομική αυτή αντίληψη δίνει μιá ιδεαλιστική έρμηνεία της κοινωνίας, παρακάμπτει τις κοινωνικές ανάθεσεις και ενδιαφέρεται μόνο για τη διατήρηση του κοινωνικοοικονομικού status quo.

Οί νομικοί παρουσιάζουν τό κράτος σάν ένα νομικό πρόσωπο πού άσκει πρωτογενή εξουσία, δηλαδή σάν ένα τυπικό φαινόμενο, ξεκομμένο από τη διαλεκτική τών κοινωνικών συγκρούσεων.

Η φιλελεύθερη ιδεολογία, πού πολλά σύγχρονα δυτικά κράτη υιοθετούν, ταιριάζει άπόλυτα μέ τη νομική ιδεολογία πού άποτελεί μιá από τις ουσιαστικότερες βάσεις του φιλελεύθερου Κράτους.

Κι αυτό για τούς εξής λόγους: Πρώτα γιατί η νομική ιδεολογία διευκολύνει τις νομικές σχέσεις πού είναι άπαραίτητες προϋποθέσεις για τη λειτουργία της οικονομίας σέ μιá φιλελεύθερη κοινωνία.

Οί έμπορικές σχέσεις π.χ. δεν μπορούν να εκφράσουν τις δοσμένες σχέσεις παραγωγής χωρίς να ανατρέχουν στή νομική ιδεολογία πού υπολανθάνει στή σύλληψη και τήν έφαρμογή τών «συμβατικών σχέσεων» ή και του ίδιου του «συμβολαίου». Κατά δεύτερο λόγο η νομική ιδεολογία είναι ή πιό τέλεια έκφραση του ρασιοναλισμού στόν όποιο στηρίζεται ή φιλελεύθερη κοινωνία. Οί φιλόσοφοι του 18ου αιώνα όνειρευόνταν μιá κοινωνία πού να υπόκειται στό Νόμο και μέσ' άπ' αυτόν στή Φύση και τή Λογική.

Μέ τόν ίδιο τρόπο στή σύγχρονη κοινωνία ή πολιτική περνάει μέσα από τη νομική και οί νομικές σχολές εργαζόμενες πάνω σέ μιá νομική ιδεολογία παίζουν ένα σημαντικό ρόλο στή ρυθμιστική λειτουργία του πολιτικού συστήματος. Αυτό συμβαίνει μέ τη δημιουργία μέσα στις νομικές σχολές μιáς δογματικής διδασκαλίας πού έξηγει τόν κόσμο άποκλειστικά και μόνο μέσα από τό πρίσμα της αντίληψης αυτής.

Γιά να πετύχουν όμως σ' αυτό τό ρυθμιστικό ρόλο οί νομικές αναδιπλώνονται στόν έαυτό τους, άποκόβονται τελείως από τό κοινωνικό πλαίσιο μέσα στό όποιο λειτουργούν, άποκόβοντας μαζί και τή γνώση του δικαίου από τήν πραγματικότητα.

Όπως δηλαδή ή πολιτική συνδέεται άμεσα μέ τήν έννοια του Κράτους ή νομική ιδεολογία δεν μπορεί να ύλοποιηθεί παρά μέ τη δογματική διδασκαλία μέσα σ' ένα κλειστό θεσμικό σύστημα.

Στό σύστημα αυτό έντάσσονται τά προγράμματα και τό περιεχόμενο τών σπουδών, ή παιδαγωγική της διδασκαλίας και γενικότερα οί σχέσεις πού δημιουργούνται μέσα στά Πανεπιστήμια.

Οί νομικές σχολές ιδρύθηκαν για να «λατρεύουν τό νόμο» χάρη στόν όποιο λειτουργεί μιá κοινωνία.

Η λατρεία αυτή είναι οργανωμένη σέ μιá βάση ιεραρχική πού καταλήγει σέ κοινωνική άπομόνωση και

διαφοροποίηση, πνίγει κάθε προσπάθεια κριτικής και δεν κάνει τίποτ' άλλο από τό να άναπαράγει τή νομική ιδεολογία.

Μέσα σ' αυτή τή λογική πρέπει να έντάξουμε και τόν άκαδημαϊκό τρόπο διδασκαλίας, άφού μόνον έτσι τό γνωστικό αντικείμενο μπορεί να παραμείνει συμπαγές και άναμφισβήτητο. Αυτό δηλαδή πού ένδιαφέρει δεν είναι ή πνευματική άφύπνιση αλλά ή δημιουργία ενός όρισμένου τύπου ανθρώπου, και έν προκειμένου ενός τύπου προικισμένου μέ καρτεσιανό πνεύμα και νομικές έρμηνευτικές ικανότητες.

Μέ τόν τρόπο αυτό τό δίκαιο υποδιβάθεται στήν άνάλυση τών ισχυόντων κανόνων, σ' έναν παρωχημένης έποχής θετικισμό, πού καταλήγει σ' έναν έπιστημονικό φορμαλισμό, μέθοδο πού επικρίνουν τόσο οί νομικοί - κοινωνιολόγοι, όσο και οί υπέρμαχοι του φυσικού δικαίου.

Κι άν σήμερα ή νομική ιδεολογία βρίσκεται σέ παρακμή αυτό δεν σημαίνει πώς έλλειψαν οί λόγοι πού τήν επέβαλαν ή πώς δεν ύπάρχει ή πολιτική βούληση πού έπιζητεί τή διατήρησή της. Άπλως ή έξουσία θέλει να προσαρμόσει τή νομική παιδεία στήν εξέλιξη του Κράτους αλλά δεν μπορεί να τό πετύχει χωρίς να διακινδυνεύσει τό ρυθμιστικό ρόλο του δικαίου και της ιδεολογίας του.

Κάνει έτσι μεταρρυθμίσεις πού ή ίδια προσπαθεί μετά να μήν εφαρμόσει για να μή διαβρωθούν οί ιδεολογικοί της μηχανισμοί.

Διαπιστώνουμε δηλαδή πώς ή δογματική διδασκαλία του δικαίου όχι μόνο δεν είναι προσαρμοσμένη στις κοινωνικές άνάγκες, αλλά μακροπρόθεσμα στρέφεται άκόμα και κατά τών ίδιων τών άναγκών της κυρίαρχης τάξης.

Άν όμως ό κλασικός θετικισμός έχει αυτές τις συνέπειες, ό μοντέρνος θετικισμός είναι άκόμα πιό επικίνδυνος. Κηρύττει πώς αυτό πού ένδιαφέρει στή μελέτη του δικαίου είναι άποκλειστικά και μόνο οί νομικές τεχνικές. Πρόκειται δηλαδή για έναν τεχνοκρατικό θετικισμό πού άντιμετωπίζει τό δίκαιο σάν μιá πρωταρχική τεχνική κοινωνικής ρύθμισης και οί νομικοί μπαίνουν μέσα στό μηχανισμό μιáς έξουσίας πού δεν έχει πιά ούτε πολιτική ιδεολογία να παρουσιάσει.

Τό τέλος τών ιδεολογιών είναι ή τεχνοκρατική ιδεολογία, δηλαδή αυτή πού εμφανίζεται ως μή - ιδεολογία.

Η άπατηλή ούδετερότητα της νομικής τεχνολογίας (βλ. χρήσεις ηλεκτρονικών ύπολογιστών) δεν αφήνει περιθώρια για τήν άνάπτυξη του θεωρητικού κριτικού πνεύματος, ένω είναι γνωστό πώς ούτε έρευνα ούτε διδασκαλία είναι δυνατές χωρίς όρισμό του περιεχομένου και της προβληματικής του.

Σ' ένα δημοκρατικό καθεστώς δεν είναι ό νόμος πού πρυτανεύει, αλλά τό δίκαιο στό σύνολό του και τό πέραςμα από τό νόμο στό δίκαιο εκφράζει τήν άντικατάσταση ενός πολιτικού τρόπου ρύθμισης της κοινωνίας, πού χαρακτηριστικό του είναι ή έξωτερική έπιβολή, από έναν κοινωνικό τρόπο, χαρακτηρισζόμενο από τήν έσωτερική συνοχή.

Τό δίκαιο θα χάσει έτσι τό μαγικό και φετιχιστικό του χαρακτήρα, ή γνώση του δικαίου θα είναι ή γνώση του «κοινωνικού γίγνεσθαι» και ό νομικός θα γίνει ό πρακτικός τών κοινωνικών σχέσεων.

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗ*

του Γρηγόρη Σηφάκη

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Γλωσσική σχετικότητα

Τό πρώτο και μεγαλύτερο εμπόδιο σε κάθε μετάφραση από μία γλώσσα σε άλλη είναι η γλωσσική σχετικότητα. Γλωσσική σχετικότητα λέγεται ή άλλη-λεξάρτηση σκέψης και γλώσσας. Μπορεί να θεωρηθεί ως δεδομένο ότι η γλώσσα δεν δημιουργήθηκε για να εκφράσει ήδη σχηματισμένες έννοιες, κρίσεις, κτλ., αλλά ως όργανο σκέψης – ή και ως όργανο σκέψης – και ότι η λογικότητα του ανθρώπου αναπτύχθηκε μαζί με την ικανότητά του να μιλά. Άλλωστε τό παιδί αναπτύσσει παράλληλα τήν ικανότητά του να σχηματίζει ή να συνειδητοποιεί έννοιες και τήν ικανότητα τής όμιλίας.

Τή στενή σχέση σκέψης και όμιλίας καθρεφτίζει ή αρχαία λέξη λόγος, πού σημαίνει τόσο τήν ικανότητα και λειτουργία τής λογικής σκέψης, όσο και τήν ικανότητα και λειτουργία τής όμιλίας. Άλλωστε, σύμφωνα με τή γνωστή διατύπωση του Άριστοτέλη, «ἔστι μὲν οὖν τὰ ἐν τῇ φωνῇ τῶν ἐν τῇ ψυχῇ παθημάτων σύμβολα» (*Περὶ ἑρμην.* 16a3).

Ἡ ἔμφαση πού δίνει ή σύγχρονη γλωσσολογία στή λειτουργία τής γλώσσας ως συστήματος αὐθαίρετων συμβόλων, με τὰ ὁποῖα τὰ μέλη ἑνός κοινωνικοῦ συνόλου ἐπικοινωνοῦν και συνεργάζονται, δέν ἀποδυναμώνει καθόλου τίς παραπάνω διαπιστώσεις για τήν ἀλληλεξάρτηση σκέψης και όμιλίας – μολονότι ή ἔμφαση στή διάσταση τής ἐπικοινωνίας (τῆς «όμιλίας» με τήν αρχαία σημασία) δείχνει πώς ή ταύτιση σκέψης και γλώσσας ἀποτελεῖ ὑπεραπλούστευση, και μᾶς κάνει προσεκτικούς σχετικά με τούς πολύπλοκους και κάθε ἄλλο παρά εὐνόητους ή εὐεξηγήτους μηχανισμούς πού ρυθμίζουν τίς σχέσεις του λόγου ως λειτουργίας του σκέπτεσθαι και του λόγου ως λειτουργίας ἔκφρασης και ἐπικοινωνίας.

Γλώσσα και πολιτισμός

Οἱ γλώσσες δέν λειτουργοῦν μεμονωμένες, ἀλλά μέσα σε συγκεκριμένο κάθε φορά πολιτισμικό πλαίσιο, του ὁποίου ἀποτελοῦν μέρος. Ἀκόμη και πολύ

* Τό δοκίμιο αὐτό ἀποτελεῖ ἐπεξεργασμένη μορφή μιᾶς εἰσήγησης στό συνέδριο με θέμα «Πρωτότυπο και Μετάφραση», πού ὁργανώθηκε με πρωτοβουλία του Καθηγητῆ Ἀριστόξενου Σκιαδά στό Ἐθνικό Ἰδρυμα Ἐρευνῶν, 11-14 Δεκεμβρίου 1978, και θά συμπεριληφθεῖ και στόν τόμο τῶν «Πρακτικῶν» του συνεδρίου, πού πρόκειται να ἔκδοθεῖ ἀργότερα. Εὐχαριστῶ θερμά τούς φίλους και συναδέλφους Μίμη Λυπουρλή, Γιάννη Στεφανή και Θόδωρο Χατζηπανταζή, πού διάβασαν τό χειρόγραφο και δελτίωσαν σημαντικά με τίς παρατηρήσεις τους τόσο τό περιεχόμενο όσο και τή μορφή του κειμένου· τά λάθη πού ἀπομένουν δαραίνονται ἀποκλειστικά τό συγγραφέα.

κοντινοί τοπικά και χρονικά λαοί αναπτύσσουν πολύ διαφορετικούς πολιτισμούς. Οι λέξεις κάθε γλώσσας έχουν ποικίλες αποχρώσεις, συσχετισμούς και συνδηλώσεις, οι οποίες, εξαιτίας της διαφορής των πολιτισμών, δεν συμπίπτουν ποτέ από γλώσσα σε γλώσσα. Έτσι, ανάμεσα και στους πιο κοντινούς λαούς δεν υπάρχει ποτέ σχέση ένα προς ένα στη λεξιλογική αντιστοιχία των γλωσσών τους. Κατά συνέπεια, η λεγόμενη κατά λέξη μετάφραση ενός κειμένου δεν αποδίδει, εξ ορισμού, το ίδιο νόημα στη γλώσσα της μετάφρασης.

Έννοείται ότι τόσο πιστότερα μπορεί να μεταφραστεί ένα κείμενο, όσο λιγότερο προσιδιάζει το περιεχόμενο του από πολιτισμική άποψη σ' ένα μόνο λαό. Έτσι τα κείμενα που μεταφράζονται ευκολότερα και πιστότερα από μία σύγχρονη γλώσσα σε άλλη είναι τα κείμενα των θετικών επιστημών και της τεχνολογίας, γιατί οι έννοιες της φυσικής, της χημείας, της βιολογίας, κτλ., είναι στοιχεία πολιτισμού λίγο πολύ κοινά στους σύγχρονους προηγμένους λαούς, και ακόμη γιατί τα επιστημονικά και τεχνικά κείμενα σπηρίζονται στην κυριολεκτική ακριβολογία, δεν είναι συναισθηματικά φορτισμένα, και οι λέξεις δεν έχουν συνδηλώσεις. (Έδώ βέβαια μπορεί να υπάρχει ορισμένες φορές πρόβλημα ορολογίας, αλλά αυτό είναι πρόβλημα ειδικότερο και διαφορετικής κατηγορίας από το γενικότερο ζήτημα που μας άπασχολεί.) Στα τεχνικά κείμενα οι έννοιες και λέξεις έχουν από τη μία γλώσσα στην άλλη σχέση ένα προς ένα, και γι' αυτό σε τέτοια κείμενα μόνο έχουν γίνει αρκετά επιτυχείς προσπάθειες για μηχανική μετάφραση με ηλεκτρονικούς υπολογιστές.

Στό άλλο άκρο από την πλευρά της δυσκολίας βρίσκονται τα κείμενα της λογοτεχνίας, και γιατί το περιεχόμενό τους από πολιτισμική άποψη προσιδιάζει μόνο στην κοινωνία μέσα στην οποία δημιουργείται το έργο και γιατί η μορφή τους εκμεταλλεύεται τις δυνατότητες (φωνολογικές, λεξιλογικές, συντακτικές, ρυθμικές, κτλ.) μίας συγκεκριμένης γλώσσας, που σπάνια έχουν ή μπορεί να έχουν ακριβείς αντιστοιχίες σε άλλη γλώσσα.

Δεν χρειάζεται να επιμείνει κανείς περισσότερο στο ότι η λογοτεχνία είναι προϊόν ενός συγκεκριμένου πολιτισμού και ότι διαφορετικοί πολιτισμοί και κοινωνίες δημιουργούν διαφορετικές λογοτεχνίες. Πρέπει μόνο να πούμε πως οι μεταφραστικές δυσκολίες είναι τόσο μεγαλύτερες όσο μεγαλύτερη είναι η χρονική ή τοπική απόσταση, δηλαδή η διαφορά πολιτισμού, ανάμεσα σε δύο λαούς, και ότι από τα διάφορα είδη λογοτεχνίας εκείνο που παρουσιάζει μεγαλύτερες δυσκολίες είναι η ποίηση, της οποίας η συμπίκνωση των νοημάτων – πολλές φορές υπαινικτική και αμφίσημη –, οι πολλαπλές συνδηλώσεις των λέξεων, και η επεξεργασία της μορφής κάνουν πάντα να επαληθεύεται η γνωστή Ιταλική επιγραμματική εξίσωση: *traduttore traditore*.¹

ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΙΚΗ ΚΩΜΩΔΙΑ

Η απόδοση του περιεχομένου

Τα κείμενα του Άριστοφάνη που μας έχουν σωθεί ανήκουν σε ένα από τα είδη της αρχαίας ποίησης, επομένως ισχύουν καταρχήν γι' αυτά όλες οι γε-

1. Η βιβλιογραφία για τα προβλήματα της μετάφρασης από γλωσσολογική, ανθρωπολογική, αισθητική και φιλοσοφική άποψη είναι πολύ εκτεταμένη και συνδέεται στενά με τη βιβλιογραφία της γενικής γλωσσολογίας. Ενδεικτικά αναφέρω εδώ ορισμένα ειδικά έργα, στα οποία ο αναγνώστης θα βρει την παραπέρα βιβλιογραφία: R.A. Brower (έκδ.), *On Translation*, Harvard University Press, 1959. E.A. Nida, *Towards a Science of Translating*, Leiden: Brill, 1964. J.C. Catford, *A Linguistic Theory of Translation*, Oxford University Press, 1965. G. Steiner, *After Babel: Aspects of Language and Translation*, Oxford University Press, 1975 (Oxford Paperbacks 364, 1976). Π.Α. Ζάννα, «Προβλήματα της μετάφρασης», *Ο Πολίτης*, τεύχ. 19 (Μάιος 1978), 34-41. Τό βιβλίο του Ι. Θ. Κακριδή, *Τό μεταφραστικό πρόβλημα*, Βιβλιοθήκη του φιλόλογου 7, Αθήνα, 1966, είναι πάντα χρήσιμο σε σχέση με τα προβλήματα μετάφρασης αρχαίων ελληνικών και λατινικών κειμένων στα νέα ελληνικά.

νικές δυσκολίες που αναφέρθηκαν πιο πάνω σχετικά με τη μετάφραση ποιητικῶν κειμένων. Πρέπει ακόμη να λάβουμε υπόψη μας τὸ θεατρικὸ χαρακτήρα τῶν ἔργων αὐτῶν καὶ τὸ γεγονός ὅτι δημιουργήθηκαν γιὰ νὰ παιχτοῦν (καὶ μάλιστα μόνο γιὰ μιὰ φορά) στὸ θέατρο. Ἡ θεατρικὴ παράσταση, μὲ τὰ στοιχεῖα «ὄψεως» πού περιέχει ἔξω καὶ πέρα ἀπὸ τὸ κείμενο, ἐπιβάλλει ὀρισμένους δικούς της ὅρους στὸ συγγραφέα, ὅπως φυσικά καὶ στὸ μεταφραστή. Εἶναι γεγονός ἄλλωστε ὅτι οἱ περισσότερες νεοελληνικὲς λογοτεχνικὲς μεταφράσεις ἀρχαίων δραμάτων ἔχουν γίνει γιὰ νὰ παίζονται στὴ σύγχρονη σκηνή – καὶ πάντως αὐτὲς μόνο μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ.

Τὸ ἔργο τοῦ λογοτεχνικοῦ μεταφραστῆ ἑνὸς ἀρχαίου κειμένου ἀρχίζει ἀπὸ τὸ σημεῖο πού τελειώνει τὸ ἔργο τοῦ φιλολογικοῦ ἐρμηνευτῆ. Ἐργο τοῦ τελευταίου εἶναι νὰ μᾶς δώσει ὄχι μόνο τί λέει ὁ ποιητής – αὐτὸ εἶναι τὸ πρῶτο στάδιο τῆς δουλειᾶς τοῦ φιλολόγου, ἢ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου – ἀλλὰ καὶ τί ἐννοεῖ ὁ ποιητής μὲ κάθε του λέξη. Ὁ μεταφραστὴς μὲ τὴ σειρά του πρέπει νὰ ἀποδώσει στὴ δική του γλῶσσα ὅ,τι ἐννοεῖ ὁ ποιητής. Αὐτὸ ὅμως στὴν περίπτωσή μας δὲν εἶναι καθόλου εὐκολο, γιατί ἡ Παλαιὰ Κωμωδία, περισσότερο ἴσως ἀπὸ ὅποιοδήποτε ἄλλο εἶδος τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας, εἶναι ἀρρηκτὰ συνδεδεμένη μὲ τὰ ἱστορικά καὶ πολιτισμικά της συμφραζόμενα. Ἀντίθετα μὲ τὴν κωμωδία ἡθῶν ἢ χαρακτήρων, πού ἀκμάζει περίπου ἕναν αἰῶνα ἀργότερα ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη, ἡ Παλαιὰ Κωμωδία εἶναι κατεξοχὴν σκωπτικὴ καὶ σατιρικὴ, γι' αὐτὸ οἱ ἀναφορὲς της στὴ σύγχρονη πραγματικότητα, καταστάσεις, γεγονότα καὶ πρόσωπα εἶναι συνεχεῖς καὶ ἀδιάλειπτες. Σύγχρονα πρόσωπα εἰσάγονται συχνότατα στὴν κωμωδία ὡς δραματικοὶ χαρακτήρες καὶ σύγχρονα πράγματα ἀποτελοῦν ἐξίσου συχνὰ τίς ἀφορμές, τὰ θέματα, ἢ δραματικὲς περιστάσεις τῶν ἔργων – μὲ μεγάλη δόση πάντα κωμικῆς ὑπερβολῆς καὶ γελοιογραφίας.

Τὸ σύγχρονο κοινὸ ἔχει θέβαια κάποια ἐξοικείωση μὲ τὸν ἀθηναϊκὸ πέμπτον αἰῶνα καὶ τίς μεγάλες προσωπικότητές του, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν φτάνει γιὰ νὰ παρακολουθήσει τὸν Ἀριστοφάνη. Δὲν ἀρκεῖ κανεὶς νὰ ξέρει ποίος ἦταν ὁ Περικλῆς, ὁ Κλέων, ὁ Αἰσχύλος, ὁ Εὐριπίδης· πρέπει νὰ ξέρει μερικὲς φορές λεπτομέρειες ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὰ ἔργα τους, γιὰ νὰ καταλάβει τοὺς ὑπαινιγμούς τοῦ Ἀριστοφάνη.

Μεγαλύτερη ὅμως ἀκόμη δυσκολία ἀποτελεῖ ἡ ἀγνοία μας ὄχι τόσο τῶν ἱστορικῶν προσώπων καὶ γεγονότων ὅσο τῆς ἰδιωτικῆς, κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς τῶν ἀρχαίων, τῆς ψυχολογίας τους, τῆς στάσης τους ἀπέναντι στὴ μυθολογία, τὴ θρησκεία, τὴν τέχνη, κοκ. Ἀπὸ δῶ ξεκινάει ἡ δυσκολία νὰ καταλάβουμε τὴ σάτιρα τῆς θρησκείας – τὸ πορτρέτο π.χ. τοῦ Διόνυσου στοὺς *Βατράχους* –, τὸ χαρακτήρα τῶν βωμολογιῶν, τὴν παρωδία τῆς τραγικῆς ποίησης ἢ τῆς διδασκαλίας τοῦ Σωκράτη, τὸ ἴδιο τὸ πολιτικὸ πιστεύω τοῦ Ἀριστοφάνη· καὶ πολὺ συχνὰ τὸ χιοῦμορ, πού εἶναι τὸ οὐσιωδέστερο στοιχεῖο καὶ ἡ κύρια δουλειὰ τῆς κωμωδίας.

Συνάρτηση περιεχομένου καὶ μορφῆς

Ἐπειδὴ ὅμως τὰ νοήματα εἶναι στενά συναρτημένα μὲ τὸν τρόπο πού ἐκφράζονται – ἀναφέρομαι ἐδῶ στὴν περίφημη ἐνότητα περιεχομένου καὶ μορφῆς –, πρέπει ὁ μεταφραστὴς νὰ βρεῖ στὴ δική του γλῶσσα τρόπους ἐκφρασης τέτοιους πού νὰ μὴν προδίδουν τὸ περιεχόμενο τοῦ πρωτοτύπου· ἢ πού νὰ ἀποδίδουν κατ' ἀναλογία καὶ τὴ μορφή τοῦ πρωτοτύπου. Π.χ. ἡ ποιητικὴ μορφή ἑνὸς πρωτοτύπου δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἀγνοηθεῖ στὴ μετάφραση καὶ νὰ ἀποδοθεῖ τὸ ἔργο σὲ πεζὸ λόγο χωρὶς νὰ ζημιωθεῖ τὸ περιεχόμενό του. Ἡ ἀρχαία κωμωδία ἄλλωστε εἶναι εἶδος μουσικοῦ θεάτρου μὲ πολὺ τραγούδι καὶ χορὸ.

Ἀκόμη, στὴν ἀριστοφανικὴ κωμωδία βρῖσκει κανεὶς ὅλα σχεδὸν τὰ ἐπιπεδα ἢ κλίμακες ὕψους (registers) τοῦ ἀρχαίου λόγου: τὸ ὑψηλὸ καὶ μεγαλοπρεπές (π.χ. ἡ πάροδος τῶν *Νεφελῶν*, 276 κέ., 299 κέ.), τὸ θρησκευτικὸ-τελετουργικὸ (π.χ. *Θεσμοφ.* 295 κέ., *Βάτρ.* 316 κέ.), τὸ γνήσιο λυρικό ὕφος (π.χ. τὰ τραγούδια τοῦ Ἐποπα καὶ τῶν πουλιῶν στοὺς *Ὀρνίθες*, 209 κέ., 675 κέ., 737 κέ., 769 κέ.), τὸ ρητορικὸ, τὸ ἰδιωματικὸ, τὸ ὕφος τῆς καθημερινῆς ὁμιλίας, κι αὐτὸ μὲ τίς παραλλαγές του πού φτάνουν ὡς τὸ σημεῖο μιᾶς «ἐξιδανικευμένης» χυδαιότητος, πού δὲν θά ἦταν δυνατὴ σὲ καμιά περίσταση τῆς πραγματικῆς ζωῆς. Ὅπως γράφει ὁ Πλούταρχος (ὄχι πρὸς ἔπαινο τοῦ Ἀριστοφάνη), «ἔνεστι μὲν οὖν ἐν τῇ κατασκευῇ τῶν ὀνομάτων

αὐτῶ [δηλαδή στή σύσταση ἢ συγκρότηση τοῦ λόγου του] τό τραγικόν, τό κωμικόν, τό σοβαρόν, τό πεζόν, ἀσάφεια, κοινότης, ὄγκος καί διάγραμμα, σπερμολογία καί φλυαρία ναυτιώδης» (*Ἠθικά*, 853 C).

Ὅλα αὐτά τά ἐπίπεδα ὕφους χαρακτηρίζονται καί ξεχωρίζουν σάν τέτοια ἀπό ὀρισμένους δείκτες ὕφους (style markers), π.χ. λέξεις, σύνθετα, φράσεις, σχήματα λόγου, ἢ μέτρα, πού προσιδιάζουν στό ἓνα ἢ στό ἄλλο ἐπίπεδο. (Ἀντίστοιχοι ὑφολογικοί δείκτες ὑπάρχουν καί στήν παράσταση τῆς κωμωδίας, ὅπου ὁ τόνος τῆς φωνῆς καί ἡ κίνηση τοῦ ὑποκριτῆ χαρακτηρίζουν μαζί μέ τό λόγο τό ὕφος καί τό ἦθος τῶν δραματικῶν προσώπων καί περιστάσεων.) Τό κυριότερο ὅμως στοιχεῖο ὕφους τοῦ Ἀριστοφάνη εἶναι ἡ παρωδία, πού ὑπονομεύει τά παραπάνω ἐπίπεδα ὕφους καθώς ξαφνικά ἐναλλάσσεται μαζί τους ἢ ἀντιπαράκειται σ' αὐτά καί τά κοροϊδεύει.

Ἡ παρωδία εἶναι κατ' ἐξοχήν μέθοδος κοροϊδίας καί σάτιρας. Στόχος τῆς εἶναι νά προκαλέσει τό γέλιο εἰς βάρος τοῦ σατιριζόμενου καί, σπανιότερα, νά γελοιοποιήσει τό σατιριζόμενο σέ σημείο πού νά τόν κάνει νά ξεπέσει στά μάτια τοῦ κοινοῦ. Τό ἀστεῖο στήν παρωδία γεννιέται ἀπό τήν παράθεση καί συνύπαρξη μέσα στά ἴδια συμφραζόμενα δύο διαφορετικῶν, συχνά ἀντιθετικῶν, ἐπιπέδων ὕφους, π.χ. τοῦ ὑψηλοῦ μέ τό καθημερινό ἢ καί χυδαῖο. Γεννιέται ἐπίσης μέ τή μίμηση ἑνός ὕφους, ὅταν σ' αὐτήν συσσωρεύονται καί παραμορφώνονται γελοιογραφικά οἱ δείκτες τοῦ ὕφους πού παρωδεῖται. Αὐτό τό δεύτερο εἶδος παρωδίας τό βρίσκουμε στίς παρωδίες τῶν χρησῶν, τῆς διθυραμβικῆς ποίησης, τῆς φιλοσοφικῆς ἢ τεχνικῆς γλώσσας. Καί τό ἓνα καί τό ἄλλο εἶδος τό βρίσκουμε στήν παρωδία τῆς τραγωδίας, πού εἶναι καί ἡ πῖο συνηθισμένη – ἐξαιρετικά συνηθισμένη γιά τήν ἀκρίβεια – στήν ἀρχαία κωμωδία.

Δέν θά πρέπει ὅμως νά δημιουργηθεῖ ἡ ἐντύπωση πώς τό ὕφος τῆς ἀριστοφανικῆς κωμωδίας εἶναι ἓνα τυχαῖο μείγμα διαφόρων κλιμάκων ὕφους καί τίποτ' ἄλλο. Ὅλες αὐτές οἱ κλίμακες εἶναι ἐνταγμένες καί ὑποταγμένες στό κωμικό ὕφος, πού συνέχει τήν κωμωδία ἀπό τήν ἀρχή ὡς τό τέλος καί πού μερικά ἀπό τά βασικά χαρακτηριστικά του εἶναι ἡ ἴδια ἡ παρωδία, τά λογοπαίγνια, διάφορα σχήματα ὅπως τό «παρά προσδοκίαν», τό «ἐκ τοῦ ἀδυνάτου», τό «καθ' ὁμωνυμίαν», κ.ά., τά κωμικά σύνθετα, ὁ ὑποκορισμός, οἱ συσσωρεύσεις λέξεων καί πάνω ἀπό ὅλα ἓνα ἀύστηρότατο ἀρχιτεκτονικό σχέδιο, μέσα στό ὁποῖο τά διάφορα μέρη τῆς ξεχωρίζουν καθαρά ἀπό τά μέτρα καί τίς πολύπλοκες συμμετρίας καί ἀντιστοιχίες τους (συζυγίες καί στροφικά συστήματα), πού ἔχουν τά ἀντίστοιχά τους στή μουσική καί στό χορό καί δίνουν στήν κωμωδία ἓνα χαρακτηρῆ πολύ πῖο φορμαλιστικό καί ἀπό ἐκεῖνον τῆς τραγωδίας. Θά μπορούσαμε νά παρομοιάσουμε τό ὕφος τῆς κωμωδίας μέ ἓνα μωσαϊκό, πού ἔχει πολύ εὐδιάκριτο καί σχεδόν γεωμετρικά ὀργανωμένο σχέδιο, ἀλλά καί μεγάλη ποικιλία στά χρώματα καί τό εἶδος τῶν ψηφίδων, πού σχηματίζουν ἀπρόσδόκητους συνδυασμούς, ἀντιθέσεις καί ἀντισιζεις.²

Μεταφραστική ἰδεολογία

Πρῖν προχωρήσουμε σέ συγκεκριμένα παραδείγματα, γιά νά ἀντιληφθοῦμε τά σύνθετα προβλήματα πού θέτει τό ἀριστοφανικό κείμενο στό μεταφρα-

2. Γιά τό ὕφος καί τή δομή τῆς Παλαιᾶς Κωμωδίας γενικά βλ. τό πέμπτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου τοῦ K.J. Dover, *Aristophanic Comedy* (University of California Press, 1972), ἑλληνική μετάφραση Φάνη Ἰ. Κακριδῆ: *Ἡ κωμωδία τοῦ Ἀριστοφάνη* (Ἀθήνα: Μορφωτικό Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς, 1978), καθώς καί τό παλιότερο ἄρθρο τοῦ ἴδιου «Lo stile di Aristofane», *Quaderni Urbinati di Cultura Classica*, 9 (1970), 7-23 (μεταφρασμένο καί στά γερμανικά στόν τόμο H.-J. Newiger (ἐκδ.), *Aristophanes und die Alte Komödie, Wege der Forschung*, τόμ. 265, Darmstadt, 1975, σσ. 124-143). Γιά τά σχήματα λόγου πολύ χρήσιμη παραμένει ἡ συγκέντρωση καί ταξινόμηση τοῦ ὕλικου ἀπό τόν W.J.M. Starkie, *The Acharnians of Aristophanes* (Λονδίνο, 1909), σσ. xxxviii-lxxiv. Γιά τίς συσσωρεύσεις λέξεων βλ. τή διατριβή τοῦ Ἡλία Σπυρόπουλου (Elie S. Spyropoulos), *L'Accumulation verbale chez Aristophane* (Θεσσαλονίκη, 1974). Γιά τή δομή καί τά μέτρα τῆς κωμωδίας ἡ βιβλιογραφία εἶναι πολύ ἐκτεταμένη γιά νά συνοψιστεῖ ἐδῶ· βλ. τοὺς βιβλιογραφικούς πίνακες τῶν παραπάνω βιβλίων καί τήν κριτική βιβλιογραφία τοῦ Dover γιά τήν ἀρχαία ἑλληνική κωμωδία στό *Fifty Years (and Twelve) of Classical Scholarship* (Ὁξφόρδη, 1968), σσ. 123-158.

στή και για να δούμε τις λύσεις που έχουν δώσει ορισμένοι σύγχρονοι μεταφραστές, θα πρέπει, πολύ σύντομα, να θίξουμε το θέμα της μεταφραστικής ιδεολογίας. Αυτό που έννοω με τον όρο μεταφραστική ιδεολογία είναι: ποιός είναι ο ιδεώδης στόχος του μεταφραστή; τί ελπίζει πώς μπορεί να πετύχει και, αντίστοιχα, τί αποφασίζει από την αρχή πώς είναι χαμένο για πάντα; Π.χ. ο Θρ. Σταύρου γράφει στην Εισαγωγή του στή μετάφραση των κωμωδιών του Ἀριστοφάνη: «... το ανώτερο κατά τή γνώμη μου μεταφραστικό ιδανικό είναι να ξαναπλάσεις το έργο και να του δώσεις τή μορφή που θά του έδινε ο ποιητής του, αν γινόταν τό θάμα να είχε τή δική σου γλώσσα, μέσα στήν εποχή του, με τήν προσωπικότητά του αμείωτη και άπαραχάρακτη. Αυτό δέ σημαίνει δουλική προσκόλληση στό κείμενο· γιατί ή άλλη γλώσσα φέρνει αναγκαστικά και σε άλλες και έλευθερίες». Και λίγο παρακάτω: «... [στήν] εργασία μου με συνόδευε πάντα ένας τριπλός σεβασμός· σεβασμός πρώτα πρώτα προς τήν εποχή του ποιητή και τό κλίμα της [αυτό δηλαδή που εμείς ονομάσαμε πίο πάνω πολιτισμικά συμφραζόμενα του Ἀριστοφάνη], έπειτα προς τή μορφή των κωμωδιών και όχι μόνο προς τό περιεχόμενο (που αυτό είναι αυτόνομο), και τρίτο προς τή νέα μας γλώσσα και τούς νόμους που ή φύση της επιβάλλει στή δημιουργία μας».³

Ο Βασ. Ρώτας γράφει στην Εισαγωγή του στή μετάφραση των Ὀρνίθων ότι θεώρησε «χρέος του, πιστεύοντας πώς ή παράσταση ένου έργου χάνει πολύ αν περιοριστεί μόνον στήν αρχαιολογική του αξία, να προσπαθήσει να ξεπεράσει αυτές τις δυσκολίες [δηλαδή τή σάτιρα του Ἀριστοφάνη για πρόσωπα και πράγματα της εποχής του] με αναλογίες από σημερινά πρόσωπα και πράγματα και με τήν πεποίθηση πώς τό θαύμα της τέχνης σκεπάζει τούς αναχρονισμούς κι όχι μόνο δέν προδίνει, παρά βοηθάει τό πνεύμα του ποιητή να μιλήσει στον σημερινόν ακροατή».⁴

Τέλος, ο Κώστας Ταχτσής γράφει στην Εισαγωγή της *Λυσιστράτης* του: «... όταν άπιστησα [δηλαδή στο γράμμα του κειμένου], τό 'κανα όχι από άγνοια ή αδυναμία, άλλ' αποκλειστικά για χάρη του πνεύματος του αρχαίου κειμένου της "Λυσιστράτης". Τό κύριο μέλημά μου ήταν να τό φέρω όσο γινόταν πίο κοντά μας. Να δώσω στο σύγχρονο θεατή τή στιγμιαία ψευδαίσθηση ότι ζούσε 2500 χρόνια πριν, ή έστω μιά ελάχιστη γούση της αίσθησης που πρέπει να είχε ο αρχαίος θεατής βλέποντας μιά παράσταση, και προπάντων ακούγοντας τό ζωντανό λόγο του Ἀριστοφάνη».⁵

Αυτά τά παραθέματα μας είναι αρκετά για να συμπεράνουμε ότι τό ιδανικό των μεταφραστών μας κινείται σαν έκκρεμές ανάμεσα σε δύο άκρα: τήν αναβίωση της εποχής και του κλίματος του αριστοφανικού θεάτρου και τή μεταφορά, ή καλύτερα τήν ψευδαίσθηση, όπως λέει ο Ταχτσής, του σύγχρονου θεατή ότι ζει κι αυτός σ' εκείνη τήν εποχή, από τή μιά μεριά, και τή μεταφορά του Ἀριστοφάνη στήν εποχή μας με τή βοήθεια και του αναχρονισμού, για χάρη του σύγχρονου κοινού, από τήν άλλη. Στην πραγματικότητα όμως κανένα από τά δυό ιδανικά δέν πραγματώνεται αυτούσιο: διαοιάζοντας τις μεταφράσεις βλέπουμε τό έκκρεμές να κινείται από τό ένα άκρο στο άλλο, από σκηνή σε σκηνή, από στίχο σε στίχο μερικές φορές. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Κ. Ταχτσής δηλώνει (χωρίς άραγε να αντιλαμβάνεται τήν αντίφαση, ή σκόπιμα;) ότι προσπαθεί να φέρει τό αριστοφανικό κείμενο όσο γίνεται πίο κοντά μας, αλλά και να δώσει στο σύγχρονο θεατή τήν ψευδαίσθηση της αρχαιότητας. Οπωσδήποτε, ή μετάφραση του Σταύρου ξεχωρίζει καθαρά για τή συνέπειά της προς τις αρχές του. Όσο για τό άλλο άκρο, τή μεταφορά του Ἀριστοφάνη στήν εποχή μας, με άδιότακτη διασκευή του κειμένου, αλλά μίαν άπροσδόκητη πολλές φορές πιστότητα στο πνεύμα του, τήν οφείλουμε σ' έναν όχι επαγγελματία λογοτέχνη, αλλά επαγγελματία μουσικό, τό Διονύση Σαβδόπουλο, και τή δουλειά που έκανε μεταφράζοντας τούς Ἀχαρνείς και γράφοντας τή μουσική για μια παράσταση του Κάρολου Κούν (άλλά ή διασκευή του Σαβδόπουλου δέν χρησιμοποιήθηκε τελικά από τόν Κούν).

3 *Οι κωμωδίες του Ἀριστοφάνη*, Ἀθήνα: Κολλάρος (χ.χ.), σσ. 26-27.

4 *Έργα Ἀριστοφάνη: Ὀρνίθες*, Ἀθήνα: Ἐταιρία Λογοτεχνικῶν Ἐκδόσεων, 1960, σ. 9.

5 *Ἀριστοφάνη Λυσιστράτη*, Ἀθήνα: Πολυπλάνο, 1977, σ. 9.

Ἀναχρονισμοί

Θά ἤθελα νά σταθῶ λίγο στὸν ἀναχρονισμό, γιὰ νά ξεχωρίσω τὰ διάφορα εἶδη του καὶ νά προτείνω μιά διάκριση ἀνάμεσα στοὺς ἀναχρονισμούς πού (α) εἶναι ἀναπόφευκτοι σέ κάθε μετάφραση, (β) γίνονται σκόπιμα γιὰ νά προκαλέσουν τὸ γέλιο, (γ) μπορεῖ νά ὀφείλονται στὴν ἀναγνώριση τοῦ δι-συπόστατου χαρακτήρα τοῦ κωμικοῦ ὑποκριτῆ, πού εἶναι συνάμα χαρακτή-ρας τοῦ ἔργου καὶ «ἠθοποιός», καὶ (δ) ἀποδίδουν μὲ ἀναχρονιστικὴ ἀνάλο-για ἓνα κωμικὸ στοιχεῖο τοῦ ἀρχαίου κειμένου, πού θά χανόταν σέ μιά «πι-στή» μετάφραση.

Ἐνα εἶδος ἀναχρονισμοῦ εἶναι ἐντελῶς ἀναπόφευκτο σέ κάθε μετάφραση ἕξαιτίας τῆς γλωσσικῆς σχετικότητας, γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε στὴν ἀρχή. Ἄφου δηλαδή τὸ ἐννοιολογικὸ πλάτος τῶν λέξεων δέν συμπίπτει ἀπὸ γλώσσα σέ γλώσσα καὶ οἱ λέξεις ἔχουν ἕξ ὀρισμοὶ διαφορετικὲς παραδειγ-ματικὲς συνδηλώσεις, ἄλλα πράγματα καταλαβαίνει ὁ σύγχρονος θεατῆς ὅταν ἀκούει π.χ. τὴ λέξη «δικαστές» ἢ «ποιητές» κι ἄλλα καταλάβαινε ὁ ἀρχαῖος. Ἄλλες συνδηλώσεις ἔχει ἢ λ. «μακρυμάλλης» σήμερα, ἄλλες στὴν ἀρχαιότητα (πού σήμαινε τὸ νέο ἀριστοκράτη)· κι ἂν πεῖ κανεὶς «μαλλια-ρός» παραπέμπει σέ ἄλλα συμφραζόμενα. Ἄλλο πράγμα ἢ ἀρχαία πόλις ἢ κόμη καὶ ἄλλο ἢ σημερινὴ πόλις καὶ τὸ χωριό. Ὁ Ἐπίσκοπος τοῦς Ὀρνι-θες μεταφράζεται Ἐπιθεωρητῆς ἀπὸ τὸ Σταύρου, Ἐπιτετραμμένος ἀπὸ τὸ Ρῶτα· καὶ οἱ δυὸ ἀποδόσεις εἶναι «ἀναχρονιστικὲς». Ἀνάλογα πρόβλη-μάτα παρουσιάζουν ὅλοι οἱ πολιτικοὶ ὄροι (ρῆτορες, πρόξενοι, θεαροὶ κτλ.) ἢ οἱ ἠθικὲς ἐννοιες πού ἐμφανίζονται συσσωρευμένες σ' ἓνα κείμενο, ὅπως εἶναι π.χ. ὁ ἀγώνας τοῦ Δίκαιου καὶ τοῦ Ἄδικου Λόγου στὶς *Νεφέλες*. Τὸ πράγμα δέν εἶναι διαφορετικὸ μὲ τὰ συγκεκριμένα οὐσιαστικά, π.χ. μὲ τὰ φαγητά καὶ τὶς λιχουδιές, πού παίζουν τέτοιο ρόλο στὴν κωμωδία· πολὺ συχνὰ οἱ μεταφραστὲς εἶναι ὑποχρεωμένοι (καὶ ἐδῶ δέν ἔχουν ἄλλη ἐκλογή!) νά χρησιμοποιήσουν νόστιμους ἀναχρονισμούς.

Μιά ξεχωριστὴ περίπτωση ἀποτελοῦν οἱ λεγόμενες διωμολοχίες καὶ εἰδι-κότερα τὸ σεξουαλικὸ χιούμορ τῆς Παλαιᾶς Κωμωδίας. Οἱ μεταφραστικὲς δυσκολίες δέν φαίνονται νά εἶναι μεγάλες ἐδῶ, ἀφού εἶναι συνήθως σαφές τί ἐννοεῖ ὁ Ἀριστοφάνης καὶ ὄχι ἰδιαίτερα δύσκολο νά ἀποδοθεῖ γλωσσικά στὰ νέα ἑλληνικά. Μεγαλύτερο πρόβλημα φαίνονται νά δημιουργοῦν τὰ ὄρια τῆς κοινωνικῆς ἀνοχῆς ἀνάμεσα στὸ ἀνεπίτρεπτο καὶ τὸ ἀνεκτὸ στὸ νεώτερο θέατρο. Στὴν πραγματικότητά, ὥστόσο, τὸ πρόβλημα εἶναι γενικώ-τερο καὶ δυσκολότερο ἀπ' ὅσο φαίνεται μὲ τὴν πρώτη ματιά: εἶναι πρό-βλημα ἐρμηνευτικὸ καὶ δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν ἐλλιπέστατὴ μας γνῶση καὶ κατανόηση τῆς ἐρωτικῆς ζωῆς τῶν ἀρχαίων (π.χ. δέν καταλαβαίνουμε κα-θόλου τὴν παιδεραστία, τὴ θέση τῶν ἐταιρῶν στὴν ἀρχαία κοινωνία, κοκ.). Γι' αὐτὸ τὸ λόγο οἱ συμβατικὲς καὶ συγκαλυμμένες ἀναφορὲς στὶς σεξουα-λικὲς πράξεις καὶ συνήθειες, πού χρησιμοποιοῦν συχνὰ οἱ μεταφραστὲς γιὰ νά ἀποδώσουν τὶς ἐρωτικὲς κυριολεξίες τοῦ ἀρχαίου κειμένου, δέν πρέπει νά ψέγονται σάν ἐλλειψη τόλμης (ὅπως ἔχει γίνει πολλὲς φορὲς), γιατί στ' ἀλήθεια δέν εἶναι παρὰ ἓνα εἶδος ἀναχρονισμοῦ (τὸ ἴδιο βασικά μὲ ἐκεῖνο πού περιγράφεται στὴν προηγούμενη παράγραφο), μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ὁποίου μιά δυσνόητη γιὰ μᾶς ὄψη τῆς ἀρχαίας ζωῆς «ἐρμηνεύεται» καθὼς φιλτράρεται μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς νεώτερης νοοτροπίας καὶ, «μεταφρα-σμένη» μὲ τὶς δικὲς μας γλωσσικὲς φόρμουλες, γίνεται κατανοητὴ κατὰ τὸ μοντέλο τῆς ἐρωτικῆς ζωῆς πού ἡ δικὴ μας κοινωνία καταλαβαίνει, ἀνέχε-ται καὶ ἐπιτρέπει, ρητὰ ἢ σιωπηρὰ, στὰ μέλη τῆς.

Ἄν ὅμως οἱ παραπάνω ἀναχρονισμοὶ δέν θεωροῦνται κἂν σάν τέτοιοι, ὑπάρχει καὶ τὸ ἄλλο ἄκρο, τῆς σκόπιμης καὶ χτυπητῆς ἀναφορᾶς σέ συγκεκριμένα νεώτερα πρόσωπα καὶ πράγματα, πού γίνεται γιὰ νά προκαλέσει τὸ γέλιο μὲ τὴν ἀπροσδόκητη καὶ ἄτοπη ἔνταξη ἐνός ὁμολογημένα σύγχρονου στοιχείου στὰ ἀρχαία συμφραζόμενα: Λέει π.χ. ὁ Ποιητῆς τοῦς Ὀρνιθες (κατὰ λέξη μετάφραση τοῦ Φ. Κακριδῆ⁶): «Λυρικὰ τραγούδια ἔχω συνθέσει γιὰ τὶς Νεφελοκοκκυγίες τὶς δικὲς σας, διθυραμβικὰ πολλὰ καὶ ὁμορφα καὶ

6. Φ. Ι. Κακριδῆ, Ἀριστοφάνους Ὀρνιθες, ἐρμηνευτικὴ ἔκδοση, Ἀθήνα, 1974, σ. 177.

παρθένεια και μέ τόν τρόπο του Σιμωνίδη» (917-19) και μεταφράζει ο Ρώτας: «Ύμνους έχω κάμει, ᾠδές, ποιήματα ὠραία / στήν Ξακουστή στή Νεφελοκοκκυγία σας τή νέα / γι' ἀπαγγελία, ὄρχητροσυνοδεία και χορωδία, / και σάν του Σολωμού τόν ἕμνο στήν Ἐλευθερία» (σελ. 44). Καί λίγο παρακάτω: «Μοῦ ἴδωσες Νικητάρ, ἄλογο χωρίς σῦρά», κοκ. Αὐτό εἶναι τό εἶδος του ἀναχρονισμοῦ πού μοιάζει νά γίνεται χάριν του ἀναχρονισμοῦ, γιά νά προκαλέσει τό γέλιο αὐτός καθ' ἑαυτόν κι ὄχι γιά νά ἀποδοθεῖ πραγματικά κάποιο κωμικό στοιχείο του ἀρχαίου κειμένου. Ἔτσι οἱ ἀναχρονισμοί αὐτοί καταλήγουν νά «ἐμπλουτίζουν» τόν Ἀριστοφάνη μέ νέα καλαμπούρια.

Τό τρίτο εἶδος ἀναχρονισμοῦ μάς τό ὑποδεικνύει ὁ ἴδιος ὁ ποιητής και προκύπτει ἀπό τήν ἀναγνώριση του διυπόστατου χαρακτήρα του κωμικοῦ ὑποκριτή, πού εἶναι ταυτόχρονα πρόσωπο του ἔργου και ἠθοποιός.⁷ Ὁ διυπόστατος αὐτός χαρακτήρας φαίνεται καθαρά, π.χ., στήν *Εἰρήνη*, ὅταν ὁ Τρυγᾶιος ἀνεβαίνει στόν οὐρανό καθάλα σ' ἕνα σκαθάρι: Σέ μιὰ στιγμή, καθώς τό σκαθάρι κουνιέται, ὁ ὑποκριτής κάνει πώς τρομάζει και βάζει μιὰ φωνή στό «μηχανοποιό», πού τόν ἀνεβάζει μέ τό γερανό τῆς σκηνῆς, νά προσέχει περισσότερο (στ. 174). Σέ ἕνα ἀνάλογο χωρίο στούς *Ἀχαρνεῖς* ὁ χορός σατιρίζει τό χορηγό τῆς κωμωδίας Ἀντίμαχο, πού τόν ἄφησε χωρίς φαί (1150-55). Αὐτό τό κάνει ὡς κωμικός χορός και ὄχι ὡς ὀμάδα Ἀχαρνέων. Τό σύγχρονο ἀντίστοιχο ἐδῶ θά ἦταν νά παραπονεθεῖ ὁ χορός πού ὁ Κάρολος Κούν, ἄς πούμε, δέν τόν ἔχει πληρώσει ἀκόμη τά μεροκάματά του.

Τέτοιον εἶδους ἀναχρονισμοῦ (σπήν παράσταση θέβαια και ὄχι σπή μετάφραση, ἀλλά γιά τή στενή σχέση τῶν δύο βλ. τήν ἐπόμενη ἐνότητα) ἦταν τό τσιγάρο πού ἀναβαν τά μέλη του χοροῦ στούς *Βατράχους* του Κούν (1966) ὕστερα ἀπό τήν παράβαση, καθώς ἀποσύρονταν πιό πίσω, γιά νά δώσουν τή θέση τους στή σκηνή τῶν δύο δούλων, πρὶν ἀπό τόν ποιητικό ἀγῶνα Αἰσχύλου και Εὐριπίδη. Οἱ δυνατότητες ἐκμετάλλευσης αὐτοῦ του ἀναχρονισμοῦ, τόσο σπή μετάφραση ὅσο και σπή παράσταση, εἶναι μεγάλες, ἀλλά προϋποθέτουν ἕνα ὀρισμένο στυλ παράστασης και πρωτοβουλία περισσότερο ἴσως του σκηνοθέτη παρά του μεταφραστή.

Τό τελευταῖο εἶδος ἀναχρονισμοῦ εἶναι ἡ ἀντικατάσταση ἑνός στοιχείου του κειμένου μέ σύγχρονο ἀντίστοιχό του, γιά νά ἀποδοθεῖ σπή νέα γλώσσα αὐτό πού δέν μπορεῖ πραγματικά νά μεταφραστεῖ και θά χανόταν σέ μιὰ πιστή μετάφραση. Ἀντιλαμβάνομαι, ὡστόσο, ὅτι ὁ ὀρισμός αὐτός εἶναι πολύ γενικός και ἀσαφής, γι' αὐτό θά προσπαθήσω νά γίνω σαφέστερος: Ἡ βασική διάκριση αὐτοῦ του ἀναχρονισμοῦ ἀπό ἐκείνον του δευτέρου εἶδους εἶναι (α) ὅτι δέν πρέπει νά γίνεται ρητά, χτυπητά, ἀπροσδόκητα, ὁπότε λειτουργεῖ ὡς κωμικό στοιχείο καθεαυτό, ξένο πρὸς τό πρωτότυπο, και (β) ὅτι πρέπει νά στοιχειοθετεῖ μιὰ πραγματική ἀναλογία πρὸς τό ἀρχαῖο στοιχείο πού ὑποκαθιστᾶ.

Εἶναι δύσκολο νά πει κανεῖς ποιά στοιχεῖα περιεχομένου ἢ μορφῆς ἀνήκουν ἐδῶ. Ἡ ἀπόδοση ὀρισμένων στοιχείων περιεχομένου, π.χ. του ἐκκυκλήματος μέ τήν περιστρεφόμενη σκηνή (Σαβδόπουλος), ἢ τῶν ἀρχαίων φαγητῶν ἢ ὑβριστικῶν λέξεων μέ νεώτερα ἀντίστοιχα, ἀνήκει ἐδῶ, μάς ξαναγυρίζει ὁμως και στό πρῶτο εἶδος ἀναχρονισμοῦ, πού περιγράψαμε πιό πάνω. Συζητήσιμο εἶναι ἂν στοιχεῖα περιεχομένου, ὅπως αὐτά πού δηλώνουν οἱ φράσεις «ἀερωθούμενο», «σοῦ σφράγισαν τό διαδατήριο», «ξένον ἐναέριο χῶρο»,⁸ δέν παραβαίνουν τόν ὄρο (α) πού διατυπώθηκε σπή προηγούμενη παράγραφο. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι τό εἶδος αὐτό του ἀναχρονισμοῦ λειτουργεῖ καλύτερα σπή ἀπόδοση στοιχείων ὕφους, ὅπως εἶναι τά λογοπαίγνια και οἱ παρωδίες. Τά πράγματα θά γίνουν, ἐλπίζω, σαφέστερα μέ τήν ἀνάλυση συγκεκριμένων παραδειγμάτων πού θά ἐπιχειρήσουμε λίγο πιό ὕστερα.

Συμβατικότητα, μετάφραση και παράσταση

Μιλῆσαμε προηγουμένως γιά τόν ἐντονα φορμαλιστικό χαρακτήρα πού δίνουν σπή κωμωδία ἡ εὐδιάκριτη δομή και οἱ πολύπλοκοι μετρικοί σχημα-

⁷ Βλ. G. M. Sifakis, *Parabasis and Animal Choruses. A Contribution to the History of Attic Comedy*. Λονδίνο: Athlone Press, 1971, σσ. 11-14.

⁸ Ρώτας, *Ὀρνίθες*, σ. 53.

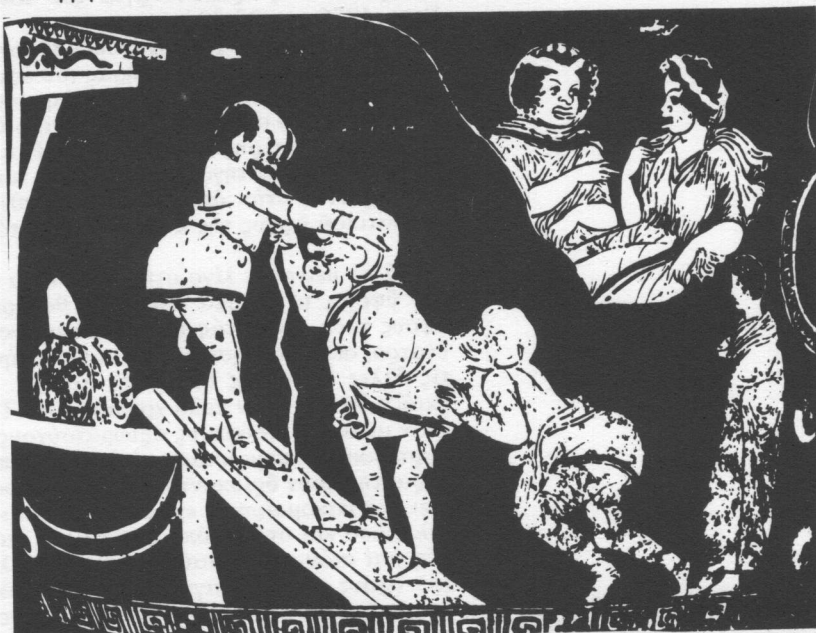
τισμοί της, πού είναι περίπου υποχρεωτικοί για καθένα από τὰ μέρη της. Έχουμε κάθε λόγο νά πιστεύουμε δι τὰ σχήματα αὐτά δέν δημιουργήθηκαν ἀπό τόν Ἀριστοφάνη, ἀλλά δι ἀνήκουν στήν παράδοση τοῦ ἀθηναϊκοῦ κωμικοῦ θεάτρου· μερικά ἀπό αὐτά μάλιστα μπορεῖ νά ἀνάγονται στίς πηγές τῆς ἴδιας τῆς κωμωδίας.

Εἶπαμε ἤδη πώς τὰ μετρικά σχήματα ἔχουν τὰ ἀντίστοιχά τους στή μουσική καί τήν ὄρχηση, καί μποροῦμε τώρα νά προσθέσουμε δι ὁ παραδοσιακός καί συμβατικός χαρακτήρας τῆς κωμωδίας διέπει ὅλα τὰ ἐπίπεδα τῆς παράστασης (φυσικά τῆς ἀρχαίας): τήν ἐκφορά τοῦ λόγου καί τό τραγούδι, τήν κίνηση, καί τήν ἠθοποιία· τή σκηνογραφία, τὰ κοστούμια, τὰ προσώπια· αὐτό τέλος πού ὀνομάζουμε σήμερα σκηνοθεσία, δηλαδή τή σύλληψη καί τό ὕφος ὁλόκληρης τῆς παράστασης.

Δύο κωμικές σκηνές ἀπό κατοικαλιικά ἀγγεῖα τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ. Τά περισσότερα ἀπό διακόσια ἀγγεῖα τῶν «φλύακων» (ὅπως λέγονται) πού μᾶς εἶναι γνωστά (βλ. A.D. Trendall, *Phlyax Vases*², *Bulletin of Inst. of Class. Studies, Suppl. 19*, Λονδίνο 1967) μᾶς δίνουν μιά πολύ καλή ἰδέα καί γιά τό ἀθηναϊκό θέατρο τῆς ἴδιας ἐποχῆς (στήν ὁποία ἀνήκουν καί τὰ τελευταῖα ἔργα τοῦ Ἀριστοφάνη), ἐπειδή περιέχουν πολλά στοιχεῖα πού ἀποδεικνύουν τή μεγάλη ἐπίδραση τοῦ ἀθηναϊκοῦ θεάτρου στό κατοικαλιωτικό.

(α) Κρατήρας ἀπό τήν Ἀπουλία, 380-370 π.Χ., στό Λονδίνο· εἰκονίζει τόν κένταυρο Χείρωνα, πού μέ τή συνοδεία τοῦ δούλου τοῦ Ξανθία (στήν κορυφή τῆς σκάλας) ἐπισκέπτεται ἕνα Νυμφαῖο μέ ἱαματικά νερά γιά θεραπεία. Ὁ ἄντρας πού τόν σπρώχνει παριστάνει συμβατικά τό ἄλλο μισό τοῦ κενταύρου. Κωμωδίες μέ τόν τίτλο Χείρων εἶχαν γράψει οἱ Ἀθηναῖοι ποιητές τοῦ 5ου αἰῶνα Κρατίος καί Φερεκράτης. Στόν Πλούτο τοῦ Ἀριστοφάνη ὁ τυφλός θεός Πλούτος ὀδηγεῖται γιά θεραπεία στό ἱερό τοῦ Ἀσκληπιοῦ στήν Ἐπίδαυρο. (Φωτογρ. Βρεταν. Μουσείου· βιβλιογρ. στοῦ Trendall, δ.π., ἀρ. 37.)

(β) Κρατήρας τῆς Ποσειδωνίας (Paestum), ἔργο τοῦ ἀγγειογράφου Ἀστέα, 350-340 π.Χ., στό Βρετανικό Μουσείο· εἰκονίζει νυκτερινή ἐπίσκεψη ἐραστή στήν ἀγαπημένη του (πδ. Ἀριστ. Ἐκκλ. 884 κέ.). (Φωτογρ. ἀπό τήν Ἰστ. τοῦ Ἑλλ. Ἔθν., τόμ. Γ2, σελ. 419· βιβλιογρ.: Trendall, δ.π., ἀρ. 36.)

Πρέπει να συνειδητοποιηθεί όσο το δυνατό σαφέστερα ότι η Παλαιά Κωμωδία δεν έχει καμιά σχέση με το νεώτερο ρεαλιστικό θέατρο της ψευδαισθησης και της πιθανοφάνειας. Είναι θέατρο καθαρά συμβατικό, με δικούς του νόμους και κανόνες, που συναπαρτίζουν ένα σύστημα αυστηρά συνεπές και διέπουν όλα τα στάδια και έπιπεδα της δημιουργίας του: από τη σύλληψη του θέματος, τη συγκρότηση της πλοκής και τη διαγραφή των χαρακτηρισμών ως την πραγμάτωση της παράστασης σε όλα της τα επίπεδα. Η λειτουργία των συμβάσεων ως συστήματος θα μπορούσε να γίνει πιο κατανοητή αν συγκρίναμε την αρχαία κωμωδία με ένα σύγχρονο και οικείο είδος συμβατικού θεάτρου, το νεοελληνικό Καραγκιόζη. (Για το σκοπό αυτό ο αναγνώστης θα μου επιτρέψει να τον παραπέμψω στη μελέτη μου για την «Παραδοσιακή δραματουργία του Καραγκιόζη», *Ο Πολίτης*, τεύχος 5, Σεπτ. 1976, σσ. 25-39.)

Είναι καιρός να αναρωτηθούμε τί λογής προβλήματα θέτει ο παραδοσιακός και συμβατικός χαρακτήρας του αριστοφανικού κειμένου στο μεταφραστή και - μπορούμε πια να συμπληρώσουμε - στο μουσικό, στο χορογράφο και κυρίως στο σκηνοθέτη, που είναι ο υπεύθυνος για το στυλ και το χαρακτήρα της νεώτερης παράστασης. Είναι φανερό πώς τα προβλήματα αυτά είναι της ίδιας κατηγορίας για όλους τους παράγοντες της παράστασης και αναφέρονται στην απόδοση του σύνθετου και πολύχρωμου και συνάμα συμβατικού ύφους της κωμωδίας, για το οποίο έγινε λόγος πιο πάνω (σελ. 27).

Για να μείνουμε λίγο στην ομοιότητα των προβλημάτων και την ένότητα του ύφους, το ζήτημα είναι πώς θα βρεθούν οι ίδιοι ή ανάλογοι δείκτες ύφους τόσο στη μετάφραση του κειμένου, όσο και στην εκτέλεσή του στο θέατρο, σε συνάρτηση με την κίνηση, την εμφάνιση των ηθοποιών και όλες τις άλλες όψεις της θεατρικής πράξης. Ένα παράδειγμα από τον Καραγκιόζη θα μας ήταν πολύ χρήσιμο εδώ: Το ύφος του Χατζηαδάτη, ιδιαίτερα όταν μιλάει με Τούρκους αξιωματούχους, είναι το ύφος μιάς καθωσπρέπει, καρτερικής κακομοιριάς και άπροκαλύπτης κολακείας· οι δείκτες που το χαρακτηρίζουν βρίσκονται τόσο στη γλώσσα που χρησιμοποιεί, σ' αυτά που λέει («ο κακομοιρής», «χώρα να γίνω...», «να μου κόβει ο θεός χρόνια...», κτλ.), όσο και στον τρόπο που τα λέει (τόνος και χρωματισμός φωνής), καθώς και στον τρόπο που κινείται (υποκλίσεις, προσοκνήματα). Η ένότητα του ύφους στον Καραγκιόζη είναι φυσικά εξασφαλισμένη, αφού όλα βρίσκονται κάτω από τον απόλυτο έλεγχο του καραγκιοζοπαίχτη: κίνηση, φωνή, λόγος (προφορικός λόγος και όχι γραπτό κείμενο στην περίπτωση αυτή, αλλά αυτό δεν έχει σημασία για το ζήτημά μας).

Είναι φανερό, επομένως, ότι, αν ο μεταφραστής και ο σκηνοθέτης δεν είναι το ίδιο πρόσωπο, πρέπει τουλάχιστον να συνεργάζονται στενά, για να πετύχουν στυλιστικά έναρμονισμένες λύσεις, επιδιώκοντας ένα κοινό μεταφραστικό και σκηνοθετικό ιδεώδες.⁹ Αλλιώς είναι μάταιο να πασχίζει ο μεταφραστής να αποδώσει, π.χ., τις αντίστοιχες των στροφικών συστημάτων και των συζυγιών (όπως κάνει ο Θρ. Σταύρου, μόνος από τους μεταφραστές), αν ο μουσικός και ο χορογράφος δεν τον ακολουθήσουν σ' αυτό· είναι μάταιο να προσπαθεί να προσεγγίσει τη σύνθετη μετρική δομή του κειμένου αποδίδοντας τους λαμβικούς, τους τροχαϊκούς, τους αναπαιστικούς και τους άλλους «ρητούς» (όχι τραγουδιστούς) στίχους με αντίστοιχους τονικούς στίχους στη νεοελληνική γλώσσα, αν ο σκηνοθέτης δεν διδάξει τους ηθοποιούς του το κατάλληλο στυλ ηθοποιίας, που θα τους επέβαλλε να προφέρουν σωστά τους στίχους αυτούς, διακρίνοντας τους διάφορους ρυθμούς. Από την άλλη μεριά, ο μεταφραστής που θα ισοπεδώσει, εκείνος πρώτος, στη μετάφρασή του τη σύνθετη μετρική δομή του κειμένου, εν όνόματι μιάς δήθεν πιο «φυσικής» και «άβιαστης» έκφορας του λόγου, δείχνει πώς ούτε ο ίδιος δεν καταλαβαίνει το συμβατικό χαρακτήρα της

Ἀνάγλυφο στο Μουσείο της Ἀγορᾶς, 350-325 π.Χ., με μιά από τις ελάχιστες ἀπεικονίσεις κωμικοῦ χοροῦ πού μᾶς ἔχουν σωθεῖ (M. Bieber, *Hist. of Greek and Rom. Theat.*², Princeton Univ. Press, 1961, εἰκ. 181· βιβλιογρ.: T.B.L. Webster, *Monuments Illustrating Old and Middle Comedy*³, Bull. of Inst. of Class. Stud., Suppl. 39, Λονδίνο 1978, ἀρ. AS 3).

9. Ή, για να το θέσουμε διαφορετικά, αν δεχτούμε ότι η μετάφραση είναι μονιμότερη καλλιτεχνική δημιουργία από τη σκηνοθεσία (άλλα ως μὴν ξεχνάμε πώς οι Ρώσοι, π.χ., παίζουν ακόμη τον Τσέχοφ όπως τον είχε σκηνοθετήσει ο Στανισλάβσκι πριν από πενήντα ή και περισσότερα χρόνια), ο μεταφραστής πρέπει, καθώς μεταφράζει, να ακούει και να βλέπει με τη φαντασία του την παράσταση για την οποία προορίζει τη μετάφρασή του, σά να πρόκειται να διδάξει ο ίδιος το έργο.

Ἀθηναϊκὸς κρατήρας τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰῶνα στή Χαϊδελέργη, πού ἴσως εἰκονίζει δύο μέλη γυναικείου χοροῦ (T.B.L. Webster, Greek Theatre Production², Λονδίνο 1970, πίν. 15α· βιβλιογρ.: Webster, Monuments³, ἀρ. AV 16).

ἀριστοφανικῆς κωμωδίας, καί δίνει τό παράδειγμα στούς ἄλλους παράγοντες τῆς παράστασης νά αὐτοσχεδιάσουν ὅπως θέλουν, γιά νά «ζωντανέψουν» καί νά «φέρουν κοντά μας» τόν Ἀριστοφάνη. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι συνήθως μιά σειρά ἀπό ἐτερόκλητα «εὐρήματα» χωρίς ἀναφορά σέ κάποια ἐρμηνευτική ἢ αἰσθητική ἀρχή καί χωρίς ἐνότητα ὕφους.

Τό μεταφραστή, λοιπόν, βαραίνει καταρχήν ἢ εὐθύνη νά φανερώσει τό συμβατικό χαρακτήρα τῆς κωμωδίας προβάλλοντας στή μετάφρασή του τό αὐστηρό ἀρχιτεκτονικό σχέδιο καί τή σύνθετη μετρική δομή τῆς. Ἐπίσης πρέπει νά πετύχει τή διάκριση τῶν ἐπιπέδων ὕφους πού ταιριάζουν στά διάφορα μέρη τῆς καί στά τυπικά τῆς πρόσωπα. Ἐκείνος τέλος πρέπει νά βάλει τίς βάσεις πού θά στηρίξουν ἓνα γενικότερο σύστημα συμβάσεων, χωρίς τό ὅποιο δέν εἶναι δυνατό νά ἐξασφαλιστεῖ ἐνότητα καί συνέπεια ὕφους στή σύγχρονη παράσταση τῆς ἀρχαίας κωμωδίας.

Παραδείγματα

Στά παραδείγματα πού ἀκολουθοῦν ἐπισημαίνονται οἱ μεταφραστικές δυσκολίες διαφόρων κατηγοριῶν. Ὑπάρχει, ὡστόσο, κάποια κλιμάκωση ἀπό προβλήματα πού θέτει τό περιεχόμενο σέ προβλήματα πού θέτει τό ὕφος.¹⁰

Α. Ἰππεῖς, 40-57. Στήν ἀρχή τοῦ ἔργου δύο δοῦλοι, ἐπιτελώντας τήν τυπική τους λειτουργία στόν πρόλογο, ἐξηγοῦν στό κοινό τό θέμα τοῦ ἔργου:

ΟΙΚΕΤΗΣ Α

Λέγομι' ἄν ἤδη. Νῶν γάρ ἐστι δεσπότης 40
 ἄγροικος ὄργην, κναμοτρώξ, ἀκράχολος,
 Δῆμος Πυκνίτης, δύσκολον γερόντιον
 ὑπόκωφον. Οὗτος τῆ προτέρα κουμηνία
 ἐπρίατο δοῦλον βυρσοδέψη, Παφλαγόνα 45
 πανουργότατον καί διαβολώτατόν τινα.
 Οὗτος καταγνούς τοῦ γέροντος τούς τρόπους,
 ὁ βυρσοπαφλαγῶν, ὑποπεσῶν τόν δεσπότην
 ἤκαλλ', ἐθώπευ', ἐκολάκευ', ἐξηπάτα
 κοσσυλματίοις ἄκροισι, τοιαυτί λέγων· 50
 «ὦ Δῆμε, λούσαι πρῶτον ἐκδικάσας μίαν,
 ἐνθοῦ, ῥόφησον, ἔντραγ', ἔχε τριώβολον.
 Βούλει παραθῶ σοι δόρπον;» Εἶτ' ἀναρπάσας
 ὁ τι ἄν τις ἡμῶν σκενάσῃ τῷ δεσπότη 55
 Παφλαγῶν κεχάρισται τοῦτο. Καί πρῶην γ' ἐμοῦ
 μᾶζαν μεμαχότος ἐν Πύλῳ Λακωνικῆν,
 πανουργότατά πως παραδραμῶν ὑφαρπάσας
 αὐτός παρέθηκε τήν ὑπ' ἐμοῦ μεμαγμένην.

Παραθέτω στή συνέχεια τή μετάφραση τοῦ Θρασύβουλου Σταύρου:

Ἀκοῦστε. Ἐναν ἀφέντη ἔχουμε οἱ δύο μας,
 κοικιῶν τραγανιστή, γερο-χωριάτη, 41
 ἀράθυμο, μισόκουφο, γοινιάρη,
 τό Δῆμο τόν Πυκνίτη. Τελευταία, 42
 στό νιό φεγγάρι, ἀγόρασε ἓνα δοῦλο
 ταμπάκη, Παφλαγόνα, κατεργάρη 44
 κι ἀπανωβάλη. Αὐτός ὁ Παφλαγόνας,
 ὁ τομαράς, σάν ἐνίωσε τοῦ ἀφέντη
 τό χαρακτήρα, τοῦ 'πεσε ἀπό δίπλα
 κι ἄρχισε καλοπιᾶσματα καί χάδια
 καί κολακεῖες· τόν τύλιγε μέ κάτι
 κουδέντες σάν πετσιῶν ἀποκοψίδια:
 «Δῆμε, μιά δίκη δίκασε, μιά μόνο. 50

Δοῦλος τῆς κωμωδίας· ἀθηναϊκή τερακότα, 400-375 π.Χ., στή Ν. Ὑόρκη (φωτογρ. Metropolitan Museum· βιβλιογρ.: Webster, Monuments³, ἀρ. AT 22α).

10. Ὅλα τά παραθέματα εἶναι ἀπό τήν ἐκδοση τοῦ V. Coulon (μέ γαλλική μετάφραση τοῦ H. van Daele), 5 τόμοι, Collection Budé, Παρίσι: Les Belles Lettres, 1923-30.

Δούλος τῆς κωμωδίας· ἀθηναϊκή τερακότα, 375-350 π.Χ., στό Βερολίνο (φωτογρ. Staatliche Museen· βιβλιογρ.: Webster, *Monuments*³, ἀρ. AT 61).

κι ἀφοῦ λουστῆς, στό φαγοπότι ρίξου
καί πάρε κι ἓνα τριώβολο. Μή θέλεις
νά σέ σερβίῳ;» Εὐθύς ἀρπάζει τότε
ὄ,τι ἓνας ἀπό μᾶς ἔχει εἰτοιμάσει
τοῦ ἀφεντικοῦ, καί πάει καί τό προσφέρει.
Αὐτός, ὁ Παφλαγόνας! Τίς προάλλες
ἓνα καρδέλι ζύμωσά στήν Πύλο
λακωνικό· κι αὐτός μέ προλαβαίνει,
τό κλέβει πονηρά καί τό σερβίρει.

51

55

57

Ἡ μετάφραση τοῦ Θρ. Σταύρου εἶναι ἀληθινά ἀξιοθαύμαστη ὡς ἀπόδοση τοῦ τί λέει ὁ ποιητής. Δέν ἐπιχειρεῖ ὁμως νά ἀποδώσει τί ἐννοεῖ ἢ ὑπονοεῖ ὁ ποιητής (οὔτε καί θά ἦταν δυνατό κάτι τέτοιο χωρίς διασκευή τοῦ κειμένου). Ὁ ἀπληροφόρητος ἀναγνώστης, καί πολύ περισσότερο ὁ θεατής, πού δέν μπορεῖ νά προσφύγει σέ βοηθήματα, δέν εἶναι σέ θέση νά ἐκτιμήσει ἓνα πλῆθος ἀπό πραγματικά στοιχεῖα, στά ὁποῖα ἀναφέρεται τό κείμενο. Θά σχολιάσω παρακάτω μόνο τούς ἀριθμημένους στίχους στή μετάφραση.

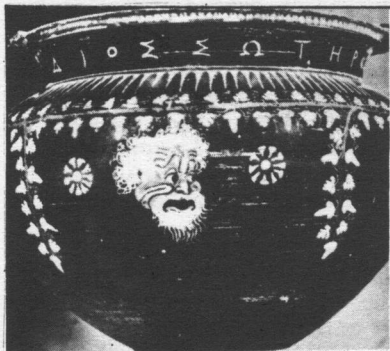
41. Ὁ γερο-Δῆμος μασουλάει κουνιά ὄχι μόνο γιατί πραγματικά οἱ ἀρχαῖοι ἔτρωγαν τά κουνιά καί ὡς ξηρούς καρπούς¹¹ (ἔτσι σέ πρῶτο πλάνο τό ἐπίθετο λειτουργεῖ ὡς χαρακτηρισμός τοῦ γέροντος), ἀλλά κυρίως γιατί τά κουνιά χρησιμοποιούνταν στίς δημόσιες ἀρχαιρεσίες γιά τήν ἀνάδειξη τῶν κληρωτῶν ἀρχόντων καί λειτουργῶν (κληρώνονταν αὐτοί πού τραβοῦσαν τά πιό ἄσπρα κουνιά).

42. Ἡ ἴδια ἢ λέξη «δῆμος» γιά μᾶς ἔχει ἐντελῶς ἄλλο νόημα ἀπό αὐτό πού εἶχε γιά τούς ἀρχαίους Ἀθηναίους. Ὁ Δῆμος ἐδῶ εἶναι προσωποποίηση τοῦ πλῆθους τῶν ἐλευθέρων ἀντρῶν τῆς Ἀθήνας, πού μετεῖχαν στήν «ἐκκλησία». Καταλαβαίνουμε ἴσως γιατί λέγεται Πυκνίτης, ἐπειδή ξέρομε ἀπό τήν ἱστορία πῶς ἡ ἐκκλησία συνεδρίαζε στήν Πύκνα (ἢ Πύκνα, σύμφωνα μέ τήν ἀρχαία κλίση), ἀλλά μᾶς διαφεύγει ὅτι τό ἐπίθετο χρησιμοποιεῖται ἐδῶ χιουμοριστικά ὡς δῆθεν δημοτικό, ὡς προσδιοριστικό δηλαδή τοῦ δήμου καταγωγῆς πού συνόδευε τό ὄνομα ἑνός Ἀθηναίου πολίτη.

44. Ὁ πατέρας τοῦ πολιτικοῦ Κλέωνα (πού σατιρίζεται ἐδῶ) ἦταν πλούσιος Ἀθηναῖος, ἰδιοκτήτης ἐργοστασίου θυροσοδεισίας. Ὁ Κλέων δέν ἦταν ὁ μόνος ἀπό τούς πολιτικούς τοῦ πέμπτου καί τοῦ τέταρτου αἰῶνα πού κατηγοροῦνταν ἀπό τούς ἀντιπάλους τους – καί σατιρίζονταν ἀπό τούς κωμικούς ποιητές – ὅτι ἀσχολοῦνταν μέ βάνανουσα ἐπαγγέλματα καί ὅτι ἦταν βαρβαρικής καταγωγῆς καί ὄχι γνήσιοι Ἀθηναῖοι. Ὀνομάζοντας τόν Κλέωνα Παφλαγόνα ὁ Ἀριστοφάνης τόν κατηγορεῖ καί γιά δουλική καταγωγή (πολλοί δούλοι Παφλαγόνες ζοῦσαν πραγματικά στήν Ἀθήνα). Τό λογοπαίγνιο, ἐξάλλου, πού γινόταν αἰσθητό ἀνάμεσα στό ἔθνηκό Παφλαγῶν καί στό ρῆμα παφλάζω εἶναι ὑπαινιγμός στή βιαιότητα τῆς γλώσσας τοῦ Κλέωνα.

50-51. Ἐδῶ ὁ Δῆμος ἐπιφορτίζεται μέ τήν προσωποποίηση καί τῶν Ἀθηναίων δικαστῶν, τῶν μελῶν τῆς Ἡλιαίας. Ἡ Ἡλιαία ἀποτελοῦνταν ἀπό ἕξι χιλιάδες ἡλιαστές (πού συγκέντρωναν τίς ἀρμοδιότητες τῶν δικῶν μας δικαστῶν καί τῶν ἐνόρκων μαζί), ἐπομένως σέ μεγάλο βαθμό ταυτίζονταν μέ τήν ἐκκλησία τοῦ δήμου. Ὁ Ἀριστοφάνης στούς *Σφήκες* σατιρίζει τούς δικαστές παριστάνοντάς τους ἴδιους μέ τό Δῆμο τῶν Ἰππέων: «δύσκολα γερόντια», πού νιώθουν μεγάλη εὐχαρίστηση νά δικάζουν καί κυρίως νά καταδικάζουν. Οἱ δικαστές κληρώνονταν κάθε χρόνο ἀνάμεσα ἀπό ἐθελοντές πού ἔπρεπε νά εἶναι πάνω ἀπό τριάντα χρονῶ, ἀλλά ἐπειδή δέν ὑπῆρχε περιορισμός (ὅπως ὑπῆρχε γιά ἄλλα ἀξιώματα) νά κληρωθεῖ κανεῖς δεύτερη καί τρίτη φορά, κι ἐπειδή ὁ μισθός τοῦ δικαστή ἦταν πολύ μικρός (2 ὄβολοι), φαίνεται ὅτι πολλοί ἀπό τούς ἐθελοντές ἦταν πραγματικά γέροι, ἀνίκανοι γιά ἄλλη δουλειά. Ἀπό τό στ. 51 συνάγεται ὅτι ὁ Κλέων αὐξήσε τό μισθό τῶν δικαστῶν ἀπό δύο σέ τρεῖς ὄβολους.

11. *Τραγήματα ἢ τραγᾶλια*, βλ. Πλάτ. *Πολ.* 372 C.

Κρατήρας της 'Απουλίας στο Λονδίνο με μάσκα γέροντος της κωμωδίας, 350-325 π.Χ. (φωτογρ. Βρεταν. Μουσείου· διβλιωγρ.: Trendall, Phlyax Vases², ἀρ. 181).

Θά πρέπει ίσως νά προστεθεῖ ὅτι, ανεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἡλικία τῶν πραγματικῶν δικαστῶν, τόσο ὁ Δῆμος στοὺς Ἰππεῖς ὅσο καὶ ὁ Φιλοκλέων στοὺς Σφήκες εἶναι κακότροποι γέροι, γιατί ἔχουν βγει ἀπὸ τὸ καλοῦπι – ἢ καλύτερα ἀποτελοῦν παραλλαγές – τοῦ ἴδιου κατεξοχὴν τυπικοῦ κωμικοῦ ἥρωα. Τό γεγόνος αὐτό μπορεῖ νά μὴν ἐπηρεάζει ἄμεσα τὴ μετάφραση τῶν παραπάνω στίχων, ἀλλὰ ἀσφαλῶς θά πρέπει νά ληφθεῖ ὑπόψη σὲ ἄλλα σημεῖα καὶ τῆς μετάφρασης καὶ τῆς παράστασης τοῦ ἔργου.

55-57. Οἱ στίχοι αὐτοὶ ἀναφέρονται σὲ συγκεκριμένα γεγονότα τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, πού εἶναι γνωστά ἀπὸ τὸ Θουκυδίδη (4. 2-41). Τὸ 425 π.Χ. οἱ Ἀθηναῖοι, με ἐπικεφαλῆς τὸ Δημοσθένη, κατέλαβαν τὴν Πύλο καὶ ἀπέκλεισαν ἓνα σπαρτιατικὸ σῶμα πάνω στό νηράκι Σφακτηρία. Οἱ Σπαρτιάτες ἔστειλαν ἀντιπροσώπους στὴν Ἀθήνα ζητώντας νά συνθηκολογήσουν. Ὁ Κλέων ἐμπόδισε τοὺς Ἀθηναῖους νά δεχτοῦν τοὺς πολὺ εὐνοϊκοὺς γι' αὐτοὺς ὄρους εἰρήνης καὶ κατηγορήσε τοὺς στρατηγούς γιὰ ἀνικανότητα νά συλλάβουν τοὺς ἀποκλεισμένους Σπαρτιάτες. Ἡ ἐκκλησία ἔστειλε τὸν ἴδιο τὸν Κλέωνα στὴν Πύλο (πράγμα πού φαίνεται ὁ ἴδιος δέν εἶχε ἐπιδιώξει), ὅπου πραγματικά κατόρθωσε, μαζί με τὸ Δημοσθένη, νά αἰχμαλωτίσει τοὺς Σπαρτιάτες. Ἀπὸ τὸ στ. 55 συνάγεται ὅτι ὁ δούλος τοῦ Δήμου πού λέει τοὺς στίχους αὐτοὺς παριστάνει – ἢ μᾶλλον συμβολίζει – τὸ Δημοσθένη.

Β. Λυσιστράτη, 58-64. Ἡ Λυσιστράτη ἀδημονεῖ πού δέν ἔχουν ἐρθεῖ ἀκόμη οἱ γυναῖκες πού ἔχει καλέσει, γιὰ νά τοὺς ἀνακοινώσει τὸ σχέδιό της:

ΛΥΣΙΣΤΡΑΤΗ	Ἄλλ' οὐδέ Παράλων οὐδεμία γυνή πάρα, οὐδ' ἐκ Σαλαμίως.	58
ΚΛΕΟΝΙΚΗ	Ἄλλ' ἐκεῖναί γ' οἶδ' ὅτι ἐπὶ τῶν κελήτων διαβεθήκασ' ὄρθοιαι.	60
ΛΥ.	Οὐδ' ἄς προσεδόκων κάλογιζόμην ἐγὼ πρώτας παρέσεσθαι δεῦρο τὰς Ἀχαρνέων γυναῖκας, οὐχ ἤκουσιν.	62
ΚΛ.	Ἡ γοῦν Θεογένους ὡς δεῦρ' ἰούσα τὰκάτειον ἤρето.	64

Ἡλικιωμένη γυναῖκα· ἀθηναϊκὴ κωμικὴ τερακότα, 400-375 π.Χ., στή Ν. Ὑόρκη (φωτογρ. Metropolitan Museum· διβλιωγρ.: Webster, Monuments³, ἀρ. AT 23a).

58. Στὸ στίχο αὐτὸ γίνεται λογοπαίγνιο ἀνάμεσα στὶς λέξεις *Παράλων* (Πάραλος λεγόταν ἡ ἀκτὴ τῆς Ἀττικῆς· Πάραλοι καὶ Παράλαιοι οἱ κάτοικοι τῶν παραλιακῶν δήμων) καὶ *πάρα* (= *πάρεστι*).

60. Κέλητες ἦταν μικρά, γρήγορα πλοῖα με μιά σειρά κουπιά. Ἐδῶ ὁμως ἡ λέξη, με τὴ βοήθεια τοῦ *διαβαίνω*, πού σημαίνει διασχίζω (ποτάμι, θάλασσα) ἀλλὰ καὶ διασκελίζω ἢ στέκομαι με τὰ σκέλη ἀνοιχτά, δανεῖζεται μιά πρόσθετη σεξουαλικὴ σημασία ἀπὸ τὸ ρῆμα *κελητίζω* (καβαλικεύω). Ἡ μετάφραση τοῦ Θρ. Σταύρου: «ταξιδεύουν· / αὐγὴν αὐγὴ μπαρκάραν στά... Παλούκια». Κ. Βάρναλης: «Μά τὸ ξέρω / πὼς ἔχουν ξεκινήσει ἀπ' τὰ χαράματα / κατὰ δῶ, στά κατὰ τὸς καβάλα!». Κ. Ταχτσῆς: «Δέν εἶναι κι εὐκόλο / πρῶτ' πρῶτ' νά ξεκολλήσεις ἀπὸ τὰ Παλούκια...». Ἡ ἀμφισημία (θαλασσινὸ ταξίδι – συνουσία) ἀποδίδεται ἀπὸ τὸ Σταύρου με τὴ βοήθεια ἑνὸς ἀναχρονιστικοῦ καὶ ἐπίσης ἀμφίσημου τοπωνυμίου. Ὁ σεξουαλικὸς ὑπαινιγμὸς χάνεται στὸ Βάρναλη· τὸ ταξίδι χάνεται στὸν Ταχτσῆ, πού διασκευάζει ἐλεύθερα τὸ σεξουαλικὸ ὑπαινιγμὸ.

62. Δέν εἶναι σαφές ἂν ἡ ἰδιαίτερη μνεία τῶν γυναικῶν τῶν Ἀχαρνέων γίνεται ὡς ἀναφορὰ στὴν πρῶτη κωμωδία τοῦ ποιητῆ Ἀχαρνεῖς καὶ στὴ μεταστροφή τῶν τελευταίων σὲ θερομὸς φιλειρηνιστῆς σ' ἐκεῖνο τὸ ἔργο ἢ μόνο καὶ μόνο γιὰ νά μπορέσει ὁ Ἀριστοφάνης νά σκώψει τὸ Θεογένη στὸν ἐπόμενο στίχο.

64. Ἀκάτειον σημαίνει πανὶ πλοῖου. Ἀκατος καὶ ἀκάτιον σημαίνει πλοῖο ἀλλὰ κι ἓνα εἶδος ποτηριοῦ. Πιθανότατα ὑπάρχει κι ἐδῶ ἀμφισημία: ἡ γυναῖκα τοῦ Θεογένη, γιὰ νά ῥθει κατὰ δῶ, σήκωσε τὸ πανὶ / σήκωσε τὸ ποτήρι. Ἡ μετάφραση τοῦ Βάρναλη: «Δέν τὸ κουνᾷ ἡ γυναῖκα τοῦ Θεα-

γένη. / ἂν πρώτα δὲν ἀδειάσει τὴν κανάτα». Σταύρου: «Ξεσηκωμένες [οἱ γυναῖκες ἀπὸ τῆς Ἀχαρνέως] ἔμαθα πὼς εἶναι / στὰ πανιά· δηλαδή στούς... ἀργαλειούς τους». Ὁ πρῶτος διαλέγει τὸ ποτήρι· ὁ δεύτερος τὸ πανί, ὑποκαθιστώντας ἐπεξηγηματικά τοὺς ἀργαλειούς στὴ δεύτερη θέση τῆς ἀμφισπημίας (πρὸβλ. ἰστός = κατάρτι/πανί καὶ ἀργαλειός). Ὁ Ταχτοῆς: «Μμ, ἀκουσα πὼς ὁ Θεαγένης γύρισε / γιὰ δύο-τρεις μέρες μ' ἄδεια. Καλέ φεύγει / ἢ γυναῖκα του ἀπ' τὸ σπίτι, ἂν δὲν τοῦ ἀρμέξει πρώτα / τὴν κατσίκαι;...»

Γ. Ὁ Ἄγγλος φιλόλογος K.J. Dover, στὸ λαμπρὸ βιβλίο του *Aristophanic Comedy*, πού μεταφράστηκε πρόσφατα ἀπὸ τὸν καθηγητὴ κ. Φ. Κακριδὴ γιὰ τῆς ἐκδόσεις τῆς Ἑθνικῆς Τράπεζας,¹² χρησιμοποιεῖ τὸ παρακάτω παράδειγμα ἀναχρονισμοῦ γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ αὐτὸ πού ἐννοεῖ (κι ὄχι αὐτὸ πού λέει) ὁ Ἀριστοφάνης. Στούς Ἀχαρνεὺς 143-44 ἕνας Ἀθηναῖος πρεσβευτῆς στὴ Θράκη ἀναφέρει στὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου πόσο «φιλαθηναῖος» εἶναι ὁ Σιτάλης, ὁ βασιλιάς τῶν Ὀδομάντων:

ὑμῶν τ' ἐραστής ὡς ἀληθῶς, ὥστε καὶ
ἐν τοῖσι τοίχοις ἔγραφ'· «Ἀθηναῖοι καλοί».

Ὁ Σιτάλης ἔκανε δηλαδή αὐτὸ πού ἔκαναν συχνὰ οἱ Ἀθηναῖοι ἐρωτευμένοι· πού ἔγραφαν στοὺς τοίχους τὰ ὀνόματα τῶν ἀγαπημένων τους (συνηθέστερα ἀγοριῶν παρὰ κοριτσιῶν) μὲ τὸ χαρακτηρισμὸ «καλός» (εἶναι ὡραῖος). Ὁ Dover ἀπορρίπτει τῆς ἀποδόσεις «οἱ Ἀθηναῖοι εἶναι ὡραῖοι» ἢ «ζήτω οἱ Ἀθηναῖοι», πού βρῖσκει σὲ νεώτερες μεταφράσεις, γιὰτὶ δὲν ἔχουν τὴν ἐρωτικὴ ἀπόχρωση τοῦ ἀρχαίου κειμένου (μολονότι ἢ δευτέρη εἶναι ἕνα σύνθημα ἀπ' αὐτὰ πού γράφονται σήμερα στοὺς τοίχους). Τὸ ἀληθινὸ σύγχρονο ἀντίστοιχο, λέει, τῆς ἀρχαίας ἐπιγραφῆς «καλός» θὰ ἦταν νὰ κόψει κανεὶς τὴν εἰκόνα τοῦ προσώπου πού θαυμάζει ἀπὸ ἕνα περιοδικὸ καὶ νὰ τὴ στερεώσει στὸν τοῖχο τοῦ δωματίου του. Ἐνας μεταφραστῆς λοιπὸν θὰ μπορούσε νὰ παραστήσει τὸ βασιλιά τῶν Ὀδομάντων νὰ καρφιστώνει μιά εἰκόνα τῆς Ἀθηνᾶς πάνω ἀπὸ τὸ κρεβάτι του! Τὸ κακὸ βέβαια εἶναι – κι ἐδῶ ἀστοχεῖ ὁ Dover – ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ Παρθένος, μὲ τὴν περικεφαλαία καὶ τὴν ἀσπίδα της, δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ συμβολίσει ἐρωτικά τοὺς Ἀθηναῖους!

Τὸ ἴδιο καλαμπούρι κάνει ὁ Ἀριστοφάνης ἄλλη μιά φορὰ στοὺς Σφήκες (97-99):

Καὶ νῆ Δί' ἦν ἴδη [Φιλοκλέων] γέ που γεγραμμένον
«νῖόν Πυριλάμπους» ἐν θύρᾳ, «Δῆμον καλόν»,
ἰὼν παρέγραψε πλησίον· «Κημός καλός».

Ὁ Δῆμος, γιὸς τοῦ Πυριλάμπους, ἦταν γνωστὴ προσωπικότητα τῆς ἐποχῆς, πού πραγματικά θαυμάζονταν γιὰ τὴν ὀμορφιά του, ἂν καὶ τὸ 422 πού παίχτηκαν οἱ Σφήκες δὲν ἦταν πιά ὡραῖος ἐφηβὸς ἀλλὰ ὡρμος ἄντρας.¹³ Ὁ Ἀριστοφάνης τὸν θυμᾶται ἐδῶ, γιὰ νὰ κάμει λογοπαίγνιο μὲ τὸ κημός (τὸ χωνὶ στὸ στόμιο τῆς ὑδρίας, ὅπου ἐριχναν οἱ δικαστές τὴν ψῆφο τους), τὸ ὁποῖο ὁ Σταύρου προσπαθεῖ νὰ περισώσει ἀφήνοντας ἀμετάφραστη τὴ λέξη κημός:

Κι ἂν κάπου δεῖ γραμμένο σέ μιά πόρτα
ΩΡΑΙΟΣ Ο ΓΙΟΣ ΤΟΥ ΠΥΡΙΛΑΜΠΗ Ο ΔΗΜΟΣ
προσθέτει ΩΡΑΙΟΣ ΕΙΝ' Ο ΚΗΜΟΣ ΤΗΣ ΚΑΛΠΗΣ.

Δ. Ἀχαρνεὺς, 404-432, 437-465, 475-479. Πρόκειται γιὰ τὴ σκηνὴ ὅπου ὁ Δικαιοπόλης ζητᾶ ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη τὰ κουρελιασμένα ρούχα πού φοροῦσε ὁ Τήλεφος στὴν ὁμώνυμη τραγωδία, γιὰ νὰ παρουσιαστῆι μπροστὰ στοὺς ὀργισμένους Ἀχαρνεὺς ὅσο γίνεται πιὸ ἀξιολύπητος καὶ νὰ τοὺς μιλήσει (ὅπως ὁ Τήλεφος εἶχε παρουσιαστῆι σὰ ζητιάνος στοὺς βασιλιάδες τῶν Ἑλλήνων, πού ἦταν συγκεντρωμένοι στὸ παλάτι τοῦ Ἀγαμέμνονα στὸ Ἄργος).

12. Dover, *Ἡ κωμῳδία τοῦ Ἀριστοφάνη*, σσ. 142-143.

13. Πλάτ. *Χαρμ.* 158 Α, *Παρμ.* 126 ΒC, Πλούτ. *Ἡθ.* 581 D, *Περικλ.* 13. 15, *Λυσίας* 19. 25. Γιὰ περισσότερες μαρτυρίες βλ. D.M. MacDowell, *Aristophanes, Wasps*, Oxford University Press, 1971, σ. 143.

Τό τελευταίο μου αυτό παράδειγμα είναι αρκετά έκτεταμένο, ώστε να μπορέσει να δώσει μία καλή εικόνα τής παρατραγωδίας, όπως λέγεται ή τόσο συνηθισμένη στην αριστοφανική κωμωδία παρωδία του ύφους τής τραγωδίας, και τών μεταφραστικῶν προβλημάτων πού δημιουργεῖ. Ὁ λόγος, ωστόσο, πού διάλεξα τό κομμάτι αὐτό ἀνάμεσα σέ πολλά ἄλλα μέ ἐξίσου ἀφθονα στοιχεῖα παρατραγωδίας εἶναι ὅτι ἔχουμε τώρα γι' αὐτό μία ἰδιοφυή μεταφορά του «εἰς τά καθ' ἡμᾶς» ἀπό τό Διονύση Σαβδόπουλο, μέ τή μέθοδο του τέταρτου εἴδους του ἀναχρονισμοῦ (βλ. σελ. 30 πῶ πάνω).

Οἱ φράσεις του ἀρχαίου κειμένου πού εἶναι τυπωμένες μέ πλάγια στοιχεῖα εἶναι εἴτε αὐτούσιοι στίχοι του Εὐριπίδη εἴτε χαρακτηριστικά τραγικές ἐκφράσεις ἢ λέξεις, πού ἄλλοτε μποροῦν νά ἀνιχνευτοῦν – ἢ νά ἀποδοθοῦν – σέ συγκεκριμένες τραγωδίες (οἱ πῶ πολλές στόν *Τήλεφο* του Εὐριπίδη), ἄλλοτε γίνονται ἀπλῶς αἰσθητές ὡς δείκτες του τραγικοῦ ύφους, καί εἰδικότερα του ύφους του Εὐριπίδη, πού παρωδεῖται σέ δλόκληρη αὐτή τή σκηνή:

Κωμικός ἠθοποιός στό ρόλο ὄρμον ἄντρα. Ἀθηναϊκή τερακότα, 400-375 π.Χ., στή Ν. Ὑόρκη (φωτογρ. Metropolitan Museum· βιβλιωγρ.: Webster, *Monuments*³, ἀρ. AT 18a).

ΔΙΚΑΙΟΠΟΛΙΣ

Εὐριπίδη, Εὐριπίδιον
 ὑπάκουσον, εἶπερ πώποτ' ἀνθρώπων τινί· 405
 Δικαιοπόλις καλῶ σ' ὁ Χολλήδης ἐγώ.

ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ

Ἄλλ' οὐ σχολή.
 ΔΙ. Ἄλλ' ἐκκυκλήθητ'.
 ΕΥ. Ἄλλ' ἀδύνατον.
 ΔΙ. Ἄλλ' ὅμως.
 ΕΥ. Ἄλλ' ἐκκυκλήσομαι· καταβαίνειν δ' οὐ σχολή.
 ΔΙ. Εὐριπίδη.
 ΕΥ. Τί λέλακας;
 ΔΙ. Ἀναβάδην ποεῖς, 410
 ἐξόν καταβάδην. Οὐκ ἐτός χωλούς ποεῖς.
 Ἄτάρ τί τά ῥάκι' ἐκ τραγωδίας ἔχεις,
 ἐσθῆτ' ἐλεινῆν; Οὐκ ἐτός πτωχούς ποεῖς.
 Ἄλλ' ἀντιβολῶ πρὸς τῶν γονάτων σ', Εὐριπίδη.
 δός μοι ῥάκιόν τι του παλαιοῦ δράματος. 415
 Δεῖ γάρ με λέξαι τῷ χορῷ ῥῆσιν μακρὰν·
 αὐτὴ δέ θάνατον, ἦν κακῶς λέξω, φέρει.

ΕΥ. Τά ποῖα τρῦχη; Μῶν ἐν οἷς Οἰνεὺς ὀδί
 ὁ δύσποτμος γεραῖός ἠγωνίζετο;
 ΔΙ. Οὐκ Οἰνεῶς ἦν, ἀλλ' ἐτ' ἀθλιωτέρου. 420
 ΕΥ. Τά του τυφλοῦ Φοίνικος;
 ΔΙ. Οὐ Φοίνικος, οὐ·
 ἀλλ' ἕτερος ἦν Φοίνικος ἀθλιώτερος.
 ΕΥ. Ποῖας ποθ' ἀνὴρ λακίδας αἰτεῖται πέπλων,
 Ἄλλ' ἢ Φιλοκτῆτου τά του πτωχοῦ λέγεις;
 ΔΙ. Οὐκ, ἀλλά τούτου πολὺ πολὺ πτωχιστέρου. 425
 ΕΥ. Ἄλλ' ἢ τά δυσπινὴ θέλεις πεπλώματα,
 ἃ Βελλεροφόντης εἶχ' ὁ χωλός οὔτοσί;
 ΔΙ. Οὐ Βελλεροφόντης· ἀλλὰ κάκεινος μὲν ἦν
 χωλός, προσαιτῶν, στωμύλος, δεινός λέγειν.
 ΕΥ. *Οἶδ' ἀνδρα, Μυσόν Τήλεφον.*

ΔΙ. *Ναί, Τήλεφον.* 430
 τούτου δός, ἀντιβολῶ σέ, μοι τά σπάργανα.
 ΕΥ. ὦ παῖ, δός αὐτῷ Τηλέφου ῥακάματα.

 ΔΙ. Εὐριπίδη, πειδῆπερ ἐχαρίσω ταδί.
 κάκεινά μοι δός τὰκόλουθα τῶν ῥακῶν.
 τό πιλίδιον περὶ τήν κεφαλὴν τό Μύσιον.
 Δεῖ γάρ με δόξαι πτωχόν εἶναι τήμερον. 440
 εἶναι μὲν ὅσπερ εἰμί, φαίνεσθαι δέ μή·
 τοὺς μὲν θεατὰς εἰδέναι μ' ὅς εἰμ' ἐγώ,
 τοὺς δ' αὖ χορευτὰς ἠλιθίους παρεστάναι,
 ὅπως ἂν αὐτοὺς ῥηματίους σκιμαλίω.

- EY. Δώσω· πυκνή γάρ λεπτά μηχανᾶ φρενί. 445
 ΔΙ. Εὐδαιμονοίης – Τηλέφω δ' ἀγῶ φρονῶ.
 Εὖ γ'· οἶον ἤδη ῥηματίων ἐμπύμπλαμαι.
 Ἄτάρ δέομαι γε πτωχικοῦ βακτηρίου.
- EY. Τουτί λαβῶν ἀπελθε λαῖνων σταθμῶν. 450
 ΔΙ. ὦ θύμ', – ὄρας γάρ ὡς ἀπωθοῦμαι δόμων,
 πολλῶν δεόμενος σκευαρίων, – νῦν δὴ γενοῦ
 γλίσχρος, προσαιτῶν, λιπαρῶν. Εὐριπίδη,
 δός μοι σπυρίδιον διακεκαυμένον λύχρω.
 EY. Τί δ', ὦ τάλας, σε τοῦδ' ἔχει πλέκους χρέος;
 ΔΙ. Χρέος μὲν οὐδέν, βούλομαι δ' ὁμως λαβεῖν. 455
 EY. Λυπηρὸς ἴσθ' ὣν ἀποχώρησον δόμων.
 ΔΙ. Φεῦ.
 Εὐδαιμονοίης, ὥσπερ ἡ μήτηρ ποτέ.
 EY. Ἄπελθέ νῦν μοι.
 ΔΙ. Μάλλά μοι δός ἔν μόνον,
 κοτυλίσκιον τό χειλος ἀποκεκρουμένον.
 EY. Φθείρου λαβῶν τόδ'· ἴσθ' ὄχληρός ὦν δόμοις. 460
 ΔΙ. Οὔτοι μά Δί' οἴσθ' οἴ' αὐτός ἐργάζει κακά.
 Ἄλλ', ὦ γλυκύτατ' Εὐριπίδη, τουτί μόνον,
 δός μοι χυτρίδιον σπογγίῳ δεδυσμένον.
 EY. Ἄνθρωπ', ἀφαιρήσει με τήν τραγωδίαν.
 Ἄπελθε ταυτηνί λαβῶν.

 ΔΙ. Εὐριπίδιον ὦ γλυκύτατον καί φίλτατον,
 κάκιστ' ἀπολοίμην, εἴ τί σ' αἰτήσαμ' ἔτι,
 πλὴν ἔν μόνον, τουτί μόνον, τουτί μόνον,
 σκάνδικά μοι δός μητροθεν δεδεγμένως.
 EY. Ἄνῆρ ὑβρίζει· κλῆε πηκτά δωμάτων. 475

Ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο ἀπό τόν Κεραμεικό, περ. 350 π.Χ., στό Στοκροτὶ τῆς Ἀγγλίας. Εἰκονίζει ἕναν κωμικό ποιητὴ καθισμένο ἀνάμεσα στίς μάσκες του. Τό θέμα τοῦ δραματικοῦ ποιητῆ πού μελετᾶ τίς μάσκες (δηλ. τούς τύπους) τοῦ ἔργου πού πρόκειται νά συνθέσει εἶναι συνηθισμένο. (Bieber, Hist. of Gr. and Rom. Theat.², εἰκ. 201· βιβλιογρ.: Webster, Monuments³, ἀρ. ASI).

Ἰδεώδης μετάφραση αὐτοῦ τοῦ κειμένου στά νέα ἑλληνικά σχεδόν ἀποκλείεται, ἐφόσον δέν ὑπάρχουν στή γλώσσα μας ἐπίπεδα ὕφους πού νά μποροῦν νά ἀναγνωριστοῦν ὡς τραγικό καί κωμικό ἀντίστοιχα. Ἡ ἰσοπέδωση τῶν δύο ἐπιπέδων ὕφους πού συμπλέκονται καί κατά συνέπεια ἡ ἀπώλεια τῆς παρωδίας, στήν ὁποία κυρίως στηρίζεται ἡ κωμικότητα τῆς σκηνῆς αὐτῆς, εἶναι μάλλον ἀναπόφευκτη. Στήν πεζή μετάφραση πού ἀκολουθεῖ σημειώνονται πάλι μέ πλάγια στοιχεῖα τά σημεῖα τῆς τραγικῆς παρωδίας, ἀλλά δυστυχῶς ἡ διαφοροποίηση περιορίζεται μόνο στήν τυπογραφική ἐμφάνιση τῆς μετάφρασης:

ΔΙΚΑΙΟΠΟΛΗΣ

- 404 Εὐριπίδη, Εὐριπιδάκι. ἄνοιξέ μου σέ παρακαλῶ, ἄν ἄνοιξες ποτέ σου σέ ἄνθρωπο. Σέ ζητῶ ἐγώ, ὁ Δικαιοπόλης ἀπό τούς Χολλεῖδες.

ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ

- 407 Μά δέν εὐκαιρῶ.
 ΔΙ. Μά θυγές μέ τό ἐκκύκλημα.
 EY. Μά εἶναι ἀδύνατο.
 ΔΙ. Μά σέ παρακαλῶ.
 EY. Καλά, θά θυγῶ μέ τό ἐκκύκλημα· δέν εὐκαιρῶ νά κατεβῶ μέ τά πόδια.

[Ἀποκαλύπτεται τό ἐσωτερικό τοῦ σπιτιοῦ. Ὁ Εὐριπίδης κάθεται, ἔχοντας τά πόδια του στηριγμένα ψηλά. ἀνάμεσα σέ μάσκες καί κουστούμια ἡρώων ἀπό τίς τραγωδίες του.]

- 410 ΔΙ. Εὐριπίδη!
 EY. Τί φωνάζεις;
 ΔΙ. Γράφεις τά ἔργα σου μέ τά πόδια πάνω κι ὄχι κάτω: Διόλου παραῆξο πού πλάθεις χωλούς ἥρωες. Καί γιατί φορᾶς αὐτά τά κουρελάκια ἀπό τήν τραγωδία, φορεσιά ἀξιολύπητη; Διόλου παραῆξο πού πλάθεις ζητιάνους. Μά πέφτω στά γόνατά σου καί

- 415 σέ ίκετεύω, Εὐριπίδη, / δῶσ' μου ἕνα κουρελάκι ἀπό τό παλιό σου ἔργο. Γιατί ἔχω νά θγάλω ἕνα μεγάλο λόγο στό χορό, κι ἂν δέν τά πῶ καλά, ἡ ποινή εἶναι θάνατος.
- EY. Για ποιά κουρέλια μιλάς; Μήπως αὐτά μέ τά ὁποῖα ἔλαβε μέρος στόν τραγικόν ἀγώνα αὐτός ἐδῶ ὁ Οἰνέας [δείχνει τή μάσκα τοῦ Οἰνέα], ὁ κακότυχος γέροντας;
- 420 ΔΙ. Ὅχι, δέν λέω τοῦ Οἰνέα, μά ενός ἄλλου πιό ἀξιολύπητου.
- EY. Τοῦ τυφλοῦ Φοίνικα;
- ΔΙ. Ὅχι τοῦ Φοίνικα, ὄχι· ἕνας ἄλλος ἦταν ἀπό τό Φοίνικα πιό ἀξιολύπητος.
- EY. Ποιά κουρελιασμένα ροῦχα ζητάει τελοσπάντων ὁ ἄνθρωπος αὐτός; Μήπως ἔννοεῖς τοῦ Φιλοκτήτη τοῦ ζητιάνου;
- 425 ΔΙ. Ὅχι, μά κάποιου πολύ πολύ πιό ζητιάνου ἀπ' αὐτόν.
- EY. Μήπως θέλεις τά θρώμικα ροῦχα πού φοροῦσε αὐτός ἐδῶ [δείχνει τή μάσκα], ὁ Βελλεροφόντης ὁ κουτσός;
- ΔΙ. Ὅχι ὁ Βελλεροφόντης· μά κι ἐκεῖνος ἦταν κουτσός, ζητιάνος, φλύαρος, φοβερός στά λόγια.
- 430 EY. Ξέρω τόν ἄνθρωπο: τόν Τήλεφο ἀπό τή Μυσία.
- ΔΙ. Ναί, τόν Τήλεφο· αὐτουνοῦ δῶσ' μου, σέ ίκετεύω, τίς φασκιές.
- EY. Παιδί, δῶσ' του τά κουρέλια τοῦ Τήλεφου.
-
- 437 ΔΙ. [τυλιγμένος στά κουρέλια] Εὐριπίδη, ἀφοῦ μοῦ τά χάρισες αὐτά, δῶσ' μου κι ἐκεῖνα πού πᾶνε μαζί μέ τά κουρέλια, τό σκουφάκι τῆς Μυσίας γιά τό κεφάλι. / Γιατί πρέπει σήμερα νά δώσω τήν ἐντύπωση πὼς εἶμαι ζητιάνος· νά εἶμαι αὐτός πού εἶμαι, ἀλλά νά μή φαίνομαι· καί οἱ θεατές νά ξέρουν ποιός εἶμαι, οἱ χορευτές ὁμως νά στέκουν σάν ἡλίθιοι, γιά νά τούς τή φέρω [κάνει χειρονομία μέ τό μικρό δάχτυλο] μέ τήν ψιλή κουβέντα.
- 445 EY. Θά στό δώσω· γιατί πραγματικά μέ σοφό μυαλό σκαρφίζεσαι πράγματα λεπτά.
- ΔΙ. [βάζοντας τό σκουφο] Εὐτυχισμένος νά 'σαι. Καί στόν... Τήλεφό σου δλα τά καλά, δσα ἔχω στό νοῦ μου. Ὁραία· γεμίζω κιόλας μέ ψιλή κουβέντα. Ὁμως χρειάζομαι κι ἕνα μπαστούνάκι ζητιανικό.
- EY. Πάρ' το καί φύγε πιά ἀπ' τό πέτρινο κατώφλι μου.
- 450 ΔΙ. Ὁ ψυχή μου – βλέπεις πὼς μέ διώχνουν ἀπ' τό σπίτι, ἐνῶ χρειάζομαι ἀκόμη πολλά τζιμπράγκαλα – γίνου ἐπίμονη, γύρεψε, ἐκλιπάρησε. Εὐριπίδη, δῶσε μου ἕνα καλαθάκι πού νά 'χει καεῖ ἀπό λύχνο.
- EY. Τί τό χρειάζεσαι, ταλαίπωρε, τοῦτο τό πλέγμα;
- 455 ΔΙ. Δέν τό χρειάζομαι καθόλου, μά θέλω νά τό 'χω.
- EY. Ξέρε πὼς μέ στενοχωρεῖς· φύγε ἀπ' τό σπίτι.
- ΔΙ. Ἄλιμονο! Εὐτυχισμένος νά 'σαι, ὅπως ἦταν ἡ μάνα σου κάποτε.
- EY. Κάνε μου λοιπόν τή χάρη καί φύγε τώρα.
- ΔΙ. Μά δῶσ' μου ἕνα πράμα μόνο· ἕνα ποτηράκι μέ σπασμένα χεῖλια.
- 460 EY. Πάρ' το καί τσακίσου· ξέρε πὼς εἶσαι ἐνοχλητικός στό σπίτι μου.
- ΔΙ. Μά τό Δία, ἐσύ δέν ξέρεις τί κακό κάνεις. Μά, γλυκύτατέ μου Εὐριπίδη, τοῦτο μόνο, ἕνα τσουκαλάκι δῶσ' μου πού νά 'χει γιά τάπα του ἕνα σφουγγαράκι.
- EY. Ἄνθρωπε, θά μοῦ πάρεις ὀλόκληρη τήν τραγωδία. Πάρε αὐτό καί φύγε.
-
- 475 ΔΙ. Γλυκό καί φίλτατό μου Εὐριπιδάκι, νά κατοθανάτισω ἂν σοῦ ξαναζητήσω τίποτ' ἄλλο, ἐκτός ἀπό ἕνα μόνο, αὐτό μόνο καί μόνο, δῶσ' μου λίγα χόρτα τοῦ βουνοῦ πού βρήκες ἀπ' τή μάνα σου.
- EY. Ὁ ἄνθρωπος αὐτός μᾶς θρίζει· ἀμπάρωσε τό σπίτι.

Τό κείμενο αὐτό εἶναι πολύ μεγάλο γιά νά σχολιαστεῖ λεπτομερῶς. Ἀναγκαστικά θά περιοριστοῦμε σέ μερικές γενικές παρατηρήσεις. Ὁ Εὐ-

Ἀθηναϊκή τερακότα, 375-350 π.Χ., στο Μόναχο. Εἰκονίζει ἕναν ἄντρα καθισμένο σέ θωμό, πού ἀπειλεῖ νά σφάζει ἕνα μωρό. Πρόκειται γιά παρωδία τοῦ Τήλεφου τοῦ Εὐριπίδη (πβ. Ἀριστ. Ἀχαρν. 326 κέ.). (Bieber, *Hist. of Gr. and Rom. Theat.*², εἰκ. 178· βιβλιωγρ.: Webster, *Monuments*³, ἀρ. AT 65).

ριπίδης εἶναι γνωστό ὅτι ἀποτελοῦσε συχνό σατιρικό στόχο καί τοῦ Ἀριστοφάνη καί ἄλλων κωμικῶν ποιητῶν. Στό παράθεμά μας ἀναπτύσσεται σέ μάκρος (καί φορμάρεται σέ ὀργανική σκηνή τῆς κωμωδίας κατά τόν τύπο τῆς σκηνῆς τοῦ ἐνοχλητικοῦ ἐπισκέπτη πού ζητάει φορτικά ἀπό τόν ἀπρόθυμο νοικοκύρη διάφορα πράγματα¹⁴) τό τυπικό σκῶμμα εἰς βάρος τοῦ Εὐριπίδη, ὅτι παρουσίαζε στήν τραγική σκηνή χωλούς καί κουρελιῆδες, πρόσωπα δηλαδή μέ ἐμφάνιση ἀταίριαστη πρός τόν ὑψηλό καί μεγαλειώδη χαρακτήρα τῆς τραγωδίας («χωλοποῖός» καί «ῥακιοσυρραπτάδης» ἀποκαλεῖται ὁ Εὐριπίδης στούς *Βατράχους*, 842, 846). Δέν εἶναι τυχαῖο φυσικά ὅτι ὁ Δικαιοπόλης λέει στόν Εὐριπίδη πώς εἶναι «Χολλήδης»: «παίξει διά τό χωλούς εἰσάγειν», μάς πληροφοροεῖ τό ἀρχαῖο σχόλιο στό στίχο. Τέτοιου εἴδους λογοπαίγνια μέ δῆθεν δημοτικά ὀνόματα εἶναι συνηθισμένα στόν Ἀριστοφάνη, π.χ. ὁ νοῦς ἐν *Κλωπιδῶν* (*Ἰπ.* 79), ἀναφλύστιος (*Βάτρ.* 427), ἀγραδούσιος (*Ἐκκλ.* 362). Μόνο πού ἐδῶ τό *Χολλήδης* συμβαίνει νά εἶναι πραγματικό δημοτικό (ἀπό τό δῆμο *Χολλήδαι*), γι' αὐτό ἡ διόρθωση τοῦ van Leeuwen σέ *Χωλίδης* (τά χειρόγραφα ἔχουν *Χολλήδης*) δέν εἶναι δικαιολογημένη.¹⁵

Ἀκόμη, γιά νά καταλάβουμε τούς δύο τελευταίους στίχους τοῦ παραθέματος (πβ. καί τό στ. 457) πρέπει νά ξέρουμε ὅτι ὁ Ἀριστοφάνης διασκέδαζε συχνά κοροϊδεύοντας τόν Εὐριπίδη πώς τάχα ἡ μάνα του ἦταν χορταροῦ (*Θεσμ.* 387, 456, *Βάτρ.* 840, πβ. *Ἰπ.* 19). Τό ἀστεῖο τῆς κωμωδίας πέρασε σά σοβαρή πληροφορία στούς ἀρχαίους Βίους τοῦ Εὐριπίδη, ἀλλά ξέρουμε ἀπό τό Φιλόχορο πώς δέν ἦταν ἀλήθεια.¹⁶

Πρέπει ἐπίσης νά παρατηρηθεῖ ὅτι ὄχι μόνο ἡ σκηνή πού ἐξετάζουμε, ἀλλά καί οἱ γειτονικές τῆς, προηγούμενη καί ἐπόμενη, παρωδοῦν τόν *Τήλεφο* τοῦ Εὐριπίδη· σ' ἐκείνες μάλιστα ἡ παρωδία ἐπεκτείνεται στήν πλοκή καί στή δράση. Καί γιά τό ζήτημα ὅμως αὐτό καί γιά τήν ταύτιση τῶν στίχων καί τῶν ἄλλων τραγικῶν στοιχείων, πού ἀπλῶς ἐπισημάνθηκαν στό παράθεμά μας, δέν μπορούμε νά κάνουμε τίποτ' ἄλλο ἐδῶ παρά νά παραπέμψουμε στίς εἰδικές ἐργασίες.¹⁷ Ἡ ἴδια, τέλος, ἡ χρήση τοῦ ἐκκυκλήματος φαίνεται πώς ἀποτελεῖ παρωδία τοῦ Εὐριπίδη καί τῆς τραγωδίας γενικότερα, ἀφοῦ τό ἐκκύκλημα, ὅπως καί ἡ «μηχανή» ἢ «γέρανός», χρησιμοποιούνταν συχνά ἀπό τόν Ἀριστοφάνη σέ παρατραγικές σκηνές.¹⁸

Θά παραθέσω στή συνέχεια τήν ἀπόδοση τῆς σκηνῆς τοῦ Δικαιοπόλη καί τοῦ Εὐριπίδη ἀπό τό Διονύση Σαβδόπουλο. Τό κείμενο εἶναι μεταγγραμμένο ἀπό δίσκο μέ τό χαρακτηριστικό (γιά τίς προθέσεις τοῦ καλλιτέχνη) τίτλο *Ὁ Ἀριστοφάνης πού γύρισε ἀπό τά θυμαράκια. Τραγεῦδια γιά νέους κινεματοδῶρους* (Lyra 3304, Σεπτέμβριος 1977). Δυστυχῶς ὁ ἀποχωρισμός τοῦ κειμένου ἀπό τήν προφορική του ἐκτέλεση συνεπάγεται μεγάλη ἀπώλεια σχετικά μέ τήν ὀξύτητα τῆς παρωδίας καί τή διάκριση τῶν ἐπιπέδων ὕφους. Παίζοντας ὁ ἴδιος ὁ Σαβδόπουλος, μέ κατάλληλη ἀλλαγὴ φωνῆς, καί τό

14. Πβ. *Θεσμ.* 64 κέ., Μένανδρου *Δύσκ.* 456 κέ., 911 κέ.

15. Ἐνα δευτερογενές λογοπαίγνιο γίνεται καί ἀνάμεσα στό *Χολλήδης* τοῦ στ. 406 καί τό *οὐ σχολή* τοῦ στ. 407, πού μερικοί ὥστόσο τό θεωροῦν συμπτωματικό, ἐπειδή ἡ ἀπάντηση «οὐ σχολή» σέ φορτικό ἐπισκέπτη εἶναι τυπική σέ τέτοια συμφραζόμενα, βλ. Starkie, ὁ.π. (σημ. 1), σχόλιο στό στ. 407, μέ παραπομπή στόν *Πρωταγόρα* τοῦ Πλάτωνα, 314 D. Ὁ καθηγ. Φ. Κακριδής, πού νομίζει ὅτι ἐπισημαίνει πρῶτος τό λογοπαίγνιο αὐτό, μεταφράζει: «— Ἐγώ σέ καλῶ, ὁ Δικαιοπόλης, ἀπό τῆς Χασιάς τά μέρη. — Δέν ἔχω ἐγώ καιρό γιά χασομέρι!» (*Δωδώνη. Ἐπιστ. Ἐπετ. Φίλος. Σχολῆς Ἰωαννίνων*, τ. 1, 1972, σ. 123). Ἡ ἀπόδοση αὐτή εἶναι βέβαια πετυχημένη, ἀλλά ἀχρηστεύει τή σημασία τῆς δήλωσης τοῦ Δικαιοπόλη ὅτι κατάγεται ἀπό τούς Χολλείδες.

16. Σουΐδας, λ. Εὐριπίδης (ἐκδ. Adler 3695). F. Jacoby, *Fragmente der griechischen Historiker*, III. B, 328 F 218, III. b (Suppl.), vol. 1, σ. 585, III. b (Suppl.), vol. 2, σ. 480.

17. Starkie, ὁ.π., σσ. 248-251. A. Rostagni, *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica*, n.s. 5 (1927), 312-330 (= *Scritti Minori*, II.1, Τοῦρῖνο, 1956, σσ. 134-152). H.W. Miller, *Classical Philology*, 43 (1948), 174-183. E.W. Handley - J. Rea, *The Telephus of Euripides*, *Bull. of Inst. of Class. Studies*, Suppl. 5 (Λονδίνο, 1957), σσ. 22-24, 40-47. Γιά τήν παρατραγωδία γενικότερα βλ. P. Rau, *Paratragodia. Untersuchung einer Komischen Form des Aristophanes*, (*Zetemata*, 45), Μόναχο: Beck, 1967.

18. *Εἰρ.* 82 κέ., 289 κέ., *Ὀρν.* 1198 κέ., *Θεσμ.* 95 κέ., 1001 κέ., 1010 κέ.

ρόλο του Δικαιοπόλη και τό ρόλο του Εὐριπίδη (πού τόν συγχωνεύει μέ τόν ὑπηρέτη του) χρησιμοποιεῖ τήν τεχνική καί τίς κλίμακες ὕφους τοῦ Καραγκιόζη (ἀναγνωρίσιμα δηλαδή νεοελληνικά ἐπίπεδα κωμικοῦ θεατρικοῦ ὕφους), γιά νά ἀποδώσει τό πρῶτο μέρος τῆς σκηνῆς (στ. 393-409), ὥσπου νά κατορθώσει ὁ Δικαιοπόλης νά θγάλει ἔξω τόν Εὐριπίδη (ὅπως ὁ Χατζηαδάκης τόν Καραγκιόζη). Στή συνέχεια ἡ παρωδία τοῦ Εὐριπίδη ἀπό τόν Ἀριστοφάνη μεταμορφώνεται σέ παρωδία τοῦ Μίκη Θεοδωράκη καί τοῦ Γιάννη Ρίτσου¹⁹ ἀπό τό Σαβδόπουλο – χωρίς ὅμως αὐτό νά ὁμολογεῖται καί ἐνώ ὁ Δικαιοπόλης ἀπευθύνεται στόν Εὐριπίδη. Φυσικά ἡ μετάφραση ἐδῶ ἐγκαταλείπεται, ἀλλά ὑπάρχουν τόσα σημεῖα ἐπαφῆς ἀνάμεσα στό κείμενο τοῦ Ἀριστοφάνη καί στά κείμενα πού ὁ Σαβδόπουλος διαλέγει γιά νά παρωδήσει, πού τό τελικό ἀποτέλεσμα νά μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι δέν ξεπερνά τά ὅρια μιᾶς πολύ ἐλεύθερης διασκευῆς διασκευῆς, βέβαια, τοῦ τί λέει ὁ Ἀριστοφάνης, πού ὅμως ἀποτελεῖ ἐξαιρετικά πετυχημένη ἀναλογία πρὸς αὐτό πού κάνει ὁ κωμικός ποιητής μέ τή σάτιρα καί τήν παρωδία ἐνός ἄλλου ποιητή. Ἐξάλλου, ὁ Σαβδόπουλος καταλαβαίνοντας τό δισπόστατο χαρακτήρα τοῦ κωμικοῦ ὑποκριτή (βλ. πῶς ἀνω σελ.30) βάζει τό χορὸ – ὅχι βέβαια τοῦς Ἀχαρνεῖς – νά βοηθάει τό Δικαιοπόλη στή σκηνή μέ τόν Εὐριπίδη, δημιουργώντας ἔτσι μέ τήν ἐναλλαγή τοῦ χορικοῦ τραγουδιοῦ καί τοῦ ἐλεύθερου στίχου τοῦ Δικαιοπόλη ἕνα νέο αὐστηρό καί καθαρό σχῆμα στή θέση τοῦ ἔμμετρου διαλόγου Εὐριπίδη καί Δικαιοπόλη, τόν ὁποῖο ἐγκαταλείπει.

Στή μεταγραφή τοῦ κειμένου σημειώνονται μέ εἰσαγωγικά οἱ παρωδίες τῶν Θεοδωράκη καί Ρίτσου καί μέ πλάγια στοιχεῖα οἱ λέξεις καί φράσεις πού εἶναι μετάφραση, διασκευή ἢ ἀπλῶς σημεῖα ἐπαφῆς μέ τό κείμενο τοῦ Ἀριστοφάνη· οἱ ἀριθμοί στίς παρενθέσεις παραπέμπουν στούς στίχους τοῦ ἀρχαίου κειμένου:

- ΔΙ. *Εὐριπίδη, σέ παρακαλῶ ἄνοιξέ μου, ἂν ἄνοιξες ποτέ σου σέ ἄνθρωπο.* (404-405)
- ΕΥ. *Δέν εὐκαιρῶ.*
- ΔΙ. *Ἔε, ἔβγα μέ τήν περιστρεφόμενη σκηνή.* (408-409)
- ΕΥ. *Ἄ, τότε ἐντάξει.*
- ΧΟΡΟΣ
- Εὐριπιδάκι, κουρέλι κουρελάκι
στά γόνατά σου πέφτω νά ζητήσω,
ἀπ' τό παλιό σου δράμα ἕνα κουρελάκι,
γιά νά μιλήσω.* (414-416)
- ΔΙ. *Δώσε μου τίποτε κουρέλια νά ντυθῶ
ἀπό τά «κρεμαστάρια τά σφαχτάρια τά ρούχα σου»
κι ἐκεῖνη τήν τραγική μελωδία
«Μέ τό σουγιά στό κόκκαλο καί τό λουρί στό σβέρκο»
καί γιά μπαστούνι* (448)
- «μιά βέργα λυγαριά, μιά ρίζα δεντρολίβανο».*
- ΧΟ. *Μιλῶ σά δικηγόρος τοῦ ἐχθροῦ μας
χαρίζοντας τό σβέρκο μου στήν πόλη,* (369)
- κι ἂν δέν ἀρέσω τοῦ χοροῦ μας,
κλαῦτε με ὅλοι.* (365-366)
- ΔΙ. *«Μιά ρίζα δεντρολίβανο»
καί κανένα «καπνισμένο τσουκάλι»,* (416-417)
- νά σέ χαίρεται ἡ μανούλα σου
«πού καθαρίζει φρέσκα φασολάκια».* (463)
- ΧΟ. *Εὐριπιδάκι, κουρέλι κουρελάκι,
ἡ ζητιανιά ἄς εἶναι τό ἐφέ μου.* (457, 478)
- τῆς ἐξορίας τό σκουφί στό κεφαλάκι
ἀκούμπησέ μου.* (440)
- ΔΙ. *«Τό χρέος».* (439)
- (455)

19. Ἀκριδέστερα, παρωδοῦνται γνωστά τραγούδια τοῦ Θεοδωράκη καί ἡ ἀπαγγελία τοῦ Ρίτσου στό δίσκο *Καπνισμένο τσουκάλι* (μουσική Χρ. Λεοντή).

ΧΟ. Οἱ θεατές μας νά ξέρονν τήν ἀλήθεια,
 μά ὁ χορός σάν χαζός νά μᾶς κοιτάει
 καθώς θά λέμε τά χοντρά μας παραμύθια,
 νά μᾶς φάει.

(441-444)

Ἐπίλογος.

Μολονότι ἔγινε, ὅπως ἐλπίζω, φανερό ἀπό τήν ἀρχή ὅτι σκοπός αὐτῆς τῆς εἰσήγησης ἦταν ἡ ἐπισημάνση καί περιγραφή μεταφραστικῶν προβλημάτων τῆς ἀρχαίας κωμωδίας καί ὄχι ἡ κριτική τῶν μεταφράσεων, ἡ ἴδια ἡ φύση τοῦ θέματος μέ ἀνάγκασε ὀρισμένες φορές νά ἀναφερθῶ σέ μεταφραστικές ἀπόψεις καί λύσεις συγκεκριμένων προβλημάτων μέ τρόπο πού μορεῖ νά φαίνεται λιγότερο περιγραφικός καί περισσότερο ἀξιολογικός ἀπ' ὅσο θά ἤθελα. Ὡστόσο, ἡ περισσότερο ἢ λιγότερο ἐπιτυχῆς ἀντιμετώπιση τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης μεταφραστικῆς δυσκολίας δέν ἀρκεῖ γιά νά ἀξιολογηθεῖ μιᾶ μεταφράση στό σύνολό της, καί θά μοῦ ἐπιτραπεῖ νά ἐπαναλάβω, ὅσο κι ἂν αὐτό φαίνεται αὐτονόητο στόν προσεκτικό ἀναγνώστη, ὅτι δέν ἦταν ἡ πρόθεσή μου νά κρίνω τίς νεοελληνικές μεταφράσεις τοῦ Ἀριστοφάνη.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, θεωρῶ ὑποχρέωσή μου νά διατυπώσω τή μεταφραστική μου «ἰδεολογία» συνοψίζοντας ἐδῶ τίς ἀπόψεις μου γιά τούς στόχους πρὸς τούς ὁποίους πρέπει νά τείνει μιᾶ σύγχρονη μετάφραση τοῦ Ἀριστοφάνη. Οἱ ἀπόψεις αὐτές ἀναφέρονται σέ γενικές ἀρχές καί δέν ἰσοδυναμοῦν μέ ὁδηγίες γιά τόν τρόπο πού πρέπει νά ἀντιμετωπίσει ὁ μεταφραστής τά μεγάλα προβλήματα πού ἐπισημάνθηκαν στίς προηγούμενες σελίδες τῆς ἐργασίας αὐτῆς.

Κύριος στόχος τῆς ἀριστοφανικῆς μετάφρασης πρέπει νά εἶναι ἡ ἀπόδοση τοῦ σύνθετου ὕφους τῆς ἀρχαίας κωμωδίας (βλ. σελ. 27), ἡ ἢ ὑποδήλωση τῆς πολυεδρικότητας τοῦ ὕφους της, μέ τή βοήθεια ενός συνεποῦς καί λειτουργικοῦ συστήματος συμβάσεων, πού νά διέπουν τό ὕφος τῆς παράστασης (βλ. σελ. 32). Ἐτσι διατυπωμένο τό αἶτημα αὐτό δέν τάσσεται ὑπέρ τοῦ ἑνός ἢ τοῦ ἄλλου ἄκρου ἀνάμεσα στά ὁποῖα κινεῖται τό μεταφραστικό ἐκκρεμές – μεταφορά τοῦ θεατῆ στήν ἀρχαιότητα ἢ μεταφορά τοῦ Ἀριστοφάνη στήν ἐποχή μας. Ἀσφαλῶς ὅμως εἶναι ἀσυμβίβαστο μέ τήν κίνηση τοῦ ἐκκρεμοῦς ἀπό τό ἓνα ἄκρο στό ἄλλο, δηλαδή τή μεταφραστική ἀσυνέπεια. Γιά νά ἀκριβολογοῦμε, πάντως, μετάφραση εἶναι μόνο τό ἓνα ἄκρο τοῦ ἐκκρεμοῦς. Τό ἄλλο εἶναι διασκευή, μεταφορά στά «καθ' ἡμᾶς», νέα δημιουργία – ἀπόλυτα νόμιμη φυσικά, ὅταν δέν παριστάνει τή μετάφραση.

Ἡ διασκευή δέν λογοδοτεῖ ποτέ γιά τίς ἐλευθερίες πού παίρνει ἀπέναντι στό πρωτότυπο, ἐνῶ μέ τή μετάφραση εἴμαστε πολύ πιό αὐστηροί. Ἀντίστοιχα, μιᾶ μετάφραση/παράσταση, πού ἀναλαμβάνει νά μᾶς μεταφέρει στήν ἀρχαιότητα, μορεῖ νά εἶναι κι αὐτή ἀπαιτητική μαζί μας καί νά προϋποθέτει πῶς εἴμαστε προετοιμασμένοι καί ἔτοιμοι γιά τό ταξίδι. Προετοιμασμένοι θά πεῖ προϋδρασμένοι γιά τό ὕφος καί τούς κανόνες τοῦ θεατρικοῦ εἴδους καί ἱκανοί ὡς ἓνα βαθμό νά γεφυρώσουμε μόνοι μας τό πολιτιστικό χάσμα – τήν ἀπόσταση ἀνάμεσα στό τί λέει καί στό τί ἐννοεῖ ὁ ποιητής. Ἀντιλαμβάνομαι βέβαια πῶς τέτοια ἀπαιτήση δέν εἶναι δυνατό νά ἔχει κανεῖς ἀπό τό πλῆθος τῶν θεατῶν π.χ. τῆς Ἐπιδαύρου, ἀλλά μόνο ἀπό ἓνα σχετικά ὀλιγάριθμο κοινό, πού θά ἐξοικειωθεῖ μέ τίς συμβάσεις τῆς ἀρχαίας κωμωδίας καί θά φτάσει βαθμιαία, μέ τή βοήθεια τῶν ἰδίων τῶν παραστάσεων, στό σημεῖο ἀμεσης ἀνταπόκρισης καί ἀπόλαυσης τοῦ Ἀριστοφάνη. Οἱ παραστάσεις στίς ὁποῖες ἀναφερόμαστε – καί φυσικά οἱ μεταφράσεις στίς ὁποῖες θά στηρίζονται – πρέπει νά διέπονται, ὅσο τό δυνατό συνεπέστερα, ἀπό τούς κανόνες πού δγαίνουν μέσα ἀπό τά κείμενα τοῦ Ἀριστοφάνη καί τή γνώση τοῦ ἀρχαίου θεάτρου πού ἔχει κατορθώσει νά ἀποθησαυρίσει ἡ ἐπιστημονική ἔρευνα κυρίως τά τελευταῖα τριάντα ἢ σαράντα χρόνια.

Ἡ μυθολογία τοῦ σκανδάλου (ἢ προσχέδιο μελέτης γιά τήν ἀμφίλογη φύση τῆς μυθολογίας...)

τοῦ Marcel Detienne

μετάφραση: Στέλλα Γεωργούδη

Τίποτε δέν μᾶς εἶναι πιό οἰκείο ἀπό τή μυθολογία, κι εὐκόλα μποροῦμε νά συμφωνήσουμε ὅτι κάθε ἀναγνώστης, σέ ὅλο τόν κόσμο, βλέπει ἕνα μῦθο ὡς μῦθο.¹ Ἡ ἴδια ἄλλωστε ἀντιμετώπιση ἰσχύει ἀπό τήν ἐποχή τῆς πραγματείας τοῦ Πανκούκ, *Οἱ σπονδές πού ταιριάζουν στίς Δεσποσύνες* (Λίλλη, 1749), ὡς τά *Μυθολογικά* (1964-1971) τοῦ Λεβί-Στρώς. Καί ἡ προέκταση τῆς μυθο-λογίας σέ *μυθο-λογική*, πού εἰσάγει ἡ δομική ἀνάλυση γιά νά δηλώσει τήν ἀνάδυση τῆς λογικῆς μέσα στήν ἀρχαία μυθολογία, ὑπογραμμίζει μονάχα τίς δύο σημασίες πού διακρίνουμε ἐξαρχῆς μιλώντας γιά «μυθολογία». Ἀπό τή μιά μεριά, πρόκειται γιά ἕνα σύνολο ἀπό διαλεξικές ἀποφάνσεις, διηγητικές πρακτικές ἢ ἀκόμη, ὅπως λέμε. ἀπό ἀφηγήσεις καί ἱστορίες – ἱστορίες, ὅπως αὐτές πού πρέπει νά γνωρίζουν οἱ Δεσποσύνες καί πού ὅλος ὁ κόσμος ξέρει, πράγματι, τόν 18ο αἰώνα. Ταυτόχρονα ὁμοῦς, ἡ μυθολογία παρουσιάζεται σάν ἕνας λόγος γιά τούς μῦθους, σάν μιά γνώση πού σκοπεύει νά μιλήσει γενικά γιά τούς μῦθους, γιά τήν καταγωγή τους, τή φύση τους, τήν οὐσία τους· μιά γνώση, πού θέλει νά μεταμορφωθεῖ σ' ἐπιστήμη, σήμερα ὅπως κι ἄλλοτε, ἀκολουθώντας τίς συνηθισμένες διαδικασίες: δόμηση ὀρισμένων ἀντικειμένων τῆς, συστηματοποίηση διαφόρων ἀποφάνσεων τῆς γνώσης – πού ἡ ἐπιστήμη παίρνει ἔτσι τή θέση τῆς –, εἰδολογική παρουσίαση ἐννοιῶν καί στρατηγικῶν. Κατά ἕναν ἄμεσο τρόπο, ἡ μυθολογία εἶναι γιά μᾶς ἕνας σημασιολογικός τόπος, ὅπου διασταυρώνονται δύο λόγοι: ὁ δεύτερος ἀπό αὐτούς μιλά γιά τόν πρῶτο κι ἀνήκει στόν τομέα τῆς ἐρμηνεύσεως. Γιατί ἄραγε ὁ μῦθος, δηλαδή αὐτό πού ὀνομάζουμε μῦθο, νιώθει τόσο ἔντονα τήν ἀνάγκη νά μιλήσει, ἔχει τέτοια ἐπιθυμία καί θέληση νά γνωρίσει, ν' ἀναζητήσει τό νόημα, τήν αἰτία τοῦ ἴδιου τοῦ λόγου του; Ἀπό ποιά βάθη προβάλλει αὐτή ἡ εἰκόνα μιᾶς ἀπλοϊκῆς ἐνδοσκοπῆσης; πῶς συγκρο-

τεῖται αὐτή ἡ γνώση, πού θέλει νά μιλήσει γιά τούς μῦθους καί σκοπεύει, ἀπό τόν 19ο αἰώνα, νά θεμελιώσει μιά ἐπιστήμη τῶν μῦθων «ἐξετάζοντάς τους τελικά αὐτούς καθαυτούς»;

Τά ἴδια ἐρωτήματα μποροῦν νά διατυπωθοῦν καί διαφορετικά. Τί κάνει τή μυθολογία νά μιλά; Κι ἀπό πού μιλά; Μὲ ποῖο τρόπο, μέσ' ἀπό ποιές πρακτικές, ὁροθέτησε αὐτή ἡ γνώση τήν περιοχὴ τῆς; Ποιές μοιρασιές τῆ διαμόρφωσαν;

Σάν ἀφετηρία αὐτῆς τῆς διαδρομῆς, ἄς πάρουμε μιά φάση, ὅπου ἡ μυθολογική γνώση θέλει νά εἶναι ἐπιστήμη τῶν μῦθων κι ἐντάσσεται σ' ἕνα θεσμικό πλαίσιο: ὅταν δηλαδή δημόσιες παραδόσεις ἀρχίζουν νά τιτλοφοροῦνται «ἐπιστήμη τῶν μῦθων» ἢ «συγκριτική μυθολογία». Μὲ ἄλλα λόγια, ὅταν ἡ γνώση ἀποχρῶνται ἔδρα, ὅταν ἀρχίζει, ὅπως λέει ὁ Μολιέρος, νά κηρύσσει ἀπό καθέδρα, ἀπό τήν ἔδρα τῆς ἀλήθειας – αὐτό τό ἐπιπλο πού δηλώνει τή γνώση, σάν νά ἦταν ἡ ἴδια ἡ ἐπιστήμη. Ἀνάμεσα στά 1850 καί στά 1890, ἡ Εὐρώπη κατακλύζεται ἀπό ἔδρες – Ἱστορίας τῶν Θρησκειῶν, Ἐπιστήμης τῶν Μύθων, συγκριτικῆς Μυθολογίας. Ἀπό τήν Ὁξφόρδη ὡς τό Βερολίνο, κι ἀπό τό Λονδίνο ὡς τό Παρίσι, πάνω στίς ἴδιες ἔδρες, λέγονται τά ἴδια λόγια. Ἀπό τόν Φρειδερίκο Μάξ Μύλλερ (1823-1900) ὡς τόν Ἄντριου Λάνγκ (1844-1912), κι ἀπό τόν Ἐντουαρτ Μπέρνερ Τάυλορ (1832-1917) ὡς τόν Πῶλ Ντεσάσμ (1839-1905) καί τόν Ἄνταλμπερτ Κούν (1812-1882). Ὅλοι εἶναι κατηγορηματικοί γιά τίς αἰτίες πού τούς κάνουν νά μιλοῦν ἐπιστημονικά γιά τούς μῦθους, ἐπὶ σαράντα χρόνια. Ὁ κύριος ἐκπρόσωπός τους, ὁ Ἄντριου Λάνγκ, διατυπώνει, χωρίς περιστροφές, τό καθήκον πού ἔχει ἡ νέα μάθησις. «Ἡ δυσκολία τῆς μυθολογίας (ὡς «ἐπιστήμης») εἶναι νά ἐξηγήσει τά παρακάτω σημεῖα, ἀνάμεσα σέ ἄλλα στοιχεῖα πού ἔχουν ἄλλο φαινομενικά χαρακτήρα καί περιέχονται στοὺς μῦθους: νά ἐξηγήσει δηλαδή τίς ἀγριές καί παράλογες ἱστορίες γιά τήν ἀρχὴ τῶν πραγμάτων, τήν καταγωγὴ τῶν ἀνθρώπων, τήν προέλευση τοῦ ἡλίου, τῶν ἀστρῶν, τῶν ζώων, τοῦ θανάτου καί γενικά τοῦ κόσμου· τίς αἰσχρὲς καί γελοῖες περιπέτειες τῶν θεῶν·

1. Cl. Lévi-Strauss, *Anthropologie structurale*, Παρίσι, 1958, σ. 232.

γιατί μερικά θεϊκά όντα λογίζονται σάν αίμομειχτες, μοιχοί, δολοφόνοι, κλέφτες, άδυσώπητοι, άνθρωποφάγοι· γιατί μεταμορφώνονται σε ζώα· τούς μύθους πού μιλούν για μεταμόρφωση σε φυτά, ζώα και άστρα· τίς άποκρουστικές ιστορίες του βασιλείου των νεκρών: τίς καθόδους των θεών στο νεκρικό κόσμο και την άνοδό τους από αυτούς τούς τόπους».² Νά λοιπόν τό θήραμα τής έπιστήμης των μύθων: άγριες και παράλογες ιστορίες: άισχρές και γελοίες περιπέτειες· αίμομειξίες, μοιχείες, φόνου, κλοπές, ώμότητες, άνθρωποφαγικές πρακτικές, άποκρουστικές ιστορίες. Ο Φρ. Μάξ Μύλλερ λέει τά ίδια πράγματα, μέ πιά έπιγραμματικό τρόπο: ή συγκριτική μυθολογία — μία μάθηση πού άνήκει, για τόν Μύλλερ, στην Έπιστήμη τής Γλώσσας — έχει για έργο της νά έξηγήσει τό άνόητο, άγριο και παράλογο στοιχείο μέσα στη μυθολογία. Στά 1884, ό Πάολ Ντεσάρμ βεβαιώνει πώς τό αντίκειμενο τής έπιστήμης των μύθων είναι άκριβώς τά φρικιαστικά, άηδιαστικά κι άνήθικα μυθολογήματα.³ Αυτό πού παρακινεί τούς νέους μυθολόγους δέν είναι πιά, φαίνεται, ή μυθολογία, αλλά «οί φαντασιώσεις μιας ιδιαίτερης παραδοξολογίας ή μιας έξοργιστικής άνηθικότητας». Για πού πράγμα πρόκειται; Από πού έρχονται αυτοί οί άηδιαστικοί μύθοι; από ποιές ήπειρους, από ποιά μακρινά ταξίδια μας έρχονται τόσα φρικιαστικά πράγματα; Θά ύπάρχει βέβαια κάποια αίτία, κάποιο κίνητρο, ίσως και κάποια πρόφαση, για νά δημιουργείται τέτοια άναταραχή, για νά χαρακτηρίζουν όλοι ταυτόχρονα αυτές τίς διηγήσεις τόσο σκανδαλιστικές κι ένοχλητικές. Αλλά ή αίτία πού πάντα προβάλλεται είναι, για μας, τόσο παράξενη, ώστε τό λοξοδρόμιομα, πού γίνεται στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα μέσ' από τήν έπιστήμη του μύθου, νά φανερώσει σήμερα μία περιέργεια όλο πολυμάθεια, ή και νά μαρτυρεί άκόμη μιάν άλλόκοτη έλξη για τό γκροτέσκο και τό άισχρό. Πράγματι, αυτό πού δίνει μιλιά στην έπιστήμη των μύθων είναι τό γεγονός ότι, τότε ξαφνικά, γίνηκε άντιληπτό πώς ή μυθολογία των αρχαίων Έλλήνων είναι γεμάτη άσμενες ιστορίες, πώς τά λόγια της είναι άναρμόστα και ή γλώσσα της άφρονη. Πρόκειται για σκάνδαλο, πού καταγγέλλει έντονα ό καθηγητής Μύλλερ στα μαθήματά του στην Ώξφόρδη: «οί ποιητές τής Ελλάδας έχουν μία ένστικτη άποστροφή προς καθετί τό ύπερβολικό ή φρικιαστικό. Νά όμως πού οί Έλληνες αποδίνουν στους θεούς τους πράγματα, πού θά έκαναν ν' άνατριχιάσει κι ό πιά άγριος Έρυθρόδεμος... Και στίς πιά καθυστερημένες φυλές τής Άφρικής και τής Άμερικής, δέν θά βρούμε τίποτε πιά άπαίσιο κι έξοργιστικό».⁴

Τί προκαλεί τή φρίκη του Έρυθρόδεμου του Μάξ Μύλλερ; Οί άισχρές βέβαια περιπέτειες των θεών, πού είναι μοιχοί, αίμομειχτες, δολοφόνοι, άδυσώπητοι κι άνθρωποφάγοι: ή Δήμητρα, λ.χ., πού τρώει λαίμαργα τίς σάρκες του Πέλοπα, όταν ό Τάνταλος καλεί σε φαγοπότη τούς θεούς· ή ό Κρόνος, αυτός ό πανούργος, πού καταβροχθίζει, τό ένα μετά τό άλλο, τά κλαψιάρικα νεογέννητά του· ή ό Ουρανός, ό πατέρας πού έννουχίζεται από τό γιό, μέσα σ' έναν καταιγισμό από αίμα και σπέρμα. Αλλά ύπάρχουν κι άλλα, τό ίδιο άπαίσιο κι έξοργιστικά: ό Διώνυσος, πού τόν κόβουν κομμάτια και τόν περνούν στη σουβλά, ό Δίας πού μεταμορφώνεται σε ταύρο κλπ. Ένα όλόκληρο λεξιλόγιο μιλά γι' αυτά τά σκάνδαλα. Ένα δικτωριανό λεξιλόγιο, πού άρχίζει μέ τό σκανδαλιστικό και τό ένοχλητικό, περνά κάποτι στο άλλόκοτο και στο γελοίο, και πέφτει μετά από τό παράλογο στο άισχρό, στο άγριο, στο άπαίσιο, στο έξοργιστικό.

Η νέα μυθολογία παρουσιάζεται μέ μιάς ως έπιστήμη του σκανδάλου. Για νά δημιουργηθεί όμως μία κατάσταση σκανδάλου, όπου εμπλέκεται ή έπιστήμη του Μύλλερ και του Τάυλο — είναι και οί δύο τους άποφασισμένοι νά μιλήσουν για τούς μύθους, αυτούς καθατούς — θά πρέπει κάποιος σεισμός νά συντάραξε, μέ λιγότερη ή περισσότερη δύναμη, τό οικείο τοπίο τής κλασικής μυθολογίας. Μπορούν λοιπόν νά προκαλέσουν άπότομα τέτοιο σκάνδαλο μερικές διηγήσεις μιας μυθολογίας γνωστής από αιώνας;

Η έμμονη, μέχρι ιδεοληψίας θά λέγαμε, άναφορά στον άγριο, στον Ίροκέζο, φαίνεται νά έντοπίζει τή δόνηση στην άντιπαράθεση άνάμεσα στίς Άρχαίες Κοινωνίες και τούς κατά φύση Λαούς. Η νέα έξάλλου έπιστήμη λέγεται «συγκριτική μυθολογία». Κι όταν θέλει νά γράφει τήν ιστορία της, διαλέγει σάν πρόδρομους τής τόλμης και τής πορείας της τούς δύο λόγιους πού έπιχείρησαν, από διαφορετικούς δρόμους, νά δείξουν «τήν έκπληκτική όμοιότητα άνάμεσα στους μύθους των ίθαγενών τής Άμερικής και στους μύθους των αρχαίων Έλλήνων».⁵ Τό δοκίμιο του Ζάν-Φρανσουά Λαφίτώ, *Τά ήθη των Άρχαίων τής Άμερικής, συγκρινόμενα μέ τά ήθη των αρχέγονων χρόνων* δημοσιεύεται τό 1724, τήν ίδια χρονιά μέ τό έργο του Φοντενέλ *Σχετικά μέ τήν καταγωγή των Μύθων*. Όταν ό Λαφίτώ μπαρκάρει για νά συναντήσει τίς άποστολές των Ίησουιτών στη Νέα Γαλλία, οί δύο Άμερικές έχουν ήδη γεμίσει μέ όμηρικούς Έλληνες και τηβεννοφόρους Ρωμαίους: από φυσική και ήθική άποψη, οί Άγριοι τής Άμερικής είναι σύγχρονοι του Πλουτάρχου. Είναι ώραιοι σάν θεοί, κι έκτός από αυτό τό φυσικό προτέρημα, έχουν και τίς σπαρτιατικές άρετές: θάρρος, έγκράτεια, γενναιοδωρία, δικαιοσύνη. Η πρωτοτυπία του Λαφίτώ είναι ότι έπεκτείνει τή σύγκριση στο «διανοητικό» επίπεδο, δείχνοντας τήν παράξενη όμοιότητα ήθων κι έθίμων άνάμεσα στους Άγριούς τής Άμερικής και στους Άρχαίους: όμοιότητα στίς πρακτικές τής έγκράτειας,

2. A. Lang, *La mythologie*, μετ. L. Parmentier, Παρίσι, 1886, σ. 55.

3. P. Decharme, *Mythologie de la Grèce antique*³, Παρίσι, 1884, σ. VII — XXXVII.

4. F. M. Müller, *Nouvelles Leçons sur la Science du langage*, γαλλ. μετ. G. Harris και G. Perrot, τόμ. II, Παρίσι, 1868, σ. 113-115.

5. Όπως λέει ό Fontenelle: *De l'origine des fables* (1724) Παρίσι, κριτ. έκδ. του J.-R. Carré, 1932, σ. 30-31.

στούς μυητικούς τρόπους, στίς θυσιαστικές ιεροπραξίες, στο σχήμα της καλύδας, στο θεσμό των Έστιών. Σέ όλες αυτές δηλαδή τίς μορφές, πού δηλώνουν ένα «συνάθροισμα καθηκόντων» και μία «πολιτική θρησκεία», όπου οί λατρευτικές πρακτικές θεωρούνται δημόσια ύπηρεσία και χρήσιμο στήν κοινωνία λειτουργήμα. Σ' αυτό τό μεγάλο έθιμικό σώμα, πού άπλώνεται από τόν Άρχαίο στό Νέο Κόσμο, είναι γραμμένα τά στίγματα τής Άγιας Θρησκείας στήν άδαμική καταγωγή της: τά ιδεογράμματα, τά σύμβολα και τά έμβλήματα, μορφές όλο μυστήριο, πού έχουν ως άποστολή νά διδάξουν στούς μυστικούς χώρους τών μύσεων και τών μυστηριακών λατρειών.

Στά πλαίσια αυτού του σχεδίου πού θέλει ν' ανακαλύψει, πέρα από τόν χριστιανισμό και τή Βίβλο, μία θρησκεία τής πρώτης Ειδωλολατρείας πού νά θεμελιώνει τήν όμοιότητα ανάμεσα σέ Έλληνες και σέ Άγρίους, οί μύθοι και ή μυθολογία μιλούν γιά τήν παρακμή· δείχνουν τίς καταστροφές τής διαφθοράς. Η μυθολογία άνθίζει μαζί μέ τήν άγνοια και τά πάθη. Είναι ή εικόνα τής άλλοίωσης. Κι ό Λαφιώ έξομοιώνει τούς χυδαίους μύθους τών Έλλήνων μέ τίς σαρκικές ιδέες, τό ίδιο χυδαίες, πού είχαν τόν σκοτάδι τους πάνω στή θρησκεία τών Άγρίων. Οί μύθοι, είτε μās έρχονται από τούς Ίροκέζους, είτε από τούς άρχαίους Έλληνες, είναι άποκλειστικά και μόνο άποφύσεις, ένα ξένο σώμα, μία έξωτερική βρωμία· επισύρουν τήν ίδια ήθική καταδίκη. Άλλά ή όμοιότητά τους δέν προκαλεί κανένα σκάνδαλο. Κι ό Λαφιώ περιφέρει μέ τήν ίδια άδιαφορία τούς Λακεδαιμόνιους στά Ιροκέζικα χωριά, και τούς Χουρόνους στήν Άθήνα του Κέχροπα ή του Πλουτάρχου, χωρίς καθόλου νά θέλει ν' άπαγοιώσει τούς Έλληνες, ή νά ξεελληνίσει τούς Άγρίους τής Αμερικής.

Τό ίδιο νηφάλιος δείχνει κι ό Φοντενέλ, πού ξερει άλλωστε πολλά γιά τίς «έλληνικές και ρωμαϊκές άνοησίες». Γιατί, αν ό Λόγος κάνει πώς τρομάζει, όταν στρέφεται πρós τούς πρώτους ανθρώπους, τούς τόσο μωρόπιστους – άφου όλη ή άρχαία ιστορία είναι ένας σωρός από χίμαιρες, όνειροφαντασίες και παραλογισμούς – από τήν άλλη μεριά, πιστεύει άπόλυτα πώς ή βαρβαρότητα, έστω και ύπερβολική, είναι μία κατάσταση άγνοιας και πώς βάρβαρος είναι όποιος δέν μιλάει άκόμη τή γλώσσα του Λόγου. Και τό μυθικό, έδώ ή άλλοι – στούς Κάφρους, στούς Λάπωνες, στούς Έλληνες και στούς Ίροκέζους, «στίς κατεψυγμένες ή διακεκαυμένες ζώνες» – είναι σίγουρα προϊόν τής άγνοιας, πού προσπαθεί νά εξηγήσει τή συνηθισμένη πορεία τών πραγμάτων. Η σύγκριση, πού άπειλούσε νά δείξει «μιάν έκπληκτική όμοιότητα ανάμεσα στούς μύθους τών ίθαγενών τής Αμερικής και στούς μύθους τών Έλλήνων», καταλήγει σέ άποτυχία. Τελικά, δέν θά ύπάρξει καμιά συγκριτική μυθολογία. Μιά πού «ή ίδια άγνοια γέννησε τά ίδια σχεδόν άποτελέσματα σέ όλους τούς λαούς», δέν χρειάζεται νά έρμηνέψει κανείς τό μύθο ή τή μυθολογία. Τήν έρμηνεία τήν άντικαθιστά ή καταγωγή, πού άποκαλύπτει τή λαθεμένη φύση του μύθου, τήν παιδιαστική άχρηστία του, τή διαστροφή του, όπως λέει σ' αυτή τήν περίπτωση ό Λαφιώ.

Δέν είναι τυχαίο ότι ή άνθρωπολογία, πού άρχίζει νά γεννιέται τόν 19ο αιώνα, υιοθετεί αυτούς τούς δύο

«Ο Κρόνος καταβροχθίζοντας τό γιό του», πίνακας του Γκόγια, Μουσείο Πράδο, Μαδρίτη.

τρόπους άντιμετώπισης του μύθου· και οί δύο τους άποφασίζουν τόν άποκλεισμό τής μυθολογίας, πού τή θεωρεί ό Λόγος ένοχη λάθους και άγνοιας. Κι αν είναι αλήθεια πώς ό μύθος μιλά γιά τήν άγριότητα, μέσ' από χυδαίες, γελοίες, παράλογες, σαχλές διηγήσεις, τό άγριο αυτό στοιχείο δέν άλλοιώνει καθόλου τόν Λόγο. Ο Λόγος κάνει πώς φοβάται, χωρίς όμως και ν' άνησυχεί. Αυτή ή άγριότητα έχει σάν συνακόλουθο τή σιωπή τής έρμηνείας. Δέν μιλούν γι' αυτή, μία πού και ή ίδια δέν μιλά. Εκεί όπου οί Έλληνες και οί Ίροκέζοι – όπως τούς είδαν από τήν εποχή τής Άνθρωπολογίας του Τάυλορ – φαίνονταν νά χρησιμοποιούν τήν ίδια άγρια και παράλογη γλώσσα, δέν χωρά κανένα σκάνδαλο, ούτε άλλωστε και καμιά μυθολογική γνώση.

Όπως φαίνεται, δέν ύπάρχει καθαυτό άγριότητα. Ούτε, σίγουρα, και σκάνδαλο. Οί μύθοι «άλλαξαν κι

«Νά λοιπόν τό θήραμα τής επιστήμης τών μύθων: άγριες και παράλογες ιστορίες (...), φόνου, κλοπές, ώμότητες, άνθρωποφαγικές πρακτικές».

Θυσία στό θεό Ήλιο. Εικονογράφηση του κώδικα Naghiabechiano.

έγιναν ευχάριστοι» – όπως λέει ο Φοντενέλ – γιατί ακριβώς είναι απαραίτητοι στην ευδαιμονία του 18ου αιώνα. «Όλα συντελούν στο να μάς φέρουν στο νοῦ τήν ανάμνηση τών αρχαίων μυθολογημάτων», γράφει ο άδββάς Μπανιέ, που όρισκε πολύ βαρετές τις κοινές άλληγορίες και τά ήθικά διδάγματα, και θέλει να δείξει ότι οι μύθοι «κλείνουν μέσα τους ένα μέρος από τήν ιστορία τών μετακατακλυσμαίων χρόνων». ⁶ Και οι δύο τους όμως λένε έτσι πώς ο μύθος, προϋπόθεση για να δει κανείς καθαρά τόν πολιτισμικό κόσμο στο σύνολό του, ⁷ είναι κατασπαρμένος σε όλες τις διακοσμητικές μορφές τής έξευγενισμένης ζωής – μέσα στα σαλόνια και πάνω στα μεσόθυρα – και δέν έχει ούτε δικό του χώρο, ούτε ιδιαίτερη και ξεχωριστή όψη.

Γιά να γίνει ή μυθολογία λόγος, για να κάνει ν' άκουσται ή φωνή της, αυτή καθαυτή, κι όχι πιά μέσ' από κάποια πολιτισμική τάξη, ή από τά έγκατα κάποιας ήθικής, που ανακατεύει τήν ευπρέπεια και τή θρησκεία, χρειάστηκε ν' άνοιχτει ένας χώρος για τή γλώσσα και ν' αναφανεί ένας νέος γλωσσικός όριζοντας. Η «συγκριτική μυθολογία» του Φρ. Μάξ Μύλλερ αναπτύσσεται στα πλαίσια μιās Έπιστήμης τής Γλώσσας, κι όταν ή Άνθρωπολογία του Τάυλορ θέλει να δείξει ότι υπάρχει, στις κατώτερες φυλές, μιιά φυσική μυθολογία, ξεκινάει από τήν άνάλυση τών αρχέγονων μορφών τής γλώσσας που μιλούσε ή αρχαιότερη ανθρωπότητα. Μιά σειρά έπινοήσεις κι ανακαλύψεις μεταβάλλουν τήν ιδιαίτερη θέση τής γλώσσας, στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Η δημοσίευση τών

Βεδών, που θεμελιώνει τή σανσκριτική μυθολογία, οι πρώτες εργασίες για τις Γκάθες και τήν Άδέστα, ή συγκριτική γραμματική του Φράντς Μπόπ στα 1816, όλες αυτές οι καινοτομίες κάνουν τή γλώσσα οργανικό αντικείμενο, που ανήκει στο χώρο μιās φυσικής επιστήμης. Προς τά τέλη του 18ου αιώνα, εμφανίζεται μιιά πρώτη φωνητική, που δέν άσχολείται πιά με τήν έρευνα τών πρώτων έκφραστικών σημασιών, αλλά αναλύει τούς ήχους, τις σχέσεις τους και τή δυνατή άλλαγή τους; από τόν έναν στον άλλον. Η γλώσσα, αντί να είναι ένας λόγος συγκροτημένος από λέξεις – που καθεμιά τους κλείνει, μέσα στην πυκνότητά της, μιιά σημασία που μπορεί να όριστεί μονάχα κάθετα και μάς φέρνει σ' αυτό που ο Μισέλ Φουκώ όνομάζει «προ-Βαβέλ» ⁸ – γίνεται ήχητικό σύστημα, «ένα σύνολο ήχων άπαλλαγμένων από τά γράμματα που μπορούν να τούς μεταγράψουν». ⁹ Η εύρεση τής κλίσης δίνει στη γλώσσα τήν έσωτερική άρχιτεκτονική της: ήχοι, συλλαβές και ρίζες άποτελούν ισάριθμα τυπικά στοιχεία, που οι μεταβολές τους ρυθμίζονται από τούς νόμους μιās φωνητικής. Παράλληλα με τις άλλαγές που επιφέρουν οι νέες μαθήσεις – ή φιλολογία και ή συγκριτική γραμματική – γεννιέται ή ιδέα τής γλώσσας σαν λόγου που βγαίνει από τό λαό· ή ήχητική κινητικότητα αυτού του λόγου δείχνει μιιά σταθερή δραστηριότητα, που μοιάζει άναπόσπαστα δεμένη με τήν κίνηση μιās ιστορίας που γίνεται όλοένα. Λόγος του Λαού και του Έθνους· και ή μυθολογία μπορεί να είναι ακριβώς ή ξεχασμένη ή χαμένη φωνή τους.

Σ' αυτόν τόν καινούριο ήχητικό χώρο, ή μυθολογία τής Αρχαιότητας γίνεται ξαφνικά άναρμωση κι άφρονη γλώσσα, κι ο αρχαίος λαός που θεωριόταν πώς είχε φτάσει στα τελευταία όρια του πολιτισμού μοιάζει να χρησιμοποιεί ένα λόγο πιο άγριο, πιο ύποταγμένο στην άγριότητα, από τό λόγο τών κατά φύση Λαών. Η συνάντηση του Έλληνα και του Ίροκέζου δέν γίνεται πιά μέσα στην ίδια ιστορία, από τή στιγμή όπου ο γερμανικός ρομαντισμός και ή έγγεληνή φιλοσοφία θεώρησαν πώς τά πάντα γεννήθηκαν στην Ελλάδα. Είναι ή γενέθλια γή του καλλιιεργημένου Ευρωπαίου, όπως λέει ο Έγγελος. Είναι ο τόπος όπου έχουμε τις ρίζες μας, όπου γεννιέται μιιά νέα ανθρωπότητα, σημαδεμένη από αυτό που θά όνομάσει ο Χούσερελ, στα πλαίσια τής ίδιας παράδοσης, θεωρητική γνώση, στηριγμένη στην ιδεατή αλήθεια που γίνεται άπόλυτη άξία. Έτσι, στη χαρταφυγή του 19ου αιώνα, ο Έλληνας δέν έχει πιά δικαίωμα ούτε να λαθεύει, ούτε να λείει άνοησίες: γεννημένος από τή γή όπου έμφανίζεται ή αύτοσυνείδηση, όπου διαμορφώνεται ο πνευματικός κόσμος,

6. Banier, *La mythologie et les fables expliquées par l'histoire*, Παρίσι, 1738.

7. J. Starobinski, «Le mythe au XVIIIe siècle», *Critique*, άρ. 366, Νοέμβρης 1977, σ. 977.

8. M. Foucault, *Les mots et les choses*, Παρίσι, 1965, 245 κ.έ. Πρβ. επίσης Michel de Certeau, Dominique Julia, Jacques Revel, *Une politique de la langue, la Révolution française et les patois*, Παρίσι, 1975· R.H. Robins, *Brève histoire de la linguistique. De Platon à Chomsky* (1967), Παρίσι, 1976, σ. 137-205. R. Schwab, *La renaissance orientale*, Παρίσι, 1950, σ. 171-204.

9. M. Foucault, *όπ.π.*, σ. 247.

πού είναι ακόμη ο δικός μας κόσμος (και ο Χουσσσερλ μιλά έτσι έναν αιώνα μετά τον Έγκελο), ο Έλληνας είναι φορέας του Λόγου.¹⁰ Και τό σκάνδαλο ξεσπάει από τή στιγμή άκριβώς όπου αρχίζει κανείς νά υποψιάζεται, ότι αυτός ο έγγυητής τής νέας όρθολογικότητας χρησιμοποιεί στή μυθολογία του τή χαρακτηριστική γλώσσα ενός «μυαλού πού τό χτύπησε προσωρινά ή παραφροσύνη».¹¹ Βρισκόμαστε λοιπόν σέ κατάσταση σκανδάλου. Στήν παράξενη κι όλο παραισθήσεις φωνή πού βγαίνει από τή μυθολογία – αυτή τή μυθολογία, πού είχε μόλις τότε έγγραφεί μέσα στή γλώσσα – άνταπαντά ή έρημνεία πού γράφεται κατά τόν τρόπο μιās έπιστήμης.

Άνάμεσα στήν έπιστήμη πού μιλά και στό σκάνδαλο πού τήν κάνει νά μιλήσει, ή άπόσταση φαίνεται τόσο μικρή, και ή έρημνεία άκολουθεί από τόσο κοντά αυτό πού ή ίδια καταγγέλλει και καταδιώκει, ώστε τό στοιχείο του σκανδάλου νά εμφανίζεται άναπόσπαστο από τίσ διατυπώσεις μιās έπιστήμης πού έχει αυτά τά κίνητρα. Έτσι όταν ο Τάνλορ και ο Λάνγκ υποστηρίζουν πώς ή δυσκολία τής μυθολογίας-έπιστήμης είναι νά εξηγήσει πώς τόσες μυθικές διηγήσεις περιέχουν στοιχεία μέ άλλογο φαινομενικά χαρακτήρα, τότε ή δουλειά τής έπιστήμης έχει ήδη μπει στό δρόμο της: τό φαινομενικό έρχεται νά δοθηθεί τήν πραγματικότητα, κι ο λόγιος στοχασμός έχει ήδη αρχίσει ένα λόγο γιά τήν κοινή σωτηρία.

Η έπιστήμη όμως έχει κι άλλες στρατηγικές. Δύο μεγάλες ομάδες κυριαρχούν στίς θεωρητικές συζητήσεις πού γίνονται σ' όλο τό δεύτερο μισό του 19ου αιώνα: ή Σχολή τής συγκριτικής Μυθολογίας, μέ κέντρο τόν Μάξ Μύλλερ, και ή Άνθρωπολογική Σχολή μέ ιδρυτή τόν Τάνλορ, τό συγγραφέα του *Πρωτόγονου πολιτισμού*.¹² Και οι δύο Σχολές συμφωνούν ότι πρέπει έπειγόντως νά ξεταστεί ένας τόσο τρελός λόγος: ή μόνη διαφορά τους βρίσκεται στό πώς θά εξηγηθούν τά παράφρονα λόγια πού υπάρχουν στό μυθικό λόγο.

Γιά τόν Μάξ Μύλλερ, πού ζει τήν εποχή τής γέννησης τής συγκριτικής γραμματικής, ή εξήγηση είναι μονάχα γλωσσική· πρέπει νά τή βρούμε μέσα στό σύστημα τής γλώσσας και στήν ιστορία της. Αυτό θέλει νά δείξει τό έργο του *Η Έπιστήμη τής Γλώσσας*, κάνοντας μιā στρωματογράφηση του ανθρώπινου λόγου, όπου διακρίνει τρεις φάσεις: τή θεματική, τήν ιδιωματική, και τή μυθολογική. Στήν πρώτη φάση διαμορφώνεται μιā πρωτόγονη γραμματική, πού περιέχει ήδη τά σπέρματα όλων τών ειδών τών τουρανικών, καθώς και τών άριων και σημιτικών γλωσσών. Τότε σφυρηλατούνται και οι όροι πού εκφράζουν τίσ πιά άναγκαίες ιδέες. Κατά τή διάρκεια τής δεύτερης φάσης όπου διαφορίζονται οι δύο γλωσσικές οικόγένειες – ή σημιτική και ή άρία – τό γραμμα-

τικό σύστημα άποχτά μιā γιά πάντα τά ειδικά του γνωρίσματα. Ο άναπόφευκτος χωρισμός τών διαλέκτων και τών γλωσσών εγκαινιάζει μιā τρίτη εποχή, όπου δέν υπάρχουν ούτε νόμοι ούτε έθιμα, αλλά όπου διαγράφονται οι πρώτες ύπουτυπώσεις τής θρησκείας και τής ποίησης. Είναι ή *μυθολογική* εποχή. Ένας όρος πού θά μπορούσε νά δημιουργήσει τήν έντύπωση, ότι ο άνθρωπος αρχίζει νά μυθολογεί και νά κατασκευάζει μύθους, όπως άκριβώς είχε φτιάξει πρωύτερα τούς βασικούς όρους τής γλώσσας. Τίποτε τέτοιο όμως δέν λέει ο Μάξ Μύλλερ· γι' αυτόν, ο μυθικός λόγος είναι άσύνειδο προϊόν τής γλώσσας κι ο άνθρωπος είναι πάντοτε τό παίγνιο, τό θύμα αυτής τής γλώσσας και ποτέ ο παραγωγός της. Πράγματι, όπως οι μεγάλες γραμματικές δομές σχηματίζονται σιωπηλά μέσα στα δάθη τής γλώσσας, έτσι εμφανίζονται και οι πρώτοι μύθοι, σάν φουσκάλες, πού σπάνε τήν επιφάνεια τών λέξεων και τών φράσεων πού ξεπηδούν από τό στόμα τής άρχέγονης ανθρωπότητας. Στή χαρευγή τής ιστορίας του, τό ανθρώπινο όν είχε τήν ικανότητα νά προφέρει λέξεις, όπου εκφραζόταν άμεσα ένα μέρος από τήν ουσία τών αντικειμένων πού αντιλαμβάνόταν ο άνθρωπος μέ τίσ αισθήσεις του. Τά πράγματα ξυπνούσαν μέσα του ήχους, πού ύλοποιούνταν σέ *ρίζες* και γεννούσαν *φωνητικούς τύπους*, από τούς όποιους συγκροτήθηκε τό σώμα τής γλώσσας. Η *Γένεση* είχε και πάλι δικιο: όλη ή γή μιλούσε μιā μόνο γλώσσα («Και ήν πάσα ή γή χειλος έν και φωνή μιā πᾶσι»)¹³ Αλλά τό ανθρώπινο πνεύμα δέν κράτησε γιά πολύν καιρό τό προνόμιο «νά εκφράζει διαρθρωμένα τίσ συλλήψεις του λογικού του». Από τή στιγμή όπου ή ανθρωπότητα παύει «ν' άντηχεί» μπροστά στον κόσμο, ή άρρώστια μπαίνει μέσα στή γλώσσα και τήν κάνει θύμα τών ψευδαισθήσεων πού γεννούν οι λέξεις.

Όσο ή ανθρωπότητα είναι ευαίσθητη στήν πρώτη σημασία τών λέξεων, όροι όπως «νύχτα, μέρα, πρωί, βράδυ» νοούνται σάν ισχυρά όντα, προικισμένα μέ θέληση και μέ τά χαρακτηριστικά ενός φύλου, χωρίς όμως και νά χάνεται ο φυσικός χαρακτήρας τών φυσικών φαινομένων πού δηλώνουν αυτές οι λέξεις. Μόλις όμως σθησει τό πρωταρχικό νόημα τών ονομάτων, πού δημιουργούσε ή γλώσσα αϋθόρμητα και τά έδινε σέ ισχυρά όντα, τότε εμφανίζονται τά μυθικά πρόσωπα: τά ονόματα τών δυνάμεων τής φύσεως μεταβάλλονται σέ κύρια ονόματα. «Ο Δίας ρίχνει τή βροχή» βγαίνει από τήν έκφραση «ο ούρανός βρέχει». Η γλώσσα έχασε τή διαφάνειά της: τό έτυμολογικό νόημα τής λέξης «Ζεύς»: «φωτεινός ούρανός» θόλωσε. Μοιραία λήθη. Οι άνθρωποι δέν ξέρουν πιά πώς ή γλώσσα, μέ τά «ουσιαστικά της ρήματα», μέ τό πλήθεμα τών εικόνων της, λέει περισσότερα άπ' όσο εκφράζουν τά λόγια της, τή βαρύνει ένα «περίσσευμα σημασιών».¹⁴ Από τή στιγμή όπου ο όμιλητής δέν ξέρει πιά ότι πρέπει ν' άφαιρέσει τό παραπανήσιο νόημα, γίνεται θύμα τών λέξεων πού προφέρει,

10. Προβ. D. Janicaud, *Hegel et le destin de la Grèce*, Παρίσι, 1975.

11. A. Lang, *δπ.π.* σ. 63.

12. E. B. Tylor, *La civilisation primitive*² (1873), γαλλ. μετ. P. Brunet και Ed. Barbier, I-II, Παρίσι, 1876.

13. F. M. Müller, *La science du Langage*, γαλλ. μετ. G. Harris και G. Perrot, Παρίσι, 1867, σ. 476.

14. A. Lang, *δπ.π.*, σ. 30.

«Σκάνδαλον: παγίδα δπου βάζουν τό δόλωμα».

λεία τών ψευδαισθήσεων μιᾶς γλώσσας πού τρέφει στούς κόλπους της τόν παράξενο καί παραπλανητικό λόγο τών μύθων.

Ἡ Ἐπιστήμη τῆς Γλώσσας ἔρχεται μέ τή σειρά της νά μᾶς βγάλει ἀπό τήν πλάνη μας: «ἡ μυθολογία, αὐτή ἡ μάστιγα τῆς Ἀρχαιότητος, εἶναι στήν πραγματικότητα μιᾶ ἀρρώστια τῆς γλώσσας». ¹⁵ Ἀποπλανηθήκαμε, στό βαθμό πού καί ἡ ἀνθρωπότητα ἔχασε τόν ἔλεγχό τῆς γλώσσας, κι ἀφήσαμε νά μᾶς ξεγελάσουν. Ἐπειδή ἀγνοοῦσαμε τούς γλωσσικούς μηχανισμούς, ἡ μυθολογία καί τών πιά ἔλλογων λαῶν μᾶς φαινόταν κατάσπαρτη ἀπό «φαντασιώσεις μιᾶς ιδιαίτερης παραδοξολογίας καί μιᾶς ἐξοργιστικῆς ἀνηθικότητος». Μιά ὀλόκληρη ἀποφασισμένη γενιά ἀναλαμβάνει ν' ἀνακαλύψει, πίσω ἀπό τήν ὀθόνη τῶν

15. *Leçons sur la science du langage*, Παρίσι, 1864, σ. 11-12.

ὀνομάτων καί τῶν μυθικῶν προσωποποιήσεων, τίς φιοῦρες τοῦ θεάματος τῆς φύσης πού εἶχαν ἐντυπωσιάσει τήν ἀρχαιότερη ἀνθρωπότητα. Κι ὅπως φαινόταν σίγουρο ὅτι οἱ γλωσσικές μεταφορές ὀδηγοῦσαν στά φυσικά φαινόμενα, ὁ καλός μυθολόγος ἔπρεπε, πρῖν ἀπό ὀποιαδήποτε γλωσσική γνώση, νά δείξει ὅτι ἔχει «ἓνα βαθύ συναίσθημα τῆς φύσης». ¹⁶ Καί οἱ ἐρμηνευτές τῆς νέας σχολῆς ἀντιδράσανε βέβαια ἀνάλογα μέ τήν ἰδιοσυγκρασία τους. Δύο πνευματικές οἰκογένειες ξεχώρισαν, μέ δύο διαφορετικές μορφές αἰσθαντικότητας. Γιά τούς πρώτους, μέ ὀδηγό τόν Μάξ Μύλλερ, τό θέαμα τοῦ ἡλίου καί τοῦ φεγγαριοῦ εἶχε γεννήσει τή γλώσσα καί τούς μύθους. «Τά πρώτα θέματα ὀμιλίας, τά πρώτα ποιητικά θέματα τῆς ἀνθρωπότητος, ἔπρεπε νά ἦταν ἡ γέννηση τοῦ ἡλίου, τοῦ ἀστρου πού χαιρετίζεται πάντα μέ νέες κραυγές χαρᾶς, καθῶς καί οἱ ἀγῶνες του ἐναντία στά σκοτάδια, τό σμίξιμό του μέ τά σύννεφα, ἡ δύναμή του – λυτρωτική τίς περισσότερες φορές, καμιά φορά ὁμως καταστρεπτική καί θανάσιμη – ἡ ἐξαφάνισή του πέρα ἀπό τόν ὀρίζοντα, πού ἔμοιαζε μέ πρόωρο θάνατο». ¹⁷ Γιά τούς ἄλλους, πού ἀκολουθοῦσαν τόν Α. Κούν, αὐτό πού εἶχε ἀφήσει τά σημάδια του στή γλώσσα τῶν πρώτων ἀνθρώπων δέν ἦταν τά κανονικά φαινόμενα τῆς φύσης, ἀλλά οἱ μάνητές της, οἱ σπασμοί της, οἱ διαταραχές της. Οἱ πρώτοι θεατές τῆς φύσης, χάνοντας πολύ γρήγορα τό ἐνδιαφέρον τους γιά τίς καθημερινές κινήσεις τῶν οὐράνιων σωμάτων, θά ἔπρεπε «νά νιώθουν κυρίως τή θεϊκή παρουσία μέσα στήν ἀναπάντευη καί πάντοτε θαυμάσια ἐμφάνιση τῆς θύελλας, τοῦ κερανοῦ καί τῆς καταιγίδας». ¹⁸

Ἀντικρουόντας αὐτή τή γλωσσική ἐρμηνεία, πού τήν εἶχαν δεχτεί καί οἱ ὀπαδοί τοῦ Ἡλίου καί οἱ φίλοι τῆς Θύελλας, ἡ Ἀνθρωπολογική Σχολή θά παρατηρήσει εὐστοχα ὅτι ἓνα ἐξηγητικό σύστημα, πού ἐπινοεῖται γιά νά ἐρμηνέψει τό μυθικό λόγο στήν ὀλόγητά του, δέν εἶναι πιά σέ θέση νά αἰτιολογήσει αὐτές τίς ἀνόητες, παράλογες κι ἄγριες λεπτομέρειες, πού ἡ σκανδαλώδεια παρουσία τους εἶχε καταγγελθεῖ ἀπό ὄλους ὀμόφωνα. ¹⁹ Τό γλωσσικό πρότυπο τοῦ Μύλλερ μειονεκτοῦσε ἐξαιτίας τῆς ὑπερβολικῆς δυναμικῆς του: ἤθελε νά ἐξηγήσει τά πάντα. Σίγουρα, τό φάρμακο ἦταν πολύ δυνατό. Καί ἡ ἐγχείρηση ἔγινε μέ πολύ βίαιο κι ἀπότομο τρόπο, ἀφοῦ ὅταν διαλύονταν οἱ καταχνιές τῶν λέξεων καί τά σύννεφα τῶν φράσεων, ἐξαφανίζονταν ταυτόχρονα καί ὀλη ἡ μυθολογία. Γι' αὐτό, ἡ ἀντίπαλη προσπάθεια πού θ' ἀναλάβει ὁ Λάνγκ, ἀκολουθώντας τά χνάρια τοῦ Τάυλο, σκοπεύει πρῶτα νά ἐρμηνέψει τήν ἄλογη μόνο πλευρά τῆς μυθολογίας. Ὑποστηρίζοντας ὅτι οἱ μύθοι ἦταν ἀπλά καί μόνο ἀρρώστια τῆς γλώσσας, ἡ

16. P. Decharme, *ὀπ.π.*, σ. 19.

17. M. Bréal, *Mélanges de Mythologie et de Linguistique*, Παρίσι, 1877, σ. 163-185.

18. P. Decharme, *ὀπ.π.*, σ. XXX. Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς δύο κατευθύνσεις ὑπογραμμίζεται ἀπό τόν M. Müller, ὅταν μιλά γιά τή σχολή του καί γιά τήν ἀντίπαλη σχολή τοῦ Ad. Kuhn, *Nouvelles leçons sur la science du langage*, τόμ. II, Παρίσι, 1868, σ. 248-249 καί 271-278.

19. A. Lang, *ὀπ.π.*, σ. 36 κ.έ.

Σχολή της συγκριτικής Μυθολογίας είχε, φαίνεται, ξεχάσει πώς «οί Αυστραλοί, οί Βοσχιάνοι, οί Έρυθρόδερμοι και οί κατώτερες φυλές της Νότιας Αμερικής», όπως λέει ο Λάνγκ, συνέχιζαν να διηγούνται, στίς σαβάνες και στά δάση τους, τίς ίδιες άγριες ιστορίες· και κανείς δέν θά σκεφτόταν νά τίς εξηγήσει σάν τό άλλόκοτο άποτέλεσμα κάποιων φράσεων, πού δέν τίς είχαν καταλάβει σωστά.²⁰ Τό παρόν πρέπει νά φωτίσει τό παρελθόν, κι όχι τό αντίστροφο. Τελικά, ό Λαφίτω είχε δίκιο, κι όχι ό αιώνας πού δέν μπόρεσε νά τόν άκούσει.

Ή στρατηγική του Τάυλορ χρησιμοποιεί τή σύγκριση, αλλά στο έπίπεδο των πολιτισμών, από τόν πρωτόγονο ως τούς πιο εξέλιγμένους, και θεωρεί τή γλώσσα άρχέγονο προϊόν τής ανθρωπότητας και τίποτε παραπάνω. Τό βιβλίο του *Ό Πρωτόγονος πολιτισμός* συμπεριλαμβάνει μιά θεωρία τής γλώσσας. Ό λόγος γεννήθηκε ανάμεσα στους ανθρώπους, στήν άγρία τους κατάσταση: διάφορες πράξεις ονομάζονται σύμφωνα μέ τούς ήχους· τά ζώα διαφτίζονται ανάλογα μέ τίς κραυγές τους· άργότερα, οί λέξεις μεταβάλλονται γιά νά προσαρμοστεί ό ήχος στο νόημα. Όλες αυτές οί διαδικασίες άνάγονται σέ πρακτικούς τρόπους, πού μπορεί νά χρησιμοποιήσει κι ένα πεντάχρονο παιδί. Στήν άρχή, σέ όλες τίς γλώσσες, συναντάμε τήν ίδια διανοητική τέχνη: πρόκειται γιά «μιά φιλοσοφία τής τροφού».²¹ Καί ή μυθολογία; Βρίσκεται στήν άνθισή της. «Μιά τέτοιου είδους γλώσσα είναι, στήν πραγματικότητα, ή άντανάκλαση ενός μυθικού κόσμου».²² Ή μυθολογία είναι παντού, έμποτίζει τή γραμματική, πλημμυρίζει τή γλώσσα μέ τίς μεταφορές, άπλώνεται στή σύνταξη. Ή ανάπτυξη της όμως είναι περιορισμένη, άνήκει σ' ένα μόνο χρόνο, έχει μιά μόνο ηλικία, τήν παιδική. Ό Τάυλορ χτυπά τήν ψεύτικη ιδέα τής «σχεδόν άπεριορίστης δημιουργικής δύναμης πού έχει ή φαντασία του ανθρώπου».²³ Ό μύθος, στά έργαλεία του και στίς πρώτες του ανάπτυξεις, άνήκει στήν άρχέγονη κατάσταση του ανθρώπινου πνεύματος, τήν όμοια μέ τήν κατάσταση του παιδιού.²⁴ Καί σ' αυτή τήν ανάπτυξη, πού περιορίζεται στήν παιδική ηλικία τής ανθρωπότητας, δύο διαδικασίες παίζουν καθοριστικό ρόλο: όλόκληρη ή φύση άποχτά μιά πραγματική ζωή, και ή γλώσσα άσκει, στίς άρχές, τυραννική επίδραση πάνω στο ανθρώπινο πνεύμα. Γιά νά εξετάσει όμως ό Τάυλορ μέ ποιούς τρόπους οί πρώτοι άνθρωποι άρχισαν νά πλάθουν μύθους, δέν έχει ανάγκη νά στραφεί προς τή συγκριτική γραμματική και τούς Ίνδοευρωπαίους. Ή παιδική ηλικία τής ανθρωπότητας, ή δική μας, βρίσκεται εδώ, μπροστά στά μάτια μας: στίς δυό Αμερικές, στήν άφρικανική ήπειρο, παντού όπου έμφανίστηκαν άγριοι λαοί. Γιατί, οί σημερινοί Άγριοι είναι άκόμη «σέ μιά φάση μυθικής δημιουργίας».²⁵

20. A. Lang, *δπ.π.*, σ. 58.

21. Tylor, *La civilisation primitive*, τόμ. I, σ. 275 (κυρίως τό κεφάλαιο V: «Langage émotif et imitatif», σ. 189-276).

22. Tylor, *δπ.π.*, τόμ. I, σ. 347.

23. Στο ίδιο, τόμ. I, σ. 343.

24. Στο ίδιο, σ. 324-325.

25. Στο ίδιο.

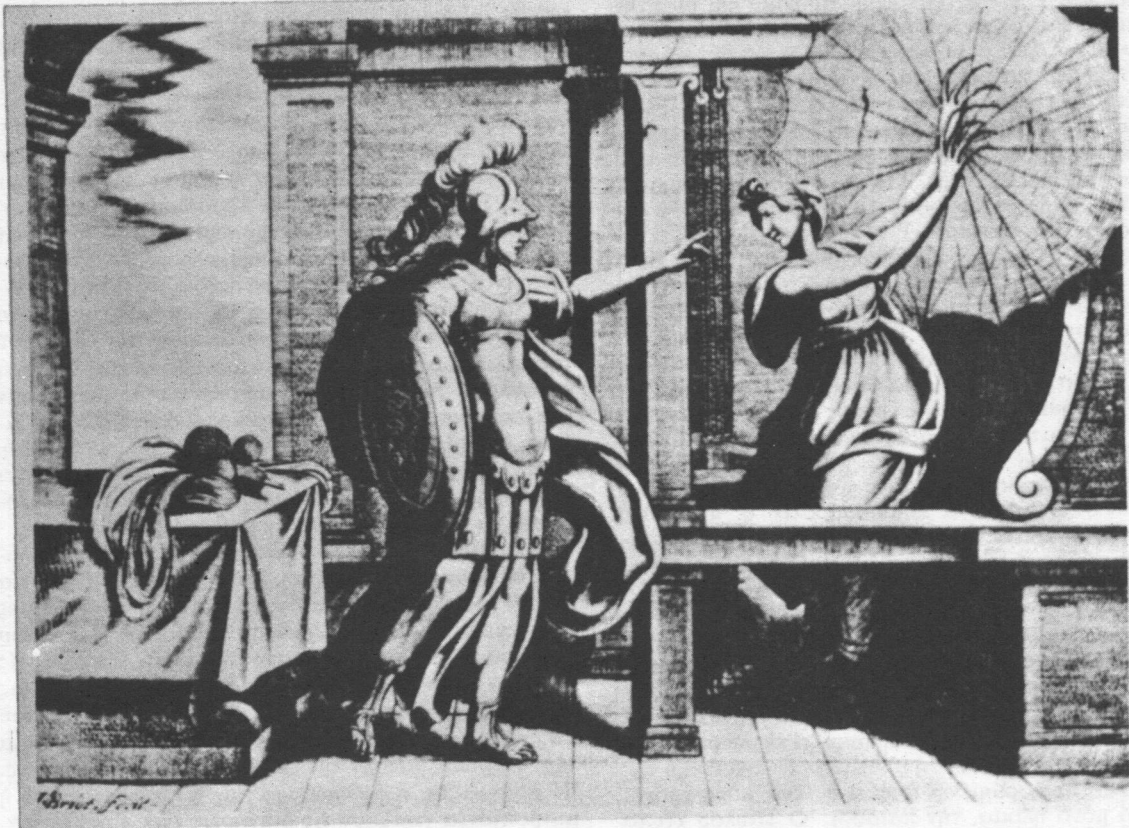
Νά λοιπόν ή ανακάλυψη πού πρέπει νά μεταμορφώσει ριζικά τή μυθολογία και νά τήν κάνει έπιτέλους έπιστήμη. Τά φανταστικά έπινοήματα, πού έμοιαζαν νά γεννιούνται όλότελα αυθόρμητα, βρίσκουν τώρα τήν αίτία τους. Ή έρμηνεία παύει νά είναι μιά καινούρια φαντασίωση, πού έρχεται νά προστεθεί σ' αυτό τό εύπλαστο κι εύμετάβλητο πράγμα πού λέγεται μυθική διήγηση ή μύθος. Ή Έπιστήμη μπορεί από δω και πέρα νά προσδιορίσει τούς πραγματικούς μύθους, νά τούς ξεχωρίσει μέσα στήν ύφή τής διήγησης και τής ιστορικής γνώσης. Άφού ό μύθος είναι ένα φυσικό και κανονικό προϊόν του ανθρώπινου νου, πού επενεργεί σέ όρισμένα γεγονότα ανάλογα μέ τή διανοητική κατάσταση του λαού πού τόν έπλασε, οί πραγματικοί ιστορικοί - όπως δηλώνει ό Τάυλορ - πρέπει νά πραγματεύονται τό μύθο|«σάν μιά άπόφυση», πού πρέπει νά κοπεί από τήν πραγματική ιστορία. Μέ προσοχή όμως: μόλις, δηλαδή, «δούν οί ιστορικοί ότι αυτή ή άπόφυση δέν άντέχει στή δοκιμασία των γεγονότων, κι ότι μπορούν ταυτόχρονα νά τήν εξηγήσουν σάν μύθο».²⁶

Ανακαλύπτοντας ότι ό ανθρώπινος νους «μυθολογεί» σέ όρισμένες συνθήκες, ότι μιά όρισμένη παιδεία οδηγεί σ' ένα όρισμένο είδος ιδεών,²⁷ κι ότι οί άγριες όρδές μιλούν άκόμη τή γλώσσα του μύθου, ό Τάυλορ είναι σίγουρος πώς βρήκε τόν τρόπο νά εξηγήσει τίς σκανδαλιστικές κι ένοχλητικές διηγήσεις τής άρχαίας Ελλάδας. Πράγματι, μόλις τά παράλογα στοιχεία του έλληνικού μύθου αντιπαραβληθούν μέ τή μυθολογία των Άγρίων, χάνουν τόν παράδοξο χαρακτήρα τους. Ή αιμομειξία, ή ανθρωποφαγία, ή πατροκτονία ή ή μητροκτονία γεμίζουν τίς διηγήσεις των Έρυθρόδεμων· ή κλεψία, ή μοιχεία και οί άποτρόπαιες όμότητες πλημμυρίζουν τή μυθολογία τής Άφρικής και τής Ωκεανίας. Πρόκειται βέβαια γιά χυδαία προϊόντα του πρωτόγονου ανθρώπινου νου και μπορεί κανείς, σήμερα, νά τά εξηγήσει μέ βάση τήν κατάσταση μιάς κοινωνίας και μιάς ανθρώπινης διάνοιας, όπου γεγονότα πού μäs φαίνονται τώρα παράλογα κι άσυνήθιστα, είχαν γίνει τότε άποδεχτά σάν κανονικά περιστατικά και σάν άμεσα όλοφάνερα πράγματα. Στους πιο προχωρημένους πολιτισμούς, οί μύθοι κατάντησαν άπολιθώματα, παίρνοντας τή μορφή τής δεισιδαιμονίας. Κι αυτές ακριβώς τίς επιβιώσεις, άλλοτε τίς πήραν γιά ιστορία, κι άλλοτε τίς άπορρίψανε σάν παράλογα ψέματα.

Τώρα πιά δέν επιτρέπεται καμιά άμφιβολία: ή μυθολογία, στους διάφορους τόπους, μιλά τήν ίδια γλώσσα· κι αυτή τήν άγριότητα, πού ξεσπά βίαια στους Τροπικούς κι ανάμεσα στους κατά φύση Λαούς, τή σημαδεύει τό μέτρο και ή διακριτικότητα μέσα στον έλληνικό κόσμο, πού έξευγενίστηκε κατακτώντας έναν άνώτερο πολιτισμό. Έπομένως, ό,τι

26. Στο ίδιο, τόμ. II, σ. 574.

27. Στο ίδιο, τόμ. I, σ. 313.

«Η μεταμόρφωση της Ἀράχνης», τοῦ Isaac Briot, 1969.

στοιχείο τῆς μυθολογίας τῶν πολιτισμένων λαῶν μπορεῖ νά μᾶς σκανδαλίσει εἶναι, στήν πραγματικότητα, λείψανο μιάς διανοητικῆς κατάστασης πού τήν πέρασε κάποτε δλόκληρη ἡ ἀνθρωπότητα· καί οἱ σύγχρονοι πρωτόγονοι μᾶς δείχνουν ἀκριβῶς τήν ἐπενέργεια, ἀλλά ταυτόχρονα καί τή συνοχή αὐτῆς τῆς κατάστασης.²⁸

Στίς δύο ἀντίπαλες στρατηγικές, τοῦ Τάυλορ καί τῆς Σχολῆς τῆς ἡλιακῆς Μυθολογίας, τά ἐρμηνευτικά κίνητρα, συχνά φλύαρα, δέν ξεχωρίζουν ἀπό τίς διαδικασίες πού δίνουν μορφή σ' αὐτό πού ὀνομάζει ὁ Λάνγκ «τό ἀντικείμενο τῆς ἐπιστημονικῆς Μυθολογίας»,²⁹ δηλαδή τρελές κουβέντες, ἄγρια λόγια, παράλογες ὁμιλίες. Ἡ νέα Μυθολογία παρουσιάζεται καθαρά σάν μιά ἐπιστήμη τοῦ σκανδάλου καί κάνει ὀρισμένες κινήσεις, πού ἡ δυναμική τους σημαδεύεται, θά λέγαμε, ἀπό τήν ἰδέα τοῦ Σκανδάλου. Ἡ λέξη σκάνδαλο εἶναι ὄρος τῆς Ἁγίας Γραφῆς – ὅπως μᾶς θυμίζει ὁ Βολταίρος στό *Φιλοσοφικό Λεξικό* – πού δηλώνει μιά σοβαρή ἀπρέπεια· ἀποδίνεται κυρίως

στούς ἀνθρώπους τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ λέξη εἶναι ἐμποτισμένη ἀπό μιά δυνατή ἐκκλησιαστική μυρουδιά, κι ἀνακαλεῖ πολλές εἰκόνες. Τήν πέτρα σκανδάλου, λ.χ., πού κάνει τούς ἀνθρώπους νά σκοντάφτουν, κι ὁ Πασκάλ, τόν 17ο αἰῶνα, δέν θά ξεχάσει τήν παγίδα, πού κρύβεται μέσα στήν ἀρχαία ἑλληνική λέξη *σκάνδαλον*: παγίδα, ὅπου βάζουν τό δόλωμα. Εἶναι τό σκάνδαλο-ἀντικείμενο, πού θά ἔτεινε κανεῖς νά τό ξεχωρίσει ἀπό τό σκάνδαλο-ὑποκείμενο, μέ τήν ἐννοια τοῦ δυσάρεστου ξεσπάσματος πού τό προκαλεῖ ἕνα κακό παράδειγμα. Προκαλῶ σκάνδαλο κι ἀποτελῶ σκάνδαλο. Ἀλλά ἡ Γραφή καταργεῖ, μέ τό ἀνάθεμα, τή διάκριση ἀνάμεσα σέ ὑποκείμενο καί σέ ἀντικείμενο: τό μάτι, τό πόδι, τό χέρι πού μᾶς σκανδαλίζει πρέπει νά τό βγάλουμε, νά τό κόψουμε. Ἐνα σῶμα ἀκρωτηριάζεται: τό σαρκικό ὑποκείμενο, ὁ ἀνθρώπος, ἀφαιρεῖ ὅ,τι ἀποτελεῖ ἀντικείμενο σκανδάλου γιά τούς ἄλλους, κι ἀναγκαστικά, γι' αὐτόν τόν ἴδιο. Γιατί, ὑπάρχουν τρεῖς ὄροι πού πρέπει νά διακρίνουμε, χωρίς ὅμως καί νά τούς ἀποχωρίσουμε: ὁ ἀνθρώπος πού δηλοποιεῖ ἢ ἀποφαίνεται μ' ἐκρηκτικό τρόπο· οἱ ἄλλοι, θύματα τοῦ κακοῦ παραδείγματος· καί ἡ κατάσταση, τά λόγια, ἡ κίνηση ἢ τό μέλος, καθετί δηλαδή πού ἀποτελεῖ τόπο σκανδάλου. Νά ἕνα

28. A. Lang, *ὄπ.π.*, σ. 56-57.

29. Στό ἴδιο, σ. 3.

παράδειγμα, πού μᾶς δίνει πάλι ὁ Πασκάλ: ἕνας ἐκκλησιαστικός, πού πιάνεται σ' ἕνα κακόφημο μέρος φορώντας τό ράσο του. Ἡ ἕνας ἀρχαῖος Ἑλληνας πού λέει φριχτά καί παράλογα πράγματα. Δύο κινήσεις συγκροτοῦν τόν τόπο τοῦ σκανδάλου, τό δικό του ἀποκλειστικό χώρο: ἡ ἀποστροφή καί ἡ ἔλξη. Στηλιτεύουμε, ἀγαναχτοῦμε, ξεσπάμε, γιά ν' ἀπομακρύνουμε, νά διώξουμε μακριά ἀπό μᾶς καί τούς ἄλλους – ἀπό μᾶς, κάτω ἀπό τό βλέμμα τῶν ἄλλων – αὐτό ἀκριβῶς πού πάει νά μᾶς ἔλξει, νά μᾶς γοητέψει ἢ νά μᾶς παγιδέψει. Σάν ἕνας «ἀμφίδεσμος», πού τό εἰκονόγραμμά του θά μπορούσε νά παριστάνει ἕνα χέρι πού κόβει τ' ἄλλο.

Ἡ νέα μυθολογία, ὀρίζοντας ὡς ἀντικείμενό της τό αἰσχρό, τό φρικιαστικό, τό ἀποκρουστικό καί τό ἀνατριχιαστικό, φανερώνει αὐτή τή διπλή κίνηση, ὅπου ἐκεῖνο πού τήν ἀπωθεῖ εἶναι ἐπίσης κι ἐκεῖνο πού τήν ἔλκει. Ἀπόδειξη, ὅτι ὁ λόγος της κατασκευάζει τό σκάνδαλο, πλάθονται τὸ μέ λέξεις, διευθετώντας το, ἐπιβάλλοντάς του ὄρια. Γιατί, στά πλαίσια της νέας Ἐπιστήμης γίνονται ὀρισμένες μοιρασιές καί ἡ καταγραφή τους εἶναι οὐσιαστική γιά νά δοῦμε πῶς ὀροθετεῖται ἡ μυθολογία κι ὡς πού ἀπλώνεται ἡ περιοχὴ της.

Ἡ σχολή τοῦ Μάξ Μύλλερ χρησιμοποίησε μιά συνοπτική διαδικασία. Καταγγέλοντας τή μυθολογία σάν μάλιστα τῆς Ἀρχαιότητος, παίρνει δρακόντεια μέτρα. Ὅ,τι φαίνεται νά ἔχει μολυνθεῖ ἀπό τήν ἀρρώστια μιᾶς σφετεριστικῆς γλώσσας καταδικάζεται, ἀποκόβεται ἀπό τή σκέψη, καταγγέλεται σάν ἀπατηλό καί καταργεῖται ἐντελῶς. Οἱ πῖο ἔλλογοι λαοὶ ἀθωώνονται: δέν τούς βαραίνει πιά ἡ ὑπόψια ὅτι φαντάστηκαν τόσες ἄσεμνες κι ἀνήθικες ἱστορίες. Ταυτόχρονα ὅμως, οἱ Ἑλληνας ἢ οἱ Ἀριοι, χάνοντας τή μυθολογία τους, κινδυνεύουν νά χάσουν κι ὅλες τους τίς θεότητες, ὡς καί τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῆς θρησκείας τους. Πρέπει λοιπόν νά γίνει ἐπειγόντως μιά καινούρια μοιρασιά: ἀνάμεσα στή μυθολογία καί τή θρησκεία. Οἱ θεοὶ τῶν Ἑλλήνων καί τῶν Ἀρίων εἶναι ἄμεσο προϊόν τῆς διάνοιας: ὁ ἔλλογος ἀνθρώπος τούς ἀνακαλύπτει μέ φυσικό τρόπο, σέ ἀντίθεση μέ τούς μύθους πού τοῦ ἐπιβάλλει ἡ γλώσσα, παρά τή θέλησή του. Ἡ νοητικὴ σύλληψη τοῦ Διὸς ὡς ἀπόλυτου θεοῦ καί οἱ ἀνήθικες ἱστορίες, πού κυκλοφοροῦν γιά λογαριασμό του, εἶναι δύο πράγματα πού δέν πρέπει νά συγχέονται, ὅταν μάλιστα ἡ θρησκεία, πού ἔχει ὡς ἐλάχιστο χαρακτηριστικό της τή γνώση τοῦ θεοῦ, εἶναι ἕνα ἀγαθὸ πού μαρτυρεῖ τή λογικότητα τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους. Στὴν εἰσαγωγή τῆς *Μυθολογίας τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας*, ὁ Ντεσάρμ διακρίνει προσεκτικὰ τό θρησκευτικὸ συναίσθημα, «πού δέν ἔλειψε ποτέ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα», καί τή μυθολογία, «πού συχνὰ ἐξευτελίζει κι ἀτιμάζει τή θεότητα».³⁰ Ἐδῶ, πρέπει νά προσέξουμε: «Ὅταν οἱ Ἑλληνας παύουν νά μιλοῦν τή μυθολογικὴ γλώσσα, ἡ ἀντίληψή τους γιά τή θεότητα δέν διαφέρει οὐσιαστικὰ ἀπὸ τή

δική μας». Κι ὅταν μερικοὶ κατηγοροῦν, καμιά φορὰ, τὴν ἑλληνικὴ θρησκεία γι' ἀνηθικότητα, τό κάνουν σίγουρα εἴτε ἀπὸ παρανόηση, εἴτε ἀπὸ λειψή πληροφορία δέν εἶναι θρησκεία, καί πῶς «ἀστοχάστα κι ἀθέλητα προϊόντα τῆς ἀνθρώπινης φαντασίας δέν ἔχουν, αὐτὰ καθαυτὰ κι ἐξαιτίας τῆς προέλευσής τους, κανένα ἠθικὸ χαρακτήρα».³¹ Κανεὶς ἐρμηνευτῆς – προτεστάντης ἢ καθολικὸς – δέν μπορεῖ νά παραβλέψει αὐτὴ τὴ διαίρεση, πού τοῦ ἔχει ἐπιβάλει ὄλο τό σύστημα τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀπ' ὅπου καί γεννιέται τό ἴδιο τὸ πρόβλημα τῆς «θρησκείας».³²

Ἡ Ἐπιστήμη τῶν μύθων ξέρει καλά νά κόβει καί νά κομματιάζει. Σ' αὐτὴ τὴν τέχνη, ὁ καθένας δείχνει τὴ μικρὴ ἢ τὴ μεγάλη του δεξιότητά: Ὁ Λάνγκ ξεχωρίζει πρῶτα δύο μέρη: τό ἕνα μέ τούς μύθους τῶν πολιτισμένων λαῶν, τό ἄλλο μέ τούς ὑπόλοιπους. Ἡ πρώτη μερίδα κόβεται μέ τὴ σειρά της σέ δύο κομμάτια: τό ἔλλογο καί τό ἄλογο. Ἡ τομὴ εἶναι καθαρὴ: «οἱ ἔλλογοι μῦθοι εἶναι οἱ μῦθοι πού παρασταίνουν τούς θεοὺς σάν ὄντα προικισμένα μέ ὁμορφία καί σοφία». Παράδειγμα: ἡ Ἀρτεμὴ τῆς Ὀδύσσειας, πού χαιρετὰ νά κνηγᾷ ἀγριογούρουνα, ἐνῶ τρελοπαίζον γύρω της οἱ ἀγριοὶ Δρυάδες, εἶναι μιά «μυθικὴ παράσταση ἑνὸς θεϊκοῦ ὄντος, τέλεια ἔλλογη». Εἶναι μιά ιδέα γεμάτη ὁμορφία καί φυσικότητα, πού δέν χρειάζεται ἐξήγηση. Ἀλλὰ ἡ Ἀρτεμὴ τῆς Ἀρκαδίας, πού μεταμορφώθηκε σέ ἀρκουδα, ἢ ἡ Ἀρτεμὴ τῆς Βραυρώνας, πού τὴν τιμοῦσαν οἱ μικρὲς κοπέλες χορεύοντας τὸν ἀρκουδοχορὸ, εἶναι «πλάσμα, πού ὁ μῦθος του δέν μοιάζει καθόλου φυσικὸς καί πρέπει νά ἐξηγηθεῖ».³³ Μέ αὐτὴ λοιπόν τὴ δεύτερη Ἀρτεμὴ καταπιάνεται ἡ μυθολογία - ἐπιστήμη: αὐτὴ ἢ θεὰ δέν εἶναι καθόλου φυσικὴ, τό νιώθει κανεὶς ἄλλωστε· εἶναι μάλιστα καί ἄσεμνη· στὰ σίγουρα, εἶναι παράλογη καί ἀγρία. Ὅσο γιά τὴν ἄλλη Ἀρτεμὴ, αὐτὴ δέν χρειάζεται ἐξήγηση, τῆς ἀρκεῖ τό γεγονὸς ὅτι ἀνήκει στὴ Θρησκεία.

Ἡ Ἀνθρωπολογικὴ Σχολὴ δέν θέλει ν' ἀποκλείσει τό ἄλογο στοιχεῖο – πού εἶναι λοιπόν ὄλη ἡ μυθολογία – οὔτε καί νά δείξει τὸν ἀπατηλὸ του χαρακτήρα. Θέλει μόνο ν' ἀποδείξει ὅτι τό μὴ-ἔλλογο, πού βρίσκουμε στὴ μυθολογία τῶν πῖο πολιτισμένων ἀρχαίων κοινωνιῶν, εἶναι ἡ νέα καί πρόσκαιρη φαινομενικὴ ὄψη ἑνὸς ἄλλου λογικοῦ, χυδαίου ἀκόμη καί πολὺ ἀγρίου, μιά καί «ἡ ἀνθρωποφαγία, ἡ μαγεία, οἱ πῖο ἀποτρόπαιες ὁμότητες παρουσιάζονται σάν κάτι ἐντελῶς φυσικὸ». Πρόκειται γιά μιά ἀγρία κατάσταση τῆς σκέψης, πού ταιριάζει ὅμως τόσο καλά μέ τὴν τραχύτητα τῶν πρῶτων ἐποχῶν, ὥστε ἡ Ἀνθρωπολο-

31. Στὸ ἴδιο, σ. 37.

32. Ἀξίζει νά δεῖ κανεὶς μέ πόση εὐχαρίστηση ὁ H. Pignard de la Boullaye συγχάριε τὸν K. Otfried Müller, ἐπειδὴ ἀκριβῶς εἶδε «τὴ μεγάλη διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴ μυθολογία καί στὴ θρησκεία» (*L'étude comparée des religions*, τόμ. I, Παρίσι, 1925, σ. 275).

33. A. Lang, ὁπ.π., σ. 3-5.

30. P. Decharme, ὁπ.π., σ. 8.

γική Σχολή, παρ' ὅλο πού εἶναι πεισμένη γιά τόν *μιαρό* της χαρακτήρα, θά παραδεχτεί τελικά ὅτι ἡ μυθολογία τῶν κατά φύση Λαῶν εἶναι κι ἕνας τρόπος γιά νά ικανοποιηθεῖ μιά ὑποτυπώδης μορφή ἐπιστημονικῆς περιέργειας. Ὁ Λάνγκ μάλιστα, γιά νά σώσει καί νά αἰτιολογήσει αὐτή τήν ἄλλη λογικότητα τῶν πρωταρχῶν, θ' ἀναγκαστεῖ νά τῆς δώσει τή μόνη δυνατή δάση: τήν ἰδέα τοῦ θεοῦ, πού θά σβήσει τελικά τήν πνευματοκρατία τοῦ Τάυλορ καί θ' ἀντικαταστήσει τήν ὑπόθεση τοῦ ἀνιμισμοῦ μέ τή θεωρία ἐνός *μεγάλου θεοῦ*, ἐνός δημιουργοῦ μέ ἀνώτερη ἠθικότητα,³⁴ θεωρία πού θά τῆς ἐπιφυλάξει λαμπρή σταδιοδρομία τό ἔργο τοῦ πατρός Βίλχελμ Σμίτ, γιά τήν Κοινωνία τοῦ Θείου Λόγου.³⁵

Αὐτός πάντως πού χάραξε μέ τή μεγαλύτερη προσοχή τήν κατεύθυνση τῆς ἐπιστήμης τῶν μύθων, μέσ' ἀπό τίς πράξεις πού τή θεμελιώνουν, εἶναι ὁ Τάυλορ. «Υπάρχει ἕνα εἶδος διανοητικοῦ συνόρου: γιά νά πλησιάσουμε μέ συμπάθεια τό μῦθο, πρέπει νά εἰμαστε μέσ' ἀπό αὐτό τό σύνορο, γιά νά τόν ἀναλύσουμε ὅμως, πρέπει νά βρισκόμαστε πέρα ἀπό αὐτό. Ἔχουμε τήν τύχη νά ζοῦμε κοντά του καί νά μπορούμε νά τό περῶμε καί νά τό ξαναπερῶμε ὅσες φορές θέλουμε».³⁶ Ὁ ἀνθρωπολόγος εἶναι λοιπόν ὁ ἀνθρωπος τῶν συνόρων: βρίσκεται ἀνάμεσα στούς ἀγρίους καί στούς πολιτισμένους, ἀνάμεσα στήν παιδική καί στήν ὄριμη ἡλικία τῆς ἀνθρωπότητας, ἀνάμεσα σέ μᾶς καί στούς προγόνους μας. Αὐτός ὅμως ὁ ἀνθρωπος τῶν συνόρων δέν εἶναι οὔτε κανένας τριγυριστής,³⁷ οὔτε ἀπλός περαστικός. Κατοικεῖ στά σύνορα, κι αὐτόν τό χώρο τόν διαμόρφωσε, ὅταν ἀκριδῶς τό σκάνδαλο τῶν ἄσεων λόγων ξύπνησε μέσα του – ὅπως καί σέ ἄλλους διασκορπισμένους μέσα στόν κόσμο – τόν ἀπόηχο αὐτῶν τῶν χυδαίων κι ἀποκρουστικῶν φαντασιώσεων, πού εἶχε συλλάβει ὁ πρωτόγονος ἀνθρωπος. Πρὶν ἀπό τόν Τάυλορ, ὑπῆρχε ἤδη μιά πολύ μεγάλη συνοριακή ζώνη ἀνάμεσα στά πιά προχωρημένα ἔθνη καί στίς κατώτερες φυλές· καί ἦταν τόσο μεγάλη, ὅσο καί ἡ ἀπόσταση πού ἤθελαν οἱ Πολιτισμένοι νά τούς χωρίζει ἀπό τούς Ἀγρίους. Κι ὁ Τάυλορ ἔρχεται τώρα νά τή μειώσει, θεωρώντας ὅτι ἡ μυθολογία πού ἐπιβιώνει στούς ἀνώτερου πολιτισμούς ἔχει τήν καταγωγή της στούς περιχαρᾶκωμένους τόπους, ὅπου «ἐκατομμύρια ἀγριοί καί δάρβαροι [...] συνεχίζουν νά παράγουν, μέσ' ἀπό χοντροκομμένες ἀρχαϊκές μορφές, τίς μυθικές παραστάσεις πού εἶχε γιά τή φύση ὁ πρωτόγονος ἀνθρωπος».³⁸ Αὐτό τό σύνορο, μπορούμε ἔτσι νά τό περάσουμε πιά γρήγορα: ἂν δέν μπορούμε πιά νά νιώσουμε τό μῦθο ὅπως τόν ἐνιωθαν οἱ πρόγονοί μας, μπορούμε τουλάχιστον νά τόν ἀναλύσουμε.³⁹ Πράγμα

πού συνεπάγεται ἀδιάκοπα πῆγαινε-ἔλα. Ὑπάρχει μάλιστα, ὅπως σημειώνει διαστικῶς ὁ Τάυλορ, κι ἕνα πλάγιο μονοπάτι γιά νά κόψουμε δρόμο: ἡ παιδική ἡλικία. «Σ' αὐτή τήν ἡλικία, βρισκόμαστε στίς παρυφές τῆς χώρας τῶν μύθων».⁴⁰ Ἀλλά ὅσο πιά κοντά τῆς εἴμαστε, τόσο καλύτερα μπορούμε καί νά τήν ἐπιτηροῦμε, νά φρουροῦμε τά σύνορα. Γιατί, ὁ Τάυλορ, σάν γιός κουακέρων, πού εἶναι, ἔχει ἐπιφορτιστεῖ μέ μιάν ἀποστολή, κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῆς ἐξελιξιαρχίας: «ἡ ἐθνογραφία [...] ἔχει σοβαρά καθήκοντα, καμιά φορά μάλιστα δυσάρεστα· πρέπει, πράγματι, νά φέρεῖ στό φῶς αὐτό πού ὁ χυδαῖος πολιτισμός τῆς ἀρχαιότητος κατάφερε νά περάσει στίς κοινωνίες μας μέ τή μορφή, ἀξιοθρήνητων δεισιδαιμονιῶν, καί πρέπει νά καταστρέψει ὀριστικά αὐτές τίς δεισιδαιμονίες. Αὐτό τό ἔργο, ὅσο κι ἂν εἶναι δυσάρεστο, εἶναι ἀπαραίτητο γιά τήν εὐδαιμονία τῆς ἀνθρωπότητος».⁴¹ Ἡ δουλειά τῆς ἐθνογραφίας εἶναι λοιπόν νά ἐπιτηρεῖ, καί γι' αὐτό τό καθήκον, τό σύνορο ἀποτελεῖ τό καλύτερο παρατηρητήριο. Μᾶς ἐπιτρέπει νά ἐλέγχουμε τίς διεισδύσεις, νά βλέπουμε τί πέρασε ἀπό τή μιά περιοχὴ στήν ἄλλη, καί νά τό καταγγέλλουμε γιά νά τό καταστρέψουμε ἔτσι στά σίγουρα. Πρόκειται λοιπόν γιά σοβαρό καθήκον, ὅπου ὁ ἀνθρωπολόγος ἀναλαμβάνει, θά λέγαμε, τή δουλειά τῆς ἀστυνομίας τῶν ἠθῶν, μ' ἕνα μεταρρυθμιστικό πνεῦμα. «Ἡ ἐπιστήμη τοῦ πολιτισμοῦ [...] εἶναι οὐσιαστικά ἡ ἐπιστήμη τῶν μεταρρυθμιστῶν».⁴² Εἶναι ἡ τελευταία φράση τοῦ διβλίου τοῦ Τάυλορ, ἀλλά εἶναι ἐπίσης κι ἕνα σύνθημα. Πρόκειται γιά μιά ὀλόκληρη ἐπιχείρηση κοινῆς σωτηρίας, βασισμένη στήν ἀντίληψη ὅτι «δέν φαίνεται νά ὑπάρχει ἀνθρώπινη σκέψη τόσο πρωτόγονη, ὥστε νά ἔχει πάψει νά ἐπηρεάζει τίς δικές μας σκέψεις, οὔτε καί τόσο ἀρχαία, ὥστε νά ἔχει σπάσει κάθε δεσμό μέ τή νεώτερη ζωή».⁴³ Ν' ἀναγνωρίσουμε τό ἀγριο στοιχεῖο μέσα μας, μέ σκοπό νά ξεριζώσουμε αὐτό τό παράξενο πρᾶγμα, ν' ἀποκόψουμε αὐτή τήν ἀπόφυση. Πρόκειται ἄλλωστε γιά τή βελτίωση τῆς ἀνθρωπότητας καί τοῦ κοινωνικοῦ σώματος. Ἡ μυθολογία, πού ὀρίζει γι' ἀντικείμενό της τό σκάνδαλο, στήριζεται ἀναγκαστικά σέ μιά διαδικασία ἀποκλεισμοῦ, ἀφαίρεσης. Εἶναι ἄλλωστε γραμμένο: τό μάτι πού μᾶς σκανδαλίζει, πρέπει νά τό βγάλουμε.

Ἀποκλείω, ἀπορρίπτω, ἀποκόβω: ὁ Τάυλορ κατάλαβε τή σημασία αὐτῆς τῆς βασικῆς πράξης καί λυπάται, ἄλλωστε, γιά τ' ἀποτελέσματά της. Πολύ συχνά – παρατηρεῖ – στά διβλία γιά τίς ἀγριές φυλές, διαβάζει κανεῖς «θηρησκεία, βλέπε μυθολογία». Αὐτό σημαίνει ὅτι «στό μεγαλύτερο μέρος τοῦ πολιτισμένου κόσμου καί στίς περισσότερες μεγάλες ἱστορικές θηρησκείες, θεωρεῖ κανεῖς ὡς ἱερή ἱστορία καθεῖ πού ἀνήκει στή θηρησκεία ἢ στήν αἴρεση ὅπου μετέχει ὁ ἴδιος, ἐνῶ ἐκεῖνοι πού ἀνήκουν σέ μιάν ἄλλη θηρησκεία ἢ σέ μιάν ἄλλη αἴρεση θεωροῦν αὐτές τίς διηγήσεις σάν καθαροῦς μύθους».⁴⁴ Ἡ μυθολογία εἶναι

34. Στό ἴδιο, σ. 226.

35. Πρόκειται γιά μιάν ἄλλη ἱστορία, πού τήν ἀναφέρει μέ συντομία ὁ H. Pinard de la Boullaye, ὁπ.π., τόμ. I, σ. 373 κ.έ. Περίληψη τῶν θεωριῶν τοῦ P.W. Schmidt στό μικρό διβλίο του: *Origine et evolution de la religion. Les théories et les faits*, γαλλ. μετ., Παρίσι, 1937.

36. Tylor, ὁπ.π., τόμ. I, σ. 363.

37. Πρβ. M. de Certeau, *L'écriture de l'histoire*, Παρίσι, 1975, σ. 91.

38. Tylor, ὁπ.π., σ. 363.

39. Στό ἴδιο.

40. Στό ἴδιο, τόμ. I, σ. 325.

41. Στό ἴδιο, τόμ. II, σ. 581.

42. Στό ἴδιο.

43. Στό ἴδιο, τόμ. II, σ. 580.

44. Στό ἴδιο, τόμ. II, σ. 574.

ή ετερότητα, τό άλλο. Καί ή έπιστήμη τών μύθων, ανάμεσα στά 1850 καί στά 1890, λείει αυτό άκριβώς τό πράγμα.

"Άσεμνο, χυδαίο, φριχτό, παράλογο· τό λεξιλόγιο τού σκανδάλου δέν είναι τυχαίο· συγκεντρώνει όλες τίς φαντασιώσεις τού άλλου, τού πέρα από μās. Οί πρωτόγονοι, οί κατώτερες φυλές, οί κατά φύση Λαοί, ή γλώσσα τών πρωταρχών, ή Άγριότητα, ή παιδική ηλικία, ή παραφροσύνη: πόσοι τόποι έξορίας, πόσοι άποκομμένοι κόσμοι, πόσες μορφές άποκλεισμού. Καί ή μυθολογία μετατοπίζεται από τόν έναν κληρο στόν άλλο. Είναι τό άπίστευτο, πού αντιμετώπιζει ή θρησκεία· είναι τό άλογο, πού αντιπαραθέτει ό λόγος στόν έαυτό του: είναι τό άγριο, σάν ή άνάποδη όψη τού πολιτισμένου· είναι τό περασμένο, αυτό τό φευγάτο, ή παλιά παραφροσύνη. Ένώ στίς κοινωνίες μας, ή μυθολογία είναι άπλά καί μόνο ό λόγος τού σπάνιου, άλλου, στή χώρα τών πρωταρχών, καλύπτει τά πάντα, σέ μιά πρώτη γλώσσα δεμένη άρρηκτα μαζί της. Η άρνητική της φύση, πού τή ρίχνει στήν περιοχή τού μή-όντος, τήν καταδικάζει νά έχει άποκλειστικά τίς μορφές πού τής επιβάλλει ένας σκανδαλιστικός λόγος. Έτσι ή μυθολογία, στή διπλή της όψη, φαίνεται νά συγκροτείται σάν άποτέλεσμα σκανδάλου.

Τότε όμως είναι πού αρχίζει ή μυθολογία νά μιλά ελληνικά, καί μ' ευδιάκριτο μάλιστα τρόπο. Γιατί όταν, τόν 19ο αιώνα, ή Έπιστήμη τών μύθων αρχίζει νά μιλά γιά τό σκάνδαλο, αναφέρεται σ' ένα πρότυπο, αναπαράγοντας τό λόγο καί τίς πράξεις του.⁴⁵ Πρόκειται γιά τούς Έλληνες τού βου αιώνα πρίν από τή χρονολογία μας: ευαίσθητοι καί ραφινάτοι άνθρωποι, πού τό θρησκευτικό τους συναίσθημα σκανδαλίζεται κι ενοχλείται από τίς μυθικές διηγήσεις, καί γίνεται έτσι ή αίτία τών πρώτων έρμηνειών. Παραδειγματική μοιρασιά, στηριγμένη κι αυτή στό σκάνδαλο.

Καί δέν είναι ίσως τυχαίο τό γεγονός ότι κάθε φορά όπου αρχίζει νά μιλά κανείς γιά τή μυθολογία, συναντά τόν Έλληνα. Όπως ό Φοντενέλ κι ό Λαφίτώ, όπως ό Μύλλερ καί ό Λάνγκ. Άλλά όπως επίσης κι ό Λεβί-Στρώς, πού φαίνεται νά είναι συννενοημένος μέ τούς Έλληνες, όταν προσπαθει νά μās πείσει ότι ή δομική άνάλυση τών *Μυθολογικών* μοιάζει ιδιαίτερα μέ τό λόγο πού χρησιμοποιούν οί σύγχρονοι τού Πλάτωνα καί τού Παρμενίδη, όταν μιλούν γιά τούς δικούς τους μύθους.

45. A. Lang, *οπ.π.*, σ. 8-9.

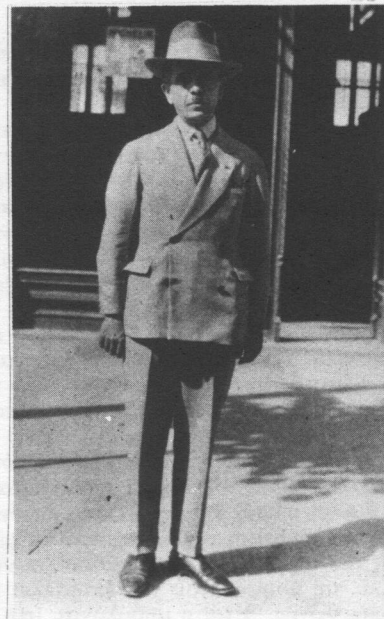

Έρογλυφικά τών Μάγια, Μεξικό.

Ἄβραάμ Μπεναρόγια

δεξιός όπορτουμιστής ή έπαναστάτης;

του Ἄγγελου Ἐλεφάντη

Στίς 16 Μαΐου πέθανε ό Ἄβραάμ Μπεναρόγια, μιά από τίς σημαντικότερες προδρομικές ήγετικές προσωπικότητες του βαλκανικού και ελληνικού σοσιαλισμού. Κι όπως ήταν φυσικό, ό θάνατός του έδωσε άφορμή σέ ποικίλα δημοσιεύματα γιά τή ζωή και τό έργο του.

Ἀνάμεσα σ' αὐτά, ύπῆρξαν και νεκρολογίες πού άπηχούν γενικότερες αντίληψεις γιά τήν ιστορία του ΣΕΚΕ και τῆς πρώτης περιόδου του ΚΚΕ, μέ τήν όποία είναι συνδεμένη ή δράση του Μπεναρόγια. Είδαμε δηλαδή εκείνους πού θεωρουν τόν έαυτό τους άποκλειστικό κληρονόμο, νομέα και διαχειριστή τῆς παράδοσης του εργατικού κινήματος στόν τόπο μας, νά εκθέτουν άπ' αὐτή τήν κληρονομιά ό,τι τούς βολεύει, αφήνοντας τά υπόλοιπα στίς άποθήκες. Ἐτσι ύμνολόγησαν και τόν Μπεναρόγια· αφήσαν όμως έκθετη τήν πραγματική του ιστορία, πού δέν είναι άλλη από μιά σημαντική πτυχή του εργατικού κινήματος, ώστε νά μπορούν νά τή διαχειρίζονται κατά τό δοκοῦν: ακριβώς όπως τ' άνήψια τόν άκκληρο αλλά πλούσιο εκλιπόντα θειο.¹ Σ' αὐτές τίς νεκρολογίες δέν χωράει ότι αὐτός ό πρωτοπόρος, όπως κι άλλοι πολλοί, όλόκληρη σχεδόν ή ιδρυτική γενιά του ΣΕΚΕ

(όπως και στή συνέχεια όλόκληρη σχεδόν ή πρώτη στελέχωση του ΚΚΕ), μέ τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο, βρέθηκαν εκτός κόμματος. Πώς άποτιμᾶται, λοιπόν, σήμερα εκείνη ή φάση; Τί στοίχισε στο εργατικό κίνημα; Ποιές συνέπειες είχε γιά τό ιστορικό ΚΚΕ τό γεγονός ότι, μετά τό 1931, ξεκόβει όριστικά από τίς πριν τό 1931 δυνάμεις, ιδέες, άνθρωπους, στελέχη και κοινωνικές αναφορές;

Τό σημείωμα πού ακολουθεύει, εκτός από λίγες κατατοπιστικές σημειώσεις γιά τή ζωή και τό έργο του Μπεναρόγια, δέν φιλοδοξεύει νά άποτιμήσει τήν ένγένει προσφορά του στο εργατικό κίνημα. Θέλει απλώς νά επισημάνει τό φαινόμενο, πού εγκαινιάζεται μέ τήν περίπτωση του Μπεναρόγια και τών άλλων τῆς γενιάς του, όπου τό ίδιο τό κόμμα εκμηδενίζει σημαντικές πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις πού σέ κάποια στιγμή συνδέθηκαν μαζί του. Ἡ, διαφορετικά, μιά ιστορική σταθερά του ΚΚΕ.

Ἐνδεικτικά, μιά ιστορική σταθερά του ΚΚΕ.

Ἐνδεικτικά, μιά ιστορική σταθερά του ΚΚΕ.

1. Ἐνα γλαφυρό παράδειγμα. Στό «Ριζοσπάστη τῆς 19.5.79 δημοσιεύτηκε μιά ύμνολογούσα νεκρολογία γιά τόν Μπεναρόγια, του Ἄλ. Κουτσούκαλη, όπου ό εκλιπών «ανεξάρτητα από τά λάθη και τίς αδυναμίες, ανεξάρτητα από τίς θέσεις του, παραμένει παλαιάμαχος άγωνιστής του ελληνικού εργατικού και σοσιαλιστικού κινήματος τῆς Ἑλλάδας· είναι μιά άγωνιστική σοσιαλιστική μορφή, πού έχει χαρακτηρί στή μνήμη τών άγωνιστῶν τῆς δημοκρατικῆς και τῆς σοσιαλιστικῆς ιδέας, και άν θέλετε, και τῆς επαναστατικῆς ιδεολογίας». Λαμπρά... Ὁ ἴδιος πού γράφει αὐτόν τό επικήδειο, λίγους μήνες πριν εἶχε εκδόσει τό βιβλίό του Ἡ πρώτη δεκαετία 1918-1928, ιστορικό δοκίμιο γιά τό ΣΕΚΕ και τά πρώτα χρόνια του ΚΚΕ. Ἐκεῖ λοιπόν, στή σελίδα 135, διαβάζουμε: «Στό μεταξύ τήν περίοδο αὐτή (τέλος 1923-1924) εκδηλώνεται άνοιχτή επίθεση τών κομματικῶν οργανώσεων τῆς Θεσσαλονίκης και του Πειραιά κατά τῆς ΚΕ και τῆς

πολιτικῆς του Κόμματος. Στήν πρώτη κυριαρχοῦσαν δεξιές όπορτουμιστικές αντίληψεις πού τίς εξέφραζε κυρίως ό Ἄβρ. Μπεναρόγια, ό Ἄμμων και άλλοι και στή δεύτερη άριστοεραναρχικές αντίληψεις μ' επικεφαλῆς τόν Ε. Παπαναστασίου». Ποιό από τά δύο λοιπόν ισχύει; Πρωτοπόρος, άγωνιστής κ.λπ. ή όπορτουμιστής δεξιός και αντικομματικός; Κι άν ισχύουν και τά δύο, γιατί τό ένα άποκρύπτεται από τή νεκρολογία;

Κι ώστόσο δέν πρόκειται γιά προσωπικές μόνο άπόψεις του Ἄλ. Κουτσούκαλη άφού ό Τάκης Ἀδάμος, παρουσιάζοντας τήν Πρώτη Δεκαετία στο Ριζοσπάστη, άφενός πληροφορεῖ ότι τό δοκίμιο αὐτό «στήν πρώτη του μορφή ύποβλήθηκε σάν διδακτορική διατριβή και εγκρίθηκε από τό Ἐπιστημονικό Συμβούλιο του Κρατικού Πανεπιστημίου τῆς Τασκένδης» κι άφετέρου - και κυρίως - τό θεωρεῖ «πολύ χρήσιμο βοήθημα γιά τά στελέχη, τά μέλη και τούς όπαδούς του ΚΚΕ».

μεγάλη δραστηριότητα για την οργάνωση των ομοεθνών του Έθραιων προλεταρίων της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας.² Στην Θεσσαλονίκη εγκαθίσταται το 1908 όσον δουλεύει ως δάσκαλος και τυπογράφος στην έβραϊκή κοινότητα· εκεί γρήγορα θ' αναδειχθεί σε μιά από τις σημαντικότερες φυσιογνωμίες του σοσιαλιστικού κινήματος των Βαλκανίων της εποχής. Από τους πρωτεργάτες της ίδρυσης της Φεντερασιόν (Federacion Socialista Laboradera), άρθρογράφος, ρήτορας στις λαϊκές συγκεντρώσεις, συνδικαλιστής, στόχος των αστυνομικών διώξεων αλλά και θαρραλέος μαχητής της σοσιαλιστικής ιδέας, από τους ιδρυτές των σοσιαλιστικών εφημερίδων *El journal del laborador* («Εφημερίς των Έργατών») και *Solidaridad Oberadera* («Έργατική Άλληλεγγύη», όργανο της Φεντερασιόν), και μετά το 1911 του *Αβάντι*.

Ο Μπεναρόγια, όπως οι περισσότεροι βαλκάνιοι σοσιαλιστές του καιρού του, είναι σφοδρός πολέμιος του διαμελισμού της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας και, ταυτόχρονα, έχθρος της σιωνιστικής ιδέας, που εκείνη την εποχή κερδίζει έδαφος στις κοινότητες της έβραϊκής διασποράς. Αν και Ισραηλίτης, θεωρεί ότι η ίδρυση αυτόνομου κράτους του Ισραήλ δεν έχει έννοια. Προβάλλοντας, λοιπόν, την ιδέα της σοσιαλιστικής αλλαγής, τάσσεται εναντίον των βαλκανικών πολέμων που, αντί να λύσουν, όξύνουν το έθνικό πρόβλημα, και εναντίον του πρώτου μεγάλου ιμπεριαλιστικού πολέμου. Για τον Μπεναρόγια, η λύση του έθνικού προβλήματος των πολλαπλών εθνικών ομάδων των Βαλκανίων θα περνούσε μέσα από τον αγώνα για την κοινωνική απολύτρωση των λαών στο πλαίσιο μιάς όμοσπονδιακής πολυεθνικής Πολιτείας. Στη βάση αυτή, θα συγκρουστεί αργότερα με τους «έθνικιστές» σοσιαλιστές (Γιαννιός) που προπαγανδίζουν την έξοδο της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό των Άγγλογάλλων, αλλά και με τον βενιζελισμό. Ίδια είναι, άλλωστε, η άφετηρία της ιδιόρρυθμης συμμαχίας, στις εκλογές της 31ης Μαΐου 1915, της Φεντερασιόν (και των ελλήνων σοσιαλιστών γενικά) με τους αντιβενιζελικούς-μοναρχικούς που προπαγανδίζουν το σύνθημα της «μικράς και έντιμης Ελλάδος» και της «ουδέτερότητας».

Πρός τη λήξη του παγκοσμίου πολέμου, ο Μπεναρόγια πρωταγωνιστεί στην ίδρυση του Σοσιαλιστικού Έργατικού Κόμματος Ελλάδος (Νοέμβριος 1918) του οποίου θ' αποτελέσει ένα από τα σημαντικότερα ήγετικά στελέχη ως το 1924. Το 1922, στη φερώνυμη «Διάσκεψη του Φεβρουαρίου του ΣΕΚΕ», υιοθετεί κι αυτός τη γραμμή της «μακράς νομίμου ύπαρξεως». Σύμφωνα μ' αυτή την τακτική, το κόμμα θα έπρεπε, άφενός να στηριχτεί στην κοινοβουλευτική και την ένγνευ νόμιμη δράση και άφετέρου ν' αποφύγει την οργανωτική σύνδεση με την Τρίτη Διεθνή, να μήν την αναγνωρίσει δηλαδή ως καθοδηγητικό κέντρο. Η

έλευση, όμως, των κομμουνιστών φαντάρων μετά την μικρασιατική καταστροφή και η ένσωμάτωσή τους στη ζωή του κόμματος, δίνει νέα ώθηση στις ριζοσπαστικές τάσεις· ταυτόχρονα τίθεται έκποδόν, σχεδόν, ολόκληρη η ιδρυτική γενιά του ΣΕΚΕ, μαζί και ο Μπεναρόγια. Για ένα διάστημα θά προσπαθήσει, μάταια, με το περιοδικό *Νέα Έποχή* και με μιά μικρή ομάδα σοσιαλιστών να μετατρέψει τη στρατηγική κατεύθυνση του ΚΚΕ. Γρήγορα όμως φάνηκε ότι η δική του προοπτική ήταν ανέφικτη. Αποσύρεται λοιπόν από την ενεργό πολιτική δράση της έργατικής τάξης και περιορίζεται στο πλαίσιο της έβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης. Ο ίδιος, στην *Πρώτη σταδιοδρομία του έλληνικού προλεταριάτου*,⁴ ιστορεί με γλαφυρότητα τα περιστατικά της μακρόχρονης αυτής διαδικασίας και της προσωπικής του πορείας. Έτσι, θά ήταν άσκοπο να προσθέσουμε σε τούτο το σημείωμα περισσότερες λεπτομέρειες. Λίγα λόγια όμως, ακόμη για τη ζωή του. Στη διάρκεια της γερμανικής κατοχής ο Μπεναρόγια συμμερίστηκε τη μοίρα των χιλιάδων Έβραίων της Θεσσαλονίκης στά ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης. Άλλα επέζησε.

Μετά τον πόλεμο ο Μπεναρόγια αρνείται να εγκατασταθεί στο νεοσύστατο κράτος του Ισραήλ και συνεχίζει τη δράση του μέσα από τις γραμμές της ΕΛΔ. Αυτός ο σφοδρός, επί δεκαετίες, αντίπαλος του σιωνισμού δεν θέλει να συνεργήσει στην επικράτηση μιάς πολιτικής που σ' όλη του την ζωή είχε πολεμήσει. Όταν όμως κατά την εκτίμησή του τα πράγματα παίρνοσιν ανέκκλητα το δρόμο τους, θ' αναθεωρήσει την στάση του. Το 1953 μεταναστεύει όριστικά στο Ισραήλ. Έζησε από τότε εκεί, στην κωμόπολη Χολόν κοντά στο Τέλ-Αβίβ, συμμετέχοντας ενεργά στη σύνταξη του σοσιαλιστικού περιοδικού *Ελ Τιέμπο*.

Μιά όρισμένη ιστορική αντίληψη, πάγια και άμετάθετη στις γραμμές του ΚΚΕ μετά το 1931, έχει επιβαρύνει την προσωπικότητα του Μπεναρόγια με ήθικες και ιδεολογικές κρίσεις που έμποδίζουν τη νηφάλ-

2. Βλέπε για την περίοδο αυτή αποσπάσματα της «αυτοβιογραφίας» του Α. Μπεναρόγια που δημοσίευσε ο Κ. Σταματίου στα ΝΕΑ.

3. Για το ρόλο των Έλλήνων σοσιαλιστών κατά το Α' παγκόσμιο πόλεμο βλέπε την εργασία του καθηγητή Γ. Λεονταρίτη *Οί εϋθύνες του Έλληνικού σοσιαλισμού*, που κυκλοφορεί εντός των ημερών από τις εκδόσεις «Έξάντας».

4. Ο Μπεναρόγια δημοσίευσε για πρώτη φορά το κείμενο αυτό το 1931 στον *Ταχυδρόμο* της Θεσσαλονίκης, με τίτλο ό «Σοσιαλιστικός όργανός μιάς είκοσαετίας». Το κείμενο αυτό, έλαφρά διορθωμένο από τον ίδιο, με πρόλογο και σημειώσεις του ύποφαινομένου και μιά μελέτη του G. Haupt για τη Φεντερασιόν της Θεσ/κης, δημοσιεύτηκε το 1976 με τον τίτλο *Η πρώτη σταδιοδρομία του Έλληνικού Προλεταριάτου* (έκδ. Όλκός) μαζί με δυό άλλα κείμενά του (*Ο έπαγγελματικός αγών του έλληνικού προλεταριάτου και Οί άργότες στην Ελλάδα*) που είχαν πρωτοδημοσιευτεί στην ΚΟΜΕΜ το 1921 - 1922. *Η πρώτη σταδιοδρομία του έλληνικού προλεταριάτου* αποτελεί μέχρι σήμερα την κύρια, από πρώτο χέρι, πηγή πληροφοριών για τις δυό πρώτες δεκαετίες του έλληνικού σοσιαλισμού και της Φεντερασιόν, από την όποια άντλει και ό Γιάννης Κορδάτος στην *Ιστορία του έργατικού κινήματος*. Υπάρχουν πολλά άλλα δημοσιεύματα του Μπεναρόγια στα τουρκικά, σερβικά και ισπανοεβραϊκά, σε περιοδικά και εφημερίδες της εποχής, όπως και τά σχετικά με τό έργατικό και σοσιαλιστικό κίνημα λήμματα της έγκυκλοπαίδειας του Πυρσού με τό ψευδώνυμο «Φωτεινός». Στα ΝΕΑ και στο περ. ANTI ό Κώστας Σταματίου δημοσίευσε αποσπάσματα της αυτοβιογραφίας του.

λια εκτίμηση, και κυρίως την κατανόηση της ιστορίας του κόμματος και του κινήματος με την όποια είναι συνδεδεμένο το όνομά του. Θέλουμε δηλαδή να πούμε ότι η εκτίμηση πώς «δέν ήταν παρά ένας δεξιός όπορτουμιστής που τό επαναστατικό κίνημα απέβαλε από τίς τάξεις τους», πολύ σχηματικά και βιαστικά ξεφλά μέ ένα φαινόμενο ιδιαίτερα σύνθετο και πολυσήμαντο.

Τόν Μπεναρόγια εκτόπισαν από τό ΚΚΕ οί όπαδοί της «μπολσεβικοποίησης», τάση που αναπτύσσεται μετά την μικρασιατική καταστροφή. "Ως τότε στό ΣΕΚΕ τρείς τάσεις - «αριστερά», «δεξιά» και «κέντρο» - αντιπαράσσονταν αλλά πορεύονταν παράλληλα. Άλλά η κομμουνιστική ιδεολογία δέν ήταν ακόμη γνώρισμα του νέου κόμματος. Γιατί, αν η ίδρυση του ΣΕΚΕ αποτελεί την κατάληξη μιάς μακρόχρονης διαδικασίας μέσα απ' την όποια πέρασαν οί πρώτες σοσιαλιστικές ομάδες, ώστόσο, τό γεγονός αυτό, μόνο τυπικά μπορεί να θεωρηθεί ως άπαρχή τίς κομμουνιστικής φάσης για τό ελληνικό εργατικό κίνημα. Στο ΣΕΚΕ, που σέ λίγο θα πάρει τό όνομα Κομμουνιστικόν Κόμμα Έλλάδας, διατηρούνται όλα τά προϋπάρχοντα ιδεολογικά και πολιτικά στοιχεία, σχεδόν αναλλοίωτα, χωρίς να έχουν καταλήξει σέ μιά νέα σύνθεση. Στα πρώτα χρόνια, δέν υπάρχει παρά μιά παράθεση, κάτω από την ίδια κομματική έπωνυμία, των παλαιών ομάδων αλλά όχι ούσιαστική ανάπλαση και οργανική συγχώνευση των έτερογενών στοιχείων. Ο κόσμος του κόμματος δέν γνωρίζει ακόμη την όμοιογένεια. Γι' αυτό και η σύγκρουση αντιφατικών και ασυμβίβαστων τάσεων θ' αποτελέσει για πολύ καιρό τό βασικό γνώρισμα του ΣΕΚΕ.

Όμως, η πορεία της Όκτωβριανής Έπανάστασης ώθει άποφασιστικά πολλούς Έλληνες σοσιαλιστές πρós νέους δρόμους. Οί εκπρόσωποι των επαναστατικών αντιλήψεων - που την ίδια έποχή έχουν τεράστια άπήχηση σ' όλη την Εύρώπη, ιδιαίτερα ανάμεσα στους νέους που έχουν γνωρίσει από κοντά τή φορική και τή βαρβαρότητα των χαρακωμάτων - είναι ανεπιφύλακτα όπαδοί της οργανικής σύνδεσης με την Τρίτη Διεθνή ταυτόχρονα, άποκρούουν κάθε ιδέα λεγκαλισμού και πρόταση συνεργασίας με τά άστικά κόμματα, μηδέ των ριζοσπαστικότερων τάσεων του βενιζελισμού έξαιρουμένων. Οί περισσότεροι από τους ήγέτες της «μπολσεβικοποίησης» είναι πολεμιστές του μικρασιατικού μετώπου.⁵

Άπό την άλλη μεριά, οί περισσότεροι εκπρόσωποι της ιδρυτικής γενιάς του ΣΕΚΕ, παλιά συνδικαλιστικά-σοσιαλιστικά στελέχη, προπαγανδίζουν τή γραμμή της «μακράς νομίμου ύπάρξεως» ως κεντρικό άξονα πλεύσης του ΚΚΕ. Ο Μπεναρόγια βρίσκεται ακριβώς στό επίκεντρο αυτής της διαμάχης. Και τό νέο ρεύμα απέβαλε από τό ΚΚΕ σχεδόν τό σύνολο των ιδρυτικών μελών και στελεχών, δηλαδή όλόκληρη την παλιά φρουρά των Έλλήνων σοσιαλιστών που είχαν συνδεθεί με την πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου και είχαν αναδειχτεί μέσα στους εργατικούς αγώνες των δύο πρώτων δεκαετιών του αιώνα μας. Συνακόλουθα, άποβλήθηκαν λαϊκά στοιχεία που ήταν οί φορείς της αγωνιστικής πείρας, οί συνδεδειμένοι ίσοι του κόμματος με τά λαϊκά στρώματα. Μετά την άπομάκρυνση της ιδρυτικής γενιάς

τή θέση της παίρνουν οί «παλαιοί πολεμιστές» που θα προσπαθήσουν να εκφράσουν τή ριζοσπαστικά ρηξικέλευθη αντίδραση πρós τόν ελληνικό άστισμό των ανθρώπων που γνώρισαν στό μέτωπο την καταστροφή και την προδοσία.⁶

Άλλά τό δράμα των «παλαιών πολεμιστών» δέν έχει ακόμη ριζώσει στις ευρύτερες λαϊκές μάξες. Έτσι τό ΚΚΕ, μετά την άπομάκρυνση τίς παλαιάς φρουράς, μοιάζει ξεκομμένο από τίς λαϊκές καταβολές του και την παράδοσή του την ίδια. Στην προσπάθειά του να χαράξει τό δρόμο της επανάστασης καταλήγει σ' ένα είδος άκύρωσης της λιγόχρονης ιστορίας του και τίς μακροδιότερες προειστορίες του, χαρακτηρίζοντας τις «ρεφορμιστικές - σοσιαλδημοκρατικές». Αυτή η άκύρωση δέν θα μείνει χωρίς συνέπειες. Και η σημαντικότερη ήταν τό ξεκομματό του νέου κόμματος από τό κόσμο που ως τότε είχε πάρει τό δρόμο του σοσιαλισμού και είχε όριοθετήσει, έστω και συγκεκριμένα, τό μέτωπο σύγκρουσης πρós την άστική τάξη. Άν λοιπόν η έκδοχή των «ρεφορμιστών», όπως του Μπεναρόγια, δέν συνιστούσε μιά νέα ποιότητα για τό εργατικό κίνημα, αλλά έτεινε πρós ένα είδος πολιτικής άναμονής ή ιδεολογικού συμπλιωτισμού, η νεοπαγής άριστερά που αναδεικνύεται στην ήγεσία του ΚΚΕ (Μάξιμος, Πουλιόπουλος, Γιατσόπουλος, Σταυρίδης κλπ.) πάσχει από επαναστατικό έγκεφαλισμό. Ούτως ή άλλως, τό ΚΚΕ θα πληρώσει βαρύ τίμημα: Τό φάσμα του «σοσιαλδημοκράτη» - άργότερα του λικβινταριστή, κεντριστή, φραξιονιστή, τιτοϊκού, άναθεωρητή κλπ. - θα καταδιώξει άμείλικτα πολύτιμες δυνάμεις του εργατικού κινήματος και θ' άμαυρώσει σημαντικές προσφορές. Κυρίως, όμως, για την έποχή που συζητάμε, θα άφήσει στό περιθώριο λαογενή και λαοπρόβλητα στοιχεία εν όνόματι της προλεταριακής καθαρότητας.

Τόνισα αυτή την πλευρά του ζητήματος γιατί συνδέεται άμεσα με την προσωπικότητα του Άβραάμ Μπεναρόγια και την προσφορά του στο εργατικό κίνημα του τόπου, μιά πλευρά της ιστορίας μας που ό θάνατός του μάς την ξανάθυμίζει. Άντί για μνημόσυνο καί ύμνητικές νεκρολογίες είναι καλύτερα να άποφύγουμε τίς παγίδες του τύπου: όπορτουμιστής - δεξιός, ή, αντίθετα, «ό άγνός» (;) επαναστάτης, που στή μιά περίπτωση δύσκολα κρύβει την ιδεολογία του ήγετικού άλάθτητου και στην άλλη υποβάλλει ρομαντικά την έπιστροφή στις ρίζες της άγνης παιδικής ηλικίας του σοσιαλισμού. Γιατί η συγκεκριμένη γνώση της διαδικασίας μέσα από την όποια πέρασε η πολιτική συγκρότηση της εργατικής τάξης, δέν ύπακούει στή διχοτομική άπλούτευση: επαναστάτες από τή μιά, ρεφορμιστές από την άλλη.

5. Βλέπε εκτενέστερα Άγγελου Έλεφάντη Έπαγγελία της άδύνατης επανάστασης - ΚΚΕ και άστισμός στό μεσοπόλεμο, έκδ. Όλκός, 1976.

6. Για τή δράση των «παλαιών πολεμιστών» βλ. τά στοιχεία που δημοσίευσε ό Μ. Δημητρίου στό ΒΗΜΑ, 5-26 Νοεμ. 78, και τό βιβλίό του Α. Στίνα, Άναμνήσεις, τ. Α', έκδ. Κέδρος 1978.

τα μωριζω • και γραμμαρα μωριζω

Από την άλλη μεριά τό αντικείμενο του βιβλίου είναι θέμα πρωταρχικής σημασίας, αφού ή αγροτική παραγωγή άφ' ενός και οι σχέσεις των άμεσων παραγωγών και του κράτους άφ' έτέρου αποτελούν τό κυρίαρχο και καθοριστικό στοιχείο του συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής. Για την κατανόηση του πρωταρχικού ρόλου του αγροτικού στοιχείου στον κοινωνικό αυτό σχηματισμό, ό συγγραφέας σέ παλαιότερη μελέτη του² έδωσε παραστατικά την παρακάτω άναλογία: 1 κάτοικος της πόλης τρέφεται από την έργασία 8 ή 16 ατόμων του χωριού. Έτσι, ή προσφορά του βιβλίου που παρουσιάζουμε έγκειται άφ' ενός στη διαπραγμάτευση του θέματος και στα συμπεράσματα στα όποια καταλήγει και άφ' έτέρου στο ότι αυτού του είδους οι μελέτες αποτελούν βάση για ή διερεύνηση γενικά του χαρακτήρα, των ιδιομορφιών κλπ. του τρόπου παραγωγής που χαρακτηρίζει την όθωμανική αυτοκρατορία· δηλαδή, όπως αναφέρει ό

νά έντοπίσουμε έκείνα τά στοιχεία της αντίστοιχης οικονομίας του Βυζαντίου που ένσωματώθηκαν στο συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό, να διερευνήσουμε και να έρμηνεύσουμε τις πιθανές μεταβολές και την προσαρμογή τους στις νέες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες. Οι έλάχιστες προσπάθειες που έχουν γίνει από νεώτερους ιστορικούς προς αυτή την κατεύθυνση περιορίζονται στη μελέτη μεμονωμένων θεσμών της βυζαντινής αγροτικής οικονομίας.⁴

Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην τουρκοκρατία (ΙΕ'-ΙΣΤ' αϊ.)

του Σπ. Ι. Άσδραχά

Έκδόσεις Θεμέλιο, σειρά 'Ιστορική Βιβλιοθήκη, 'Αθήνα 1978

Στό βιβλίο αυτό ό συγγραφέας μελετάει τούς μηχανισμούς της αγροτικής οικονομίας των δύο πρώτων αιώνων της τουρκοκρατίας, ένα θέμα δηλαδή δυσπρόσιτο, πολύ σημαντικό και σχεδόν άδιερεύνητο.

Είναι δυσπρόσιτο, γιατί τό μεγαλύτερο μέρος των πηγών για τό θέμα αυτό και την περίοδο αυτή, δηλαδή τά κατάστιχα των τιμαρίων, είναι ακόμη ανέκδοτο. (Τά κατάστιχα που έχουν έκδοθει άφορούν, άπ' όσο ξέρουμε, τις βουλγαρικές κυρίως και τις άλβανικές περιοχές).¹ Επιπλέον οι πληροφορίες των καταστίχων άπαιτούν μία ειδική έπεξεργασία, την όποία ό συγγραφέας άναλύει στην εισαγωγή (σελ. 10 κέ.).

συγγραφέας, για «τήν εξήγηση του συνολικού οικονομικού μηχανισμού που ισχύει στην όθωμανική Αυτοκρατορία και σέ επέκταση (και μέ παραλλαγές) στις ύπόδουλες κοινωνίες της» (σελ. 18). Είναι βέβαια γνωστό πώς ό χαρακτήρας αυτού του τρόπου παραγωγής αποτέλεσε αντικείμενο όρισμένων μελετών,³ μπορούμε ώστόσο να πούμε πώς τό θέμα μένει ακόμη άνοιχτό, μία και πολλές πηγές είναι ακόμη ανέκδοτες και ή θεωρητική έπεξεργασία των σχετικών προβλημάτων οδηγεί συνεχώς σέ σαφέστερες και πιο κριτικές τοποθετήσεις. Άκόμα, ή μελέτη των μηχανισμών της αγροτικής οικονομίας στην όθωμανική αυτοκρατορία μάς έπιτρέπει

1. Για τις βουλγαρικές εκδόσεις καταστίχων βλ. Spyros Asdrachas, «Histoire de la Grèce postbyzantine», *Annuaire της École Pratique des Hautes Etudes*, IV Section 1975-76, σελ. 477, σημ. 1. Για τά κατάστιχα που άφορούν άλβανικές περιοχές βλ. H. Inalcik, *Cadastre du Sancaik albanais de l' an 1431-2*, Άγκυρα 1974· *Le cadastre de l' an 1485 du Sandjak de Shkoder*, έκδ. Selami Pulaha, γαλλική εισαγωγή, μεταγραφή και άλβανική μετάφραση, 2 τόμοι, Τίρανα 1974.
2. Sp. I. Asdrachas, «Aux Balkans du XVe siècle: producteurs directs et marchés», *Etudes Balkaniques*, 9(1970), σελ. 51.
3. Sençer Divitcioglu, 'Ο άσιατικός τρόπος παραγωγής και ή όθωμανική κοινωνία, Istanbul 1967, τουρκικά· άπόσπασμα από τό βιβλίο αυτό βλ. «Modèle économique de la société ottomane (les XIVe et XVe siècles)», *La Pensée*, no 144 (Avril 1969), σελ. 41-60.

Του ίδιου. «Essais de modèles économiques à partir du mode de production asiatique», *Recherches internationales à la lumière du marxisme*, no 57-58 (Paris 1967), σελ. 277-293. M. Rodinson, *Islam et capitalisme*, Παρίσι, 1966, σελ. 73-83.

4. Π.χ. G. Ostrogorsky, «Byzance état tributaire de l' Empire turc», *Zbornik Radova*, LIX, 5 (Βελιγράδι 1958), σελ. 49-58. Ivan Bozic, «Paraspor u skadarskoj oblasti», *Zbornik Radova*, 4(1956), σελ. 13-28 και γαλ. περίληψη, σελ. 28-30. H. Inalcik, «The problem of the relationship between byzantine and ottoman taxation», *Akten des XI internationalen Byzantinistischer Kongresses 1958*, Μόναχο 1960, σελ. 237-242. B. Cvetkova, «Influence exercée par certaines institutions de Byzance et des

και γραμματα ζυωριζω • και γραμμα

Τό βιβλίο αυτό αποτελεί στά πλαίσια της ελληνικής βιβλιογραφίας την πρώτη προσπάθεια προσέγγισης και έρμηνείας των καταστάσεων των τιμαρίων και κατ' επέκταση, την πρώτη προσπάθεια μελέτης των μηχανισμών που διέπουν την αγροτική οικονομία κατά τους δύο πρώτους αιώνες της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η ξενόγλωσση βιβλιογραφία ειδικά για την πρώτη περίοδο (15ος-16ος) αϊ. είναι σχετικά περιορισμένη. Αντίθετα για την επόμενη περίοδο (17ος-19ος αϊ.) διαθέτουμε ένα ικανοποιητικό αριθμό εργασιών. Δεν θα έπεκταθούμε εδώ στην έρμηνεία αυτής της δυσαναλογίας. Στην υπάρχουσα λοιπόν ξενόγλωσση βιβλιογραφία της πρώτης περιόδου της τουρκοκρατίας, κυρίως βουλγαρική και τουρκική, τό βιβλίο αυτό του Σπ. Αοδραχά μέ τή διεξοδική μελέτη των καταστάσεων, την πρωτοτυπία, τόν πλούσιο και γόνιμο προβληματισμό πού βάζει άκόμα και για θέματα πού ό συγγραφέας δέν μελετάει, άποτελεί, κατά τή γνώμη μας, ύποδειγματική δουλειά ως πρός τή μέθοδο και σημαντική προσφορά ως πρός τά συμπεράσματα.

Συγκεκριμένα τό βιβλίο χωρίζεται σέ τέσσερα κεφάλαια. Σέ κάθε κεφάλαιο αναλύεται ένα ή περισσότερα άποσπάσματα καταστάσεων τιμαρίων. Τό περιεχόμενο ενός καταστάσιου τιμαρίου είναι οί φορολογικές πρόσδοσι, δηλαδή ό φόρος σέ είδος (ή φυσική πρόσδοσι) και σέ χρήμα (ή διαφορική πρόσδοσι), πού ό σουλτάνος χαρίζει σέ έναν ή και περισσότερους άξιωματούχους τού στρατιωτικού ή γραφειοκρατικού μηχανισμού τής οθωμανικής αυτοκρατορίας έναντι ύπηρεσιών. Τό τιμάριο είναι ή μικρότερη, ως πρός τό ύψος τής παραγωγής, έδαφική μονάδα.⁵ Κάθε άπόσπασμα θεωρείται από τό συγγραφέα σάν «μία ένότητα μέσα στην όποία υπάρχουν όλα ή σημαντικό μέρος από τά στοιχεία πού προσφέρονται στή συγκρότηση τής μορφολογίας τής οικονομίας των χωριών και στην εύρεση των σχέσεων ανάμεσα στα μεγέθη πού τήν άποτελούν» (σελ. 16). Τά μεγέθη πού ξετάζει ό συγγραφέας είναι ή παραγωγή (α', β', γ' κεφά-

λαιο) και ό πληθυσμός (δ' κεφάλαιο).

Έτσι στό πρώτο κεφάλαιο (Συμπληρωματικές οικονομίες, σελ. 21-63) αναλύεται ένα άπόσπασμα καταστάσιου πού άναγράφει τίς φορολογικές προσόδους 9 τιμαρίων τά όποια περιλαμβάνουν 21 χωριά, 6 τμήματα χωριών (=hisse), 3 άκαλλιέργητες γαίες (=mezraa). Τά περισσότερα από τά τιμάρια αυτά άνήκουν στόν καζά των Κραδάρων τής Αιτωλίας.⁶ Από τήν άνάλυση αυτού τού καταστάσιου προκύπτει πώς ή οικονομία των Κραδάρων βασίζεται στην κτηνοτροφία· μέ βάση τίς προσόδους (ύπερπροϊόν) πού ιδιοποιούνται οί τιμαριώτες σέ τρεις τομείς, δηλαδή τήν καλλιέργεια των δημητριακών, τήν κτηνοτροφία και τήν άμπελοκαλλιέργεια (άφήνουμε στην περίπτωση αυτή τούς προσωπικούς φόρους), ό συγγραφέας διερευνά τίς σχέσεις πού χαρακτηρίζουν τούς παραπάνω τομείς μεταξύ τους και καταλήγει στή διαπίστωση πώς πρόκειται για μία οικονομία μέ παραπληρωματικό χαρακτήρα. Σέ έπιμέρους προβλήματα πού τίθενται, όπως ή άναγκαστική έμπορευματοποίηση των προϊόντων, οί τιμές κλπ., γίνεται έξαντλητική άνάλυση, όσο βέβαια τό έπιτρέπει τό θέμα, και δίνονται ίκανοποιητικές λύσεις.

Στό δεύτερο κεφάλαιο (Έλλειμματικές και πλεονασματικές καλλιέργειες δημητριακών, σελ. 65-106) ξετάζονται δύο άποσπάσματα καταστάσιων. Τό πρώτο περιλαμβάνει 16 τιμάρια (23 χωριά κι 6 mezraa) των όποιων οί φόροι άνήκουν σέ 19 τιμαριώτες στην περιοχή Θεσσαλονίκης. Τό δεύτερο άπόσπασμα άναγράφει τούς φόρους 3 τιμαρίων (6 χωριά) πού άνήκουν σέ τρεις τιμαριώτες στην περιοχή Ζίχνας και Νιγρίτας. Αναλύονται καταρχήν όρισμένες κατηγορίες πληθυσμού (άπελεύθεροι, έξισλαμισμένοι, «άνθρωποι τού τιμαρίου») και στή συνέχεια οί πρόσδοσι των τιμαριωτών. Διαπιστώνεται έτσι ότι α) ή οικονομία των χωριών αυτών βασίζεται στην καλλιέργεια των δημητριακών και β) ότι οί μέσοι όροι των φόρων πού προέρχονται από τίς ύπόλοιπες καλλιέργειες είναι άνώτεροι στα

χωριά όπου είναι άσθενής ή καλλιέργεια των δημητριακών. Η τελευταία αυτή διαπίστωση ξεάγεται συμπερασματικά και από τή μελέτη τής παραπληρωματικότητας άνάμεσα στην καλλιέργεια των δημητριακών και τίς ύπόλοιπες. Έπίσης από τήν άνάλυση αυτού τού καταστάσιου φαίνεται πώς στίς περιοχές αυτές έχουμε κάποια διαφοροποίηση στην οικονομία τού χωριού, χωρίς όμως νά ξεφεύγουμε από τόν «τύπο τής οικογενειακής έκμετάλλευσης, στή σχέση τής έξισοροποίησης τού κόπου και τής ζωάρκειας» (σελ. 100).

Στό τρίτο κεφάλαιο (Έλλειμματικές καλλιέργειες και παραπληρωματικότητα στους διάφορους τομείς τής αγροτικής παραγωγής, σελ. 107-151) αναλύονται δύο άποσπάσματα καταστάσιων. Στό πρώτο καταγράφονται 13 χωριά και στό δεύτερο 23 χωριά και 1 mezraa. Βρίσκονταν στίς περιοχές Αδρέτ Χισάρ, Τσέτς, Δεμίρ Χισάρ, Πομέστι και Νευροκοπίου και είχαν παραχωρηθεί σέ 3 has και 2 ζιαμέτια. Στα περισσότερα από τά παραπάνω χωριά παρατηρείται ή ίδια τυπική κατανομή των καλλιεργειών και των κτηνοτροφικών έκμεταλλεύσεων· σέ τρία μόνο χωριά σημειώνεται μία βιοτεχνική δραστηριότητα, ή σιδηρουργία. Μέ βάση τά στοιχεία πού προσφέρουν-

pays balkaniques du Moyen Age sur le system féodal ottoman», *Byzantinobulgaria*, 1 (Σόφια 1962), σελ. 237-257. Sp. Vryonis, «The byzantine Legacy and Ottoman formus», *Dumbarton Oaks Papers* 23-24 (1969-70).

5. Ένα τιμάριο άνάλογα μέ τήν άπόδοση τού έδάφους, είχε έκταση 60-150 dönüm (1 dönüm = 1000 μ² περίπου) βλ. *Encyclopédie de l' Islam*, I, λήμμα Cift-Resmi. Τά εισοδήματα ενός τιμαρίου κυμαινόταν από 2000/3000 -20.000 akçe. Οί δημόσιες γαίες χωρίζονταν έπίσης σέ ζιαμέτ, πού έδιναν εισόδημα από 20.000-100.000 akçe και σέ has, μέ εισόδημα πάνω από 100.000 akçe.

6. Ό καζάς είναι ή μικρότερη διοικητική μονάδα επί τουρκοκρατίας. Οί άλλες είναι τό σαντζάκι και τό έγιαλέτι ή μπηλερμπελίκι.

ρα γνωρίζω • και γραμμάρα γνωρίζω

ται στα δύο παραπάνω κατάστιχα, ο συγγραφέας συμπεραίνει πώς το μικρότερο τμήμα του πληθυσμού (22, 61%) παράγει το μεγαλύτερο μέρος των δημοπρασιών (42,83%)· ή ίδια σχέση παρατηρείται και στις άλλες καλλιέργειες. Επίσης τα 14,16% του πληθυσμού παράγουν τα 64,64% της συνολικής προσόδου στον κτηνοτροφικό τομέα. Ός προς τη σιδηρουργία ο συγγραφέας καταλήγει στο ότι είναι μία πηγή σημαντικού εισοδήματος αλλά άνισης κατανομής. Το γεγονός ότι αυτή η βιοτεχνική απασχόληση συμπήπει με τις χαμηλές προσόδους στον τομέα των δημοπρασιών δείχνει πώς αντισταθμίζει με έπαρεια τις ελλείψεις της αγροτικής παραγωγής. Επίσης ο συγγραφέας συγκρίνει τον έγγειο φόρο και τον προσωπικό και παρατηρεί πώς η αύξησή του δέν συνοδεύεται από αντίστοιχη αύξηση του πληθυσμού, γεγονός που σημαίνει γενική εξασθένηση της παραγωγής.

Στό τέταρτο κεφάλαιο (Πληθυσμός και εισόδημα, σελ. 153-217) πού, κατά τη γνώμη μας, είναι το πιο σύνθετο και πρωτότυπο, ο συγγραφέας επισημαίνει «ορισμένες σχέσεις ανάμεσα στη δημογραφία και στην οικονομία των χωριών» και υποδεικνύει «τήν ύπαρξη εισοδηματικών όριών στο πλαίσιο της οικογενειακής εκμετάλλευσης» (σελ. 155). Η βασική ιδέα στην οποία στηρίζεται η διερεύνηση των δύο αυτών μεγεθών (πληθυσμός και εισόδημα) είναι πώς η οικογενειακή μονάδα αποτελεί τη βάση του φορολογικού συστήματος της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Από τα στοιχεία πού περιέχει το κατάστιχο για την προηγούμενη περίοδο επιβεβαιώνεται η δημογραφική κρίση του 14ου αι., εξετάζεται ακόμα η δημογραφική κρίση του 15ου και διερευνάται ο συγκεκριμένος τύπος της. Από τα επιμέρους θέματα πού διερευνώνται στο κεφάλαιο αυτό ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το πρόβλημα των ποσοστών αγαμίας στο χριστιανικό και μουσουλμανικό πληθυσμό, πού συνδέεται άμεσα με τους εξισλαμισμούς. Έτσι γι' αυτό το τελευταίο θέμα άνοίγεται μία καινούρια

οπτική. Όσον άφορά τη σχέση πληθυσμού και εισοδημάτων, από την εξέταση 48 χωριών και hisse, διαπιστώνεται ότι η αύξηση του πληθυσμού είναι μεγαλύτερη από την αύξηση των εισοδημάτων. Στη συνέχεια εξετάζονται κι άλλα άποσπάσματα καταστίχων κάτω από το ίδιο πρίσμα.

Τέλος ο συγγραφέας, εξαπλώντας στο έπακρο τις πληροφορίες των καταστίχων και παίροντας συγχρόνως υπόψη βασικές άρχές πού διέπουν την οικονομία πού μελετάει, καταλήγει στα έπόμενα συμπεράσματα: α) Τα δημοπρασιακά άποτελούν τη βασική παραγωγή. Συνυπάρχουν παθητικές και έλλειμματικές εκμεταλλεύσεις. Το έλλειμμα των τελευταίων κάλυπτεται από άλλες πλεονασματικές καλλιέργειες (συμπληρωματική οικονομία). β) Οι σχέσεις πού χαρακτηρίζουν την καλλιέργεια των δημοπρασιών, την άμπελοκαλλιέργεια και την κτηνοτροφία είναι σχέσεις παραπληρωματικότητας. γ) Η επικοινωνία μεταξύ των διαφόρων καλλιεργειών κλπ. γίνεται με χρηματικές ανταλλαγές των όποιων την έκταση καθορίζει η διαφορική πρόσδος (φόρος σε χρέμα). δ) Η έμπορευματοποίηση των πλεονασμάτων της βασικής καλλιέργειας, δηλαδή των δημοπρασιών, προσφέρει άνεπαρκείς χρηματικές προσόδους στους άμεσους παραγωγούς, όταν άφαιρεθεί η φορολογική πρόσδος. ε) Στο έρώτημα άν αυ-

τού του είδους η οικονομία πρόσφερε κίνητρα για την αύξηση της παραγωγής, ο συγγραφέας με βάση τα συμπεράσματα του τέταρτου κεφαλαίου υποστηρίζει πώς πρόκειται για «έναν οικονομικό ύπολογισμό βασισμένο στην άρχή του έλάσσονος κόπου, δηλαδή στη μη λειτουργία των οικονομικών κινήτρων της άγοράς» (σελ. 226).

Η παραπάνω παρουσίαση άποτελεί μόνο μία προσπάθεια να κάνει το βιβλίο του Σπύρου Άσδραχά ευρύτερα γνωστό, να τό αξιολογήσει έπισημαίνοντας τά κενά πού καλύπτει και την πρωτοτυπία πού τό χαρακτηρίζει και να προετοιμάσει τον μη ειδικό άναγνώστη. Άς σημειωθεί μόνο πώς οι διάσπαρτοι πίνακες με όνόματα χωριών και περιοχών και οι επιμέρους σχετικές παρατηρήσεις θά άποκτούσαν μεγαλύτερη χρησιμότητα, άν εντάσσονταν σε ένα πίνακα όνομάτων στο τέλος του βιβλίου. Πρέπει τέλος να τονιστεί πώς τό βιβλίο αυτό, καρπός πολύχρονών έρευνών, άποτέλεσε και θέμα παραδόσεων δύο χρόνων (1974-76) στον τομέα της Ιστορίας της École Pratique des Hautes Etudes του Παρισιού.

Άγγελική

Κωνσταντακοπούλου - Νούτσου

ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ '79 ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ

Έκδόσεις Σύγχρονος Κινηματογράφος, Φεβρουάριος - Μάιος 1979, Άριθμός τεύχους 20, Τιμή δραχμές 100.

20
στροφ
του ελληνικού
κινηματογράφου ;

Σοσιαλισμός και Κουλτούρα

— προβληματισμοί και ρεύματα στή μετεπαναστατική Ρωσία (1918 - 32) —

είσαγωγή, επιλογή, μετάφραση, σημειώσεις

του 'Αντώνη Βογιάζου

τόμος Α' : κρατική και κομματική πολιτική

'Εκδόσεις Θεμέλιο, 'Αθήνα 1979, σελ. 316

'Ιστορία μακρινή κι επίκαιρη

'Η εργασία του 'Αντ. Βογιάζου αναφέρεται στην πολιτιστική πολιτική του σοβιετικού καθεστώτος τά χρόνια 1918 - 32, στά προβλήματα πού έθεσε ή επανάσταση στόν τομέα τής κουλτούρας και τής τέχνης, τίς λύσεις πού τότε δόθηκαν, τίς μάχες πού κερδήθηκαν — τίς μάχες πού χάθηκαν και από ποιούς, ώσπου ν' αλλάξει ριζικά τό σκηνικό, μετά τό 1932, καθώς έκτοτε θά επικρατήσει στην τέχνη ό κονφορμισμός του «σοσιαλιστικού ρεαλισμού» και τά δόγματα τής σοσιαλιστικής κουλτούρας.

'Η ιστορία αυτή, από την επανάσταση στόν κονφορμισμό και τον πολιτιστικό συντηρητισμό, δέν διαδραματίζεται στό κενό. Συνθέτει μιά πλευρά τής ιστορίας τής ΕΣΣΔ αυτά τά χρόνια, ιστορίας πού, έκτός από μεγάλα όνόματα και συγταρακτικά γεγονότα, άλλες τής πλευρές όνομάζονται έμφύλιος, ιμπεριαλιστική επέμβαση, κομμουνισμός του πολέμου, λιμός, ΝΕΠ, νίκη των μπολσεβίκων, μεγάλες κομματικές συγκρούσεις μετά τό θάνατο του Λένιν, επικράτηση του Στάλιν στίς αρχές τής δεκαετίας του '30, κολλεκτιβοποίηση, εξαφάνιση των κουλάκων, πεντάχρονα, έχθρομηχανισμός, «οικοδόμηση του σοσιαλισμού σέ μιά μόνο χώρα».

'Ιστορία μακρινή. 'Αλλά τή φέρνει και τήν ξαναφέρει στην επικαιρότητα ή επίμονη επιστροφή των άπωθμένων έλπίδων του εργατικού κινήματος. Είναι μιά κρίσιμη στιγμή τής ένσυνείδητης πάλης για αυτογνωσία κι όχι νοσταλγική άναπόληση του χαμένου

παράδεισου τής άγνης ηλικίας του σοσιαλισμού· μιά προσπάθεια πού έρχεται νά πλαγιοκοπήσει και νά παραδιάσει τους άπαγορευμένους χώρους τής σημερινής πολιτικής πραγματικότητας. 'Από τήν άποψη αυτή, ή πρώτη μετεπαναστατική ιστορία τής ΕΣΣΔ άποτελει κορυφαία εκδήλωση τής γενικής αναζήτησης των δρόμων πού οδηγούν μακριά από τον ύπαρκτο σοσιαλισμό τής ΕΣΣΔ και τής πραγματιστικής καθημερινότητάς τής.

'Ολοι ξέρουμε ότι μέσα από τους άγώνες των δύο πρώτων δεκαετιών στην ΕΣΣΔ προέκυψε ένα καθεστώς, τό σοβιετικό, και τό σύστοιχο του ιδεολογικό μόρφωμα, ό σταλινισμός, ό και τά δυό άποτελέσαν τή δυσβάστακτη ύποθεση πού ύπονομεύει τήν πραγματικότητα του παγκόσμιου εργατικού κινήματος. 'Η ιδεολογία του σταλινισμού — πολύ πιο μακρόβια από τίς πολιτικές επιλογές του και τό πολιτικό του προσωπικό — «πέρασε» σέ όλα τά ΚΚ του κόσμου (κι αυτό τό «πέρασε» παραπέμπει σέ μιάν άλλη ιστορία επιμέρους άγώνων) και συνδέθηκε με τίς εργατικές μάζες: έγινε κυρίαρχη ιδεολογία του εργατικού κινήματος, έγκληματίστηκε, ιδιαίτερα, όταν στή διάρκεια του αντιφασιστικού πολέμου οί μάζες ύπερασπίστηκαν τά έθνικά και ταξικά τους συμφέροντα μαχόμενες κάτω από τή σημαία της και χύνοντας τό αίμα τους στό όνομά της. Κι άφου σήμερα, από ακούραστους ιδεολόγους του άστισμού και ανανήψαντες ιδεοποιούς τής καθαρής επανάστασης — χωρίς ιστορία — τά καθεστώτα σοβιετικού τύπου, άκόμη και ή όργα-

νωση τής κοινωνίας με μορφή στρατοπέδου, φέρονται ως τό άμείλικτο πεπρωμένο τής σοσιαλιστικής ιδέας, ή ιστορία του δρόμου εκείνου, πού όντως όδήγησε από τήν επανάσταση στό Γκουλάγκ και σέ νέες ταξικές κοινωνίες, γίνεται *άμεση πολιτική έπιταγή*.

Και πραγματικά, ή προσπάθεια νά αναλυθούν οί κρυφές και οί φανερές πλευρές τής διαδικασίας πού όδήγησε στή σταλινική ιδεολογία και τά καθεστώτα σοβιετικού τύπου έχει έγγραφεί στην ήμερήσια διάταξη, γιατί ή άπλή καταγγελία τους δέν άρκει, μιά και τίς περισσότερες φορές δέν ξέρουμε τί καταγγέλλουμε. Μπορεί έτσι νά αρχίσει νά ξύνεται τό έπίστρομα του μύθου πού τυλίγει τήν πραγματικότητα και ν' άποκαλυφθεί ότι άκριβώς ό σταλινισμός πλάστηκε στό πεδίο τής ήττας των σοσιαλιστικών δυνάμεων και των σοσιαλιστικών ιδεών.

Τό Πρόλετκουλτ, ό εργατισμός και ή «προλεταριακή τέχνη»

Στό βιβλίο του Α. Βογιάζου ό άναγνώστης μπορεί νά βρει άφθονα μέσα για νά καταστρέψει μερικές πεποιθήσεις πού του φόρτωσε ή παραδοσιακή του πολιτική παιδεία, ιδιαίτερα στό πολιτιστικό επίπεδο πού προσφέρεται σέ πάσης φύσεως λογοκοπίες και όπου έχουν γίνει οί μεγαλύτερες παρεξηγήσεις. Τά κείμενα πού συγκεντρώθηκαν σ' αυτόν τον πρώτο τόμο, καταρχήν, μάς είναι χρήσιμα και πολύτιμα γιατί μπορούμε νά μάθουμε από

τα γυμνάζω • και γραμματα γυμνάζω

πρώτο χέρι τά προβλήματα, τίς απόψεις, τίς λύσεις και τίς συγκρούσεις. Όσοσο δέν είναι ύλικά γιά τήν τροφοδότηση κάποιας κομμουνιστολογικής πολυμάθειας και έμβρίθειας. Όντας, σίγουρα, πολύτιμο ύλικό γιά τίς ιστορικές έρευνες, ή σημασία τους ξεπερνά τήν πολιτική και πνευματική ιστορία τής Ρωσίας του 1918 - 32 γιατί μάς δίνουν τά μέσα νά δούμε καθαρότερα αυτό πού σήμερα είναι τό πρόβλημά μας: τή διαμόρφωση τής σταλινικής ιδεολογίας αλλά και τί ή επικράτησή της κατέστρεψε.

Άς παρακολουθήσουμε τή σύντομη εισαγωγή του συγγραφέα και τό ύλικό πού προσφέρει.

Καταρχήν θά πρέπει νά πάρουμε ύπόψη ότι όταν έξεπούν τά μεγάλα γεγονότα τής Όκτωβριανής επανάστασης, ή ρωσική διανόηση στάθηκε έχθρικά άπέναντι στον άγροίκο μπολσεβίκο πού έρχόταν νά ταράξει άξίες και δολέματα. Γι' αυτό του άντιτάχτηκε μαχητικά, πολλοί πολέμησαν μέ τό όπλο στό χέρι στό πλευρό των λευκών ενώ άλλοι προτίμησαν τήν έξίσου έχθρική έμικράτσια ή τήν παθητική άναμομή. Μόνο οί μικρές ομάδες των φουτουριστών και των συμβολιστών και μερικές μεμονωμένες αλλά σημαντικές προσωπικότητες στρατεύτηκαν στην επανάσταση. Αυτοί οί λίγοι εκτός από τήν κοινωνική άλλαγή, πού ούτως ή άλλως τήν θεωρούσαν προϋπόθεση, έπεδίωξαν νά πραγματοποιήσουν τόν ύπέροτατο γι' αυτούς στόχο, τήν *άλλαγή τής ζωής*, τήν «επανάσταση του πνεύματος», πού διακήρυχνε από τό 1918 κιόλας ό Μαγιακόφσκη.¹

Όμως οί επαναστάσεις δέν γίνονται σέ παρθένο και εκχερσωμένο έδαφος. Στόν άναβρασμό των χρόνων εκείνων —μιλάμε πάντα γιά τήν κουλτούρα και τόν κόσμο τής τέχνης — οί δυνάμεις τής πολιτιστικής συντήρησης, ισχυρές πλευρές τής πολυπρόσωπης αντίδρασης,

έμφανίζονται ενεργές και φθοροποιές μέσα στις ίδιες τίς γραμμές τής επανάστασης. Δέν πρόκειται μόνο γιά τούς αιώνιους λαθρεπιβάτες του καιροσκοπισμού, αλλά, και κυρίως, γιά πολλούς επαναστάτες των όποιων ή κοινωνική και πολιτική ριζοσπαστικότητα συχνά συμβάδιζε μέ μία διδακτική και χρησιμοθηρική, μικροαστική αισθητική άντίληψη γιά τήν τέχνη και τήν κουλτούρα. Υπήρχαν πολλοί δηλαδή, άκόμη και στελέχη τής επανάστασης, πού έξίσωναν τό έργο τέχνης μέ τό ύποτιθέμενο ταξικό περιεχόμενό του και τήν άπτή χρησιμότητά του γιά τήν έξυπνότητα τής πολιτικής πράξης: ύπέρ ή κατά τής επανάστασης, ύπέρ ή κατά του προλεταριάτου. Υπήρχαν κι άλλοι πού κατέθεταν τό θαυμασμό τους στό βωμό του άκαδημαϊσμού, του κλασικισμού και γενικά τής «ύψηλης κουλτούρας».

«Μ' έκπληξη βλέπω», κραύγαζε ό Μαγιακόφσκη, «ότι στις σκηνές των θεάτρων πού κατακτήσατε άντηχούν πάντοτε οί *Αίντες* και οί *Τραδιάτες*, μ' όλους τούς σπανίλους και τούς κόμητες, ότι στους στίχους πού γεύεστε ύπάρχουν πάντα τά τριαντάφυλλα των πριγκιπικών θερμοκηπίων, ότι γουρλώνετε τά μάτια μπροστά σέ εικόνες πού παρουσιάζουν τή λαμπρότητα του παρελθόντος. Μήπως όταν τά στοιχεία πού ξεσπάθωσαν στην επανάσταση ήμερέψουν, φορώντας άλυσίδες στά γιλέκα σας βγειτε στην πλατεία, μπροστά στό σοσιέτ τής γειτονιάς σας, γιά νά παίξετε φρόνιμα κρίκετ»; (*Άνοιχτή έπιστολή στους εργάτες - 1918*).

Η πολιτιστική επανάσταση, μέσα στό ίδιο τό ανασκαμμένο έδαφος τής επανάστασης, ύπονομεύεται ή δυσκολεύεται νά βρει τό δρόμο της, εξαιτίας συντηρητικών αισθητικών άντιλήψεων πολλών επαναστατών και εξαιτίας θοισμένων άπλουστεύσεων των θεωρητικών του Πρόλετκουλι πού επηρέαζαν τόσο τούς νέους καλλιτέχνες εργατικής κυρίως προέλευσης πού έμφανίστηκαν τά χρόνια αυτά, όσο και τίς πρωτοποριακές ομάδες καλλιτεχνών. Βέβαια τό Πρόλετκουλι ήταν ένα τεράστιο μαζικό

κίνημα πού υπεράσπισε τή σοβιετική έξουσία μέ τ' όπλο στό χέρι ενώ στις εκατοντάδες μορφωτικές λέσχες, βιβλιοθήκες, σχολεία κλπ. πού δημιούργησε, στά κινητά έπιμορφωτήρια και καλλιτεχνικά έργαστήρια, στην καμπάνια γιά τήν καταπολέμηση του άναλφαβητισμού, πρόσφερε τεράστιες ύπηρεσίες. Κι άκόμη μέσα από τίς γραμμές του ξεπήδησαν καλλιτεχνικά ρεύματα και δημιουργίες εικονοκλαστικές και προσωπικότητες σημαντικές πού σημάδεψαν γιά πάντα τό χώρο τής σοβιετικής και τής παγκόσμιας τέχνης.

Όσοσο ύπήρχαν θεωρητικοποιήσεις, ιδιαίτερα του Α. Μπογκνάνοφ, πού κινούνταν στό έπισημότεστο έδαφος του εργατισμού: ενός λαϊκισμού μέ άνεστραμμένη όψη πού, όπως παλιότερα άναζητούσε τό μεσία στό Μουζικό-Σωτήρα, τώρα τόν σχεδίαζε σέ μία μυθευτική εικόνα του Προλεταρίου. Προβαλλόταν έτσι μία μυστικιστική και συνάμα εκκεντρική θεώρηση του προλεταριάτου πού θά χάριζε στην κοινωνία τή χαμένη της ουσία, γιατί οί αντικειμενικά κολλεκτιβιστικές συνθήκες ύπαρξης του του διαμορφώνουν αντιατομικιστική ψυχολογία και ύγιή ψυχισμό, σέ αντίθεση μέ τόν παρακμιακό τής άστικής τάξης, χάρη στον όποιο θά μπορέσει νά άποκαταστήσει τή ένότητα εργασίας και έπιστήμης πού διέσπασε ό καπιταλιστικός καταμερισμός εργασίας. Θεοποίηση λοιπόν τής τεχνικής, τής μηχανής, τής μάζας, και πάνω άπ' όλα τής Όργάνωσης πού θά ανασυνθέσει τόν άρμονικό, χωρίς άντιφάσεις, κόσμο τής νέας κοινωνίας.

Γεγονός είναι ότι τά κηρύγματα αυτά, άνεξάρτητα από τό άν άποτελούσαν χονδροειδείς θεωρητικές κατασκευές, είχαν τεράστια διάδοση γιατί άντιστοιχούσαν σέ διάχυτες πολιτικοφιλοσοφικές άντιλήψεις πού τήν καταγωγή τους θά πρέπει νά άναζητήσει κανείς στην ιστορία του ρωσικού-ποπουλισμού και τό είδος του μαρξισμού μέ τό όποιο μολιόσθηκε ή ρωσική σοσιαλδημοκρατία προεπαναστατικά. Από τήν άποψη των προβλημάτων

1. Βλ. Claude Frioux, «Άπ' άφορμή τήν 4η Διεθνή του Μαγιακόφσκη», *Ο ΠΟΛΙΤΗΣ*, τευχ. 15, Δεκ. 1977.

και γραμματα ζωριζω • και γραμμα

της τέχνης και της κουλτούρας, ο βολονταρισμός, ο ψυχολογισμός και ο μηχανιστικός διαχωρισμός της μορφής από το περιεχόμενο, όπου μορφή = ή κοινωνικά ουδέτερη, άρα χρησιμοποιήσιμη από το προλεταριάτο, τεχνική κατέληγαν να θεωρούν την τέχνη και την κουλτούρα σαν έμψυχώτριες του έργου του προλεταριάτου που θα του χάριζαν έξαρση, ανάταση και ψυχοδυναμισμό για να καταστρέψει την παλιά κοινωνία και να χτίσει τη νέα - από δω πηγάζει ή ώφελμιστική αντίληψη για το έργο τέχνης. Από την άλλη μεριά, μηδένιζαν όλα τα έργα του παρελθόντος ως προϊόντα έχθρικών προς το προλεταριάτο τάξεων - από δω θα πηγάζει ή προμοδότηση του ιδεολογικού στοιχείου στην αξιολόγηση των έργων τέχνης. Ούτως ή άλλως, οι απόψεις αυτές ήταν πολιτικά σημαντικές και με μεγάλες πρακτικές συνέπειες, ιδιαίτερα στο βαθμό που, δάλλοντας έναντι των έργων του παρελθόντος και διαγράφοντας συλλήβδην την παράδοση, έρχονταν σε άμεση αντίθεση με τις πολιτικές προσπάθειες των ήγετών της επανάστασης και της σοβιετικής εξουσίας να διατηρήσουν και να ενισχύσουν την εργατοαγροτική συμμαχία - συμμαχία που θα έπρεπε να φυλάγεται ως κόρη οφθαλμού, κατά τον Λένιν.

Και πραγματικά, πέρα από τα καθαρά αισθητικά ζητήματα, ή ex nihilo επινόηση μιάς νέας κουλτούρας σήμαινε σάρωμα όλων των πολιτισμικών μορφών του παρελθόντος, λόγιων ή λαϊκών, αστικών και αγροτικών. Σήμαινε επίσης περιχαράκωση μέσα στις δυνάμεις και δυνατότητες του προλεταριάτου, μιά οχύρωση σε ένα πολιτισμικό γκέτο. Γιατί ή προλεταριακή κουλτούρα που δραματιζόνταν οι θεωρητικοί του Πρόλετκουλτ δεν ήταν αυτό που ονομάζουμε ένγενει λαϊκό πολιτισμό που δημιουργούν και γεύονται οι λαϊκές τάξεις, αλλά εκείνη που θα αναπηδούσε αποκλειστικά από τη ζωή, την όργανωση, τις έμπειρίες, τις εδαισθησίες και την ιδεολογία του προλεταριάτου.

Οι θεωρητικοποιήσεις αυτές ται-

ριαζαν με τις αισθητικοφιλοσοφικές θέσεις των πρωτοποριακών καλλιτεχνικών ομάδων, ιδιαίτερα στο βαθμό που κι αυτές έβαλλαν κατά της ακαδημαϊκής παράδοσης, γενικά της παράδοσης, και ευαγγελίζονταν την τέχνη και την κουλτούρα της μελλοντικής κοινωνίας.

Ή πολιτική των μπολσεβίκων

Ποιά ήταν ή πολιτική των μπολσεβίκων μέσα σ' αυτή την κατάσταση; Ο Α. Βογιάζος, στην εισαγωγή του, δίνει το διάγραμμα των διακυμάνσεων της πολιτικής της σοβιετικής εξουσίας από το 1918 ως τό 1932, ως τη χρονιά δηλαδή που ή Κ.Ε. του ΚΚΣΡ με την απόφασή της «για την αναδιοργάνωση των λογοτεχνικών και καλλιτεχνικών οργανώσεων», διέλυσε όλες τις καλλιτεχνικές ομάδες, κινήσεις κλπ. για να τις υπαγάγει στην άμεσα έλεγχομένη από το κόμμα και το κράτος Ένιαία Ένωση Σοβιετικών Συγγραφέων και σε άλλολογες Ένώσεις στους άλλους κλάδους. Από τότε αρχίζει να θεσμοθετείται, ως ένιαία καλλιτεχνική μέθοδος, ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός.

Σ' αυτήν την πορεία, πρώτη σημαντική παρέμβαση της εξουσίας ήταν ή διατυπωμένη τό 1920 από τον ίδιο τον Λένιν απόφαση της ΚΕ του κόμματος για τους προσανατολισμούς του Πρόλετκουλτ. Με την παρέμβαση αυτή οι οργανώσεις του Πρόλετκουλτ υπάγονται στο Λαϊκό Έπιτροπάτο για την Παιδεία. Στην ίδια απόφαση εξάλλου ορίζεται ότι: «όχι επινόηση μιάς νέας προλεταριακής κουλτούρας αλλά ανάπτυξη των καλύτερων υποδειγμάτων, παραδόσεων, αποτελεσμάτων της υπάρχουσας κουλτούρας από τη σκοπιά της κοσμοθεωρίας του μαρξισμού και των συνθηκών ζωής και πάλης του προλεταριάτου στην εποχή της δικτατορίας του». Τό 1925 θα ακολουθήσει μιά άλλη απόφαση που κατά κάποιο τρόπο κωδικοποιεί την πολιτική του κόμματος στον τομέα της λογοτεχνίας, αλλά διακηρύσσει την ανάγκη να διατηρηθεί ή «ελεύθερη άμιλλα των διαφό-

ρων ομάδων και ρευμάτων» και άρνείται να διατυπώσει αισθητικούς κανόνες υποχρεωτικούς για όλους, όπως έπεδίωκαν ορισμένες τάσεις μέσα στο κόμμα οι οποίες, κατηγορώντας τους «συννοδοιπόρους» που κατά τη γνώμη τους ξανάφερναν την αστική και μικροαστική ιδεολογία στις γραμμές του προλεταριάτου, διεκδικούσαν τό μονοπώλιο της ιδεολογικής καθαρότητας.

Μετά τό 1925, κι ενώ τό κίνημα του Πρόλετκουλτ έχει ουσιαστικά άλλωθει, οι απόψεις για την ιδεολογική καθαρότητα της τέχνης θά βρουν ένθερμους υποστηριχτές σε καλλιτεχνικές ομάδες όπως ή ΒΑΠΠ ή ή ΑΧΡΡ, ενώ ή ήγεσία του κόμματος τους αφήνει έλευθερο τό έδαφος παρά τό γεγονός ότι με την απόφαση του 1925 έχει ταχθεί υπέρ της πολιτιστικής πολυμέρειας, της άμιλλας και της ελεύθερης διακίνησης ιδεών. Παράλληλα, έκείνοι από τους κομματικούς ήγέτες που υπερέσπιζαν τη γραμμή της άνοχης και της πολυφωνίας, που άρνούσαν τό κομματικό μονοπώλιο, ενώ ταυτόχρονα τους διέκρινε μεγάλη δεκτικότητα απέναντι στις νέες καλλιτεχνικές αναζητήσεις κι έπιτευξεις, ήταν ακριβώς έκείνοι που, στο πολιτικό επίπεδο, έχαναν συνεχώς έδαφος και τη μία μετά την άλλη τις πολιτικές μάχες (Τρότσκι, Μπουχάριν, Κολλοντάι κλπ.). Ή ιδέα λοιπόν της πολιτιστικής πολυμέρειας! και της καλλιτεχνικής ελευθερίας γίνονταν όλοένα και πιό άφερέγγνα, μιά και προβαλλόταν από πολιτικά στελέχη που για άλλους λόγους έρχονταν σε αντίθεση με τη μεγάλη μάζα των κομματικών μελών και στελεχών. Σ' αυτό τό κλίμα, οι διάφορες ομάδες «προλεταριακών» καλλιτεχνών θά μετατραπούν στους μεγάλους κήσορες των πολιτιστικών και καλλιτεχνικών πραγμάτων, θά ασκήσουν πιέσεις και θά υποχρεώσουν σε υποχωρήσεις όλους όσους θεωρούνται ύποπτοι μικροαστικών παρεκκλίσεων. Κι όπως σημειώνει ο Βογιάζος «οι προλεταριακές ομάδες δεν ήταν παρά ο όδοστρωτής που προλείανε τό έδαφος για

τα γυαρίκια • και γραμμάρα γυαρίκια

τό μονοπώλιο της σταλινικής εποχής που αρχίζει με την απόφαση του 1932».

Η απόφαση του 1932 δάζει τέρμα σ' όλα τα διαφορούμενα της προηγούμενης περιόδου καταργώντας τη σχετική αυτονομία της καλλιτεχνικής δραστηριότητας που ίσχυε, τουλάχιστο στην πράξη. Στο έξης, ενώ τό όνομα Πρόλετκουλτ έξορκίζεται, οί βασικές θεωρητικές και ιδεολογικές - αισθητικές του αντίληψεις θά δώσουν τό ύλικό στό σταλινισμό γιά νά διαμορφώσει τήν πολιτιστική του πολιτική: σοσιαλιστικός ρεαλισμός, προλεταριακή κουλτούρα, σοσιαλιστικός άνθρωπος, θεωρία τών δύο έπιστημών - τής προλεταριακής και τής άστικής - ιδεολογικό μονοπώλιο του κόμματος, σταχανοβιτισμός κλπ.

Θεωρητικά διαφορούμενα

Ένα βασικό σημείο όλης αυτής τής διαδρομής πού έξάγεται τόσο από τό ιστορικό τής όσο και από τά ίδια τά κείμενα τών κομματικών ήγετών, είναι ότι οί μπολσεβίκοι, στόν τομέα τής τέχνης και τής κουλτούρας, προχωρούσαν άοπλοι κι άπροετοίμαστοι. Οί διοικητικές τους παρεμβάσεις, παρόλο πού χαρακτηρίζονται από ένα μή φορτικό πνεύμα, παρόλο πού προφύλαξαν τό κόμμα από τό νά μετατραπεί σέ ιδεολογικό κήσορα και καλλιτεχνικό θεσμοθέτη, παρόλο πού στην πράξη σεβάστηκαν τή αυτονομία τής τέχνης και του πολιτιστικού φαινομένου, ώστόσο, όλη τους ή πολιτεία στόν τομέα αυτό δέν συνοδεύεται από μία ανάλογη θεωρητική έπεξεργασία τών σχετικών ζητημάτων. Τόσο στά έργα του Λένιν αυτής τής περιόδου όσο και στά έργα τών άλλων ήγετών πού άσχολήθηκαν με ζητήματα τέχνης, άκόμη και στό έργο του Τρότσκι, όπου συναντώνται οί ιδιοφυέστερες και όξυδερκέστερες αναλύσεις,² δέν θά βρούμε τής θεωρητικές προσεγγίσεις πού θά όδηγούσαν μακριά από τούς αυτοσχεδιασμούς και τήν ύπαγωγή τής τέχνης στίς άμεσες πολιτικές έπιταγές. 'Ο Μάρξ γιά τά ζητήματα αυτά δέν

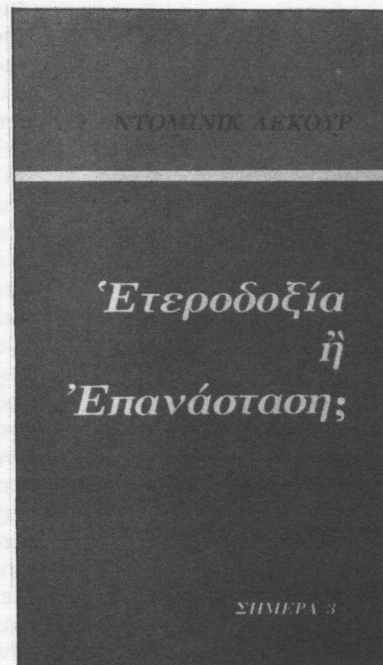
είχε αφήσει παρά μερικές πολύ γενικές σκέψεις, ενώ οί ίδιοι ήταν διαποτισμένοι από αισθητικές αντίληψεις πού κυριαρχούσαν στην προεπαναστατική Ρωσία, ιδιαίτερα τής έπεξεργασίας τών Τσερνισέφσκι, Ντομπρολιούμποφ και κυρίως του Πλεχάνοφ.

Οί λόγοι αυτοί έμπόδισαν τούς μπολσεβίκους νά αντιμετώπισουν με τρόπο άποτελεσματικό τής θεωρητικές άπλουστεύσεις του Μπογκντάνοφ - τής αντιμετώπισαν κυρίως διοικητικά - πράγμα πού σέ μεγάλο βαθμό έξηγεί τήν επιβίωση, και τελικά τήν αναβίωση στά χρόνια του σταλινισμού, όλων τών βασικών θεμάτων του μπογκντανοφισμού, με άλλαγμένο όνομα και στην ύπηρεσία άλλων πολιτικών σκοπιμοτήτων. Κι όχι μόνο αυτό αλλά ό Λένιν, και πολύ περισσότερο άλλοι μπολσεβίκοι, γιά ένα άλλο κρίσιμο - θεωρητικά και πρακτικά - θέμα, ύποστήριζε άπόψεις και προωθούσε λύσεις πού συγγένευαν σημαντικά με άνάλογες θέσεις του Μπογκντάνοφ.³ Γιά τήν όργάνωση π.χ. τής βιομηχανικής εργασίας υίοθετεί τόν ταύλορισμό, θεωρώντας τον μία τεχνική κοινωνικά ούδέτερη, άρα εφαρμόσιμη σέ κάθε τρόπο παραγωγής στό βαθμό πού έξυπηρετεί τήν έκλογίκευση τής παραγωγικής μηχανής, στό βαθμό πού μπορεί ν' άπαντήσει άποτελεσματικά σέ έπιτακτικές πρακτικές άνάγκες. Κατ' έπέκταση, ή τεχνική έκλογίκευση μπορεί νά χρησιμοποιηθεί ως πρότυπο γιά τήν όργάνωση του συνόλου τής σοσιαλιστι-

κής κοινωνίας. Δέν ήταν όμως διαφορετικές οί βασικές θέσεις τών θεωρητικών του Πρόλετκουλτ, και όπως είδαμε ήταν θέσεις πλατιά διαδομένες. Άν λοιπόν καταδικάστηκαν οί άμεσες πολιτικές έπιπτώσεις τών προσανατολισμών του Πρόλετκουλτ, ώστόσο οί ιδέες αυτές, στό βαθμό πού δέν άνασκευάστηκαν θεωρητικά και, κυρίως, στό βαθμό πού σέ ένα άλλο τομέα εφαρμόζονταν στην πράξη, έμφάνισαν έξαιρετικά άνθεκτικό χαρακτήρα, πράγμα πού έξηγεί τήν ύστερότερη αναβίωσή τους.

Τό «Σοσιαλισμός και κουλτούρα» είναι ένα διδύλιο χρήσιμο και σημαντικό με τήν πιό άυστηρή έννοια τών όρων, πολύ περισσότερο πού τά ντοκουμέντα πού προσάγει, έτσι συγκεντρωμένα, ούτε σέ ξενόγλωσσες εκδόσεις θά μπορούσε νά βρει ό ενδιαφερόμενος άναγνώστης. Έλπίζουμε σύντομα νά δούμε και τόν άναγγελλόμενο Β' τόμο.

Άγγελος Έλεφάντης

2. Βλ. Ένδεικτικά τής συγκεντρωμένες στόν τόμο *Λογοτεχνία και Έπανάσταση*, μτφρ. Α. Μιχαήλ, έργασίες του, Έκδόσεις «Νέοι Στόχοι», 1971) έργασίες του.

3. Dominique Lecoun, εισαγωγή σέ άνθολογία κειμένων του Α. Bogdanof, *La science, l' art et la classe ouvrière*, Maspero 1977, σελ. 14, όπου τονίζει ότι ό Λένιν, «γιά τό κεντρικό ζήτημα τής εργασίας και τής όργάνωσής της συμμερίζεται, μαζί με μία όλόκληρη γενιά μπολσεβίκων, μερικές από τής ιδεολογικές προϋποθέσεις πού ό Μπογκντάνοφ συστηματοποιεί στή μεταφυσική του θεωρία».

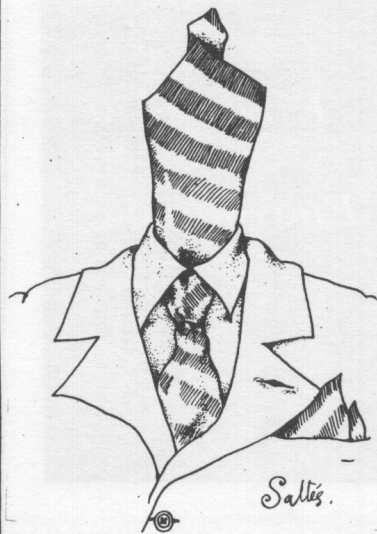
αγα μωριζω • και γραμμα

Από τό κονσερβοκούτι στον κοντυλοφόρο...

Μέ τις κουστουμιές τών επισήμων και τις καπελαδοῦρες τών κυριῶν τους, τό σκούρο γυαλί τοῦ συνταγματάρχου και τά χρυσαφικά τοῦ μητροπολίτη, τό σφυρί τοῦ δικαστή και τή λαβή τοῦ χωροφύλακα, τή βία τοῦ κομματάρχου και τή νοθεία τοῦ πολιτευτή – μέ τέτοια ὑλικά δέν φτιάχνονται πολιτικές θεωρίες. Καί ἐνῶ λοιπόν στήν Ἀγγλία, ἄς πούμε, κατά ὁρδές οἱ ἀντιδραστικοί, συντηρητικοί και φιλελεύθεροι καθηγητές και δοκιμογράφοι, ιστορικοί και πολιτειολόγοι, δημοσιογράφοι και σοβιετολόγοι, θεωρητικοί και ιδεολόγοι – ξεσκολισμένοι πιά δύτες στήν ἱστορία τών κομμουνιστῶν – δέν ἄφηναν σέ χλωρό κλαρί τόν Μάρξ, ἔρχονταν καθημερινά σά χέρια μέ τά Ἄπαντα τοῦ Λένιν και ψυχανάλυαν τόν Στάλιν, ἐδῶ σέ μάς τίποτα· μόνο ιδεολογικά βότανα και γιατροσόφια: κονσερβοκούτια και παιδομαζώματα, πηγάδες και Μελιγαλάδες.

Και νά πού σήμερα – βοηθούσης και τῆς ΕΟΚ – οἱ ἀνάγκες και οἱ δυνατότητες δείχνουν νά μετατοπίζονται, μέ τή δεξιά, και ὄχι ἀπλῶς κάποια τυχαία ἄτομα, νά πασχίζει νά ἀνασυνθέσει τόν ἐν ἀποσυνθέσει «φιλελεύθερο συντηρητισμό», νά την νά μοχθεῖ νά πλάσει μεθοδικά τό θεωρητικό της πρόσωπο, ἀποκηρύσσοντας τόν ἐρασιτεχνισμό τοῦ παρελθόντος, νά λαχανιάζει πίσω ἀπό τούς ξένους ιδεολόγους τοῦ ἀστισμοῦ. Νά την νά ξεσκονίζει τούς κοντυλοφόρους και νά λαδώνει τίς γραφομηχανές, νά βγαίνει στή γύρα γιά τσιτάτα, νά ξεσηκώνει διβλιογραφίες, νά ταξινομεῖ ἐκδόσεις. Νά, ἔτσι, πού ἡ Νέα Δημοκρατία στήνει τό Κέντρο Πολιτικῆς Ἐρεῦνης και Ἐπιμορφώσεώς της, και νά πού στή διμηνιαία του ἐκδοση Ἐπίκεντρα, τεῦχος 7, Μάρτιος-Ἀπρίλιος 1979, τό μέλος τοῦ Κέντρου δικηγόρος κ. Πέτρος Στ. Μακρῆς-Στάικος θά μάς πει τί εἶναι αὐτός ὁ «Σταλινισμός και ὁ μῦθος τοῦ Λένιν» (στό ἴδιο τεῦχος: κείμενα γιά τό γαλλικό, τό ἰσπανικό ΚΚ, τό ΚΚΕ και τή σινοσοβιετική διένεξη).

Δέν εἶναι λοιπόν παράδοξο πού πρέπει κατεπειγόντως σήμερα – μπροστά μάλιστα στό σκορποχώρι τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος – νά καλυφθεῖ «ἡ ἀπουσία κάθε σχετικοῦ ἔργου ἀπό τήν ἑλληνική διβλιογραφία». Ἀλλά πῶς νά ξεμουδιάσουν τά ἄμαθα δάχτυλα, πῶς νά περιδιαβεῖ κανεῖς ἄγνωστους τόπους; Πῶς νά στριμώξει σέ ἓνα ἀρθράκι, ἢ και σέ πολλά, τούς ἀτέλειωτους τόμους, τίς ἀμέτρητες μονογραφίες τών ἀστέρευτων τιτάνων τοῦ ἀντικομμουνισμοῦ; Μέ τί προσόντα θά εὐοδωθεῖ ἡ ἑλληνόφωνη «ἐμβάθυνση σίς πολιτικές ρίζες τοῦ σταλινισμοῦ»; Ἡ στροφή μιᾶς παράταξης ἀπό τήν ιδεολογία τοῦ κονσερβοκουτιοῦ στον κοντυλοφόρο δέν εἶναι ὑπόθεση εὐκόλη, ιδιαίτερα ὅταν ἔχουμε ὑπόψη μας δυό-τρία τό πολύ διβλία τοῦ Λένιν και ἀγνοοῦμε τούς πενήντα πέντε τόμους τοῦ ἔργου του· ὅταν δανειζόμαστε τσιτάτα ἀπό δεύτερο και τρίτο χέρι, ψαρεύοντας ὀλοκληρωτικά λαυράκια σέ θολά νερά· ὅταν ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς ΕΣΣΔ εἶναι συνάνυμη μέ τή σκανδαλοθηρία, ὅταν δέν φαίνεται νά γνωρίζουμε ὅτι ὑπῆρχε τελοσπάντων κάποιος ἐμφύλιος πόλεμος και κάποια ξένη ἐπέμβαση, ὅταν δέ διστάζουμε νά ξετρυπώσουμε λέξεις, ξερέδες και μα-

τα γυριζω • και γραμματα γυριζω

ραμένες, από όπουδήποτε, όταν στο ολιγοσέλιδο χαρμάκι μας ή Κολλοντάι σφιχταγκαλιάζεται με τον Σολζενίτσιν, ο Ρεβέλ («Τό κυριότερο εμπόδιο για τό σοσιαλισμό δέν είναι ο καπιταλισμός, αλλά ο κομμουνισμός») συναδελφώνεται με τον Έλλενστέιν, τον Προκάτσι και την Άρσιτς, κι από κοντά ο Τζίλας, ο Γκόρκι, ο Ντ. Γκερέν, ο Κέσλερ, ο Γκαροντί. Δέν έχουμε τίποτα τό προσωπικό με τον άρθρογράφο. Τόν κατηγορούμε όμως ότι σπρώχνει την Λούξεμπουργκ στή μετά θάνατον σχιζοφρένεια, όταν δηλώνει με πάσα ειλικρίνεια ότι ή άνυπεράσπιστη Ρόζα «συναψίζει, ίσως, την άνάλυση του προηγούμενου κεφαλαίου» του!

Τί νά σοῦ κάνουν λοιπόν οί 79 σημειώσεις και παραπομπές όταν έχουν βγει έτσι; (Ο έντυπωσιακός πάντως αριθμός τους και ή φροντίδα του άρθρογράφου νά αναφερθεί μόνο στά μεταφρασμένα στά ελληνικά έργα – δέν υπάρχει ούτε ένα πρόσφορο κείμενο γραμμένο από Έλληνα! – δείχνουν κάποιες σαφείς προθέσεις και κατευθύνσεις).

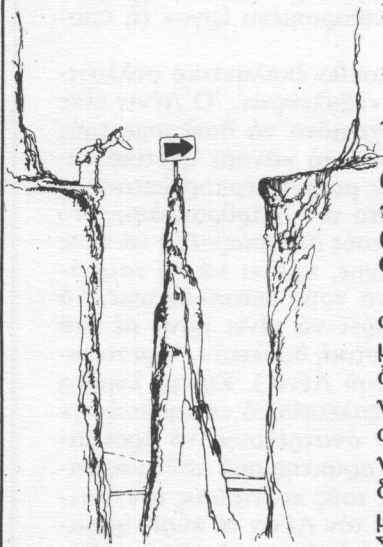
Δέν θά είχε πολύ νόημα νά έπεκταθούμε. Θά πούμε απλώς ότι ο κ. Μακρής-Στάικος είναι αναγκασμένος νά επικαλεστεί, τελικά, την αυθόρμητη στάση και τά αυτονόητα του άστοῦ, νά καταφύγει στά πασίγνωστα αξιώματα του είδους «σέ κάθε δήμα» μας θά βρούμε στον Λένιν «είτε πράξεις όμοιες με εκείνες πού χαρακτηρίζουν τό σταλινισμό είτε ένα θεωρητικό υπόβαθρο πού μπορεί θαυμάσια νά στηρίξει την “έξέλιξη” προς τό σταλινισμό» ή «ή σοβιετική γραφειοκρατία δέν είναι τίποτα άλλο παρά άπόρροια των κειμένων και των πράξεων του Λένιν» κλπ. Και κάνει πολύ καλά, τό δίχως άλλο, άφου εκεί πού θά αποπειραθεί τίς θεδιασμένες και εκ των ένόντων άποδείξεις του τά άποτελέσματα δέν είναι διόλου εὔτυχη. Φέρνουμε μερικά παραδείγματα, όχι φυσικά για νά σώσουμε τον Λένιν ή για νά αναπτύξουμε τίς σχετικές άπόψεις του, αλλά απλώς για νά διαφανεί ή ποιότητα των «άποδείξεων» και των «όπως είδαμε» του άρθρογράφου.

1. Μιά «θεωρία καθαρά λενινιστική, της όποίας τά κύρια στοιχεία είναι» μεταξύ άλλων

– «ή όργάνωση του κινήματος “άπό πάνω”, δηλαδή χωρίς δημοκρατικές διαδικασίες στή βάση»,

– και (παραθέτει σχολιάζοντας μία φράση του Λένιν) «ή προσπάθεια για τή διεύρυνση των δικαιωμάτων και των δικαιοδοσιών του κέντρου (έν. της καθοδηγητικής μειοψηφίας) σέ σχέση προς τό μέρος (έν. τή βάση)». Αὐτά στο *Ένα δήμα μπρός, δύο δήματα πίσω*, εκδ. Θεμέλιο, σελ. 260.

Στή «σκληρή» αὐτή προσούρα – πού φυσικά φέρει ανεξίτηλα τή σφραγίδα των άναγκών της εποχής (όργάνωση του κόμματος, πολεμική με τον «αὐτονομισμό» και τον «άναρχικό δημοκρατισμό») και δέν έχει άρα τό χάρισμα της άποκλειστικότητας – και στήν αὐτή σελίδα, ο Λένιν α) δέν μιλάει για τή όργάνωση του «κινήματος» αλλά του επαναστατικού κόμματος. Και β) όταν μιλάει για κέντρο ή κορυφή δέν «έννοει τή καθοδηγητική μειοψηφία», ούτε προγράφει τίς «δημοκρατικές διαδικασίες στή βάση» (έντρομος, ίσως, μπροστά στήν άχαλίνωτη δημοκρατικότητα και τή δημιουργική αὐτενέργεια της λαϊκής βάσης στο Συνέδριο της Χαλκιδικής): «Στήν περίοδο της άποκατάστασης της πραγματικής ενότητας του κόμματος... ή κορυφή (άπ’ όπου «ξεκινάει

και γραμματα γνωρίζω • και γραμμα

οργανωτικά ή επαναστατική σοσιαλδημοκρατία») είναι αναπόφευκτα τό κομματικό συνέδριο, σάν ανώτατο όργανο του κόμματος· τό συνέδριο συνενώνει, στό μέτρο του δυνατού, όλους τούς εκπροσώπους τών δραστήριων οργανώσεων, και εκλέγοντας τά κεντρικά όργανα... τό κάνει κορυφή ως τό επόμενο συνέδριο» (ή υπογράμμιση του Λένιν).

2. Ο Λένιν είπε ότι ή συλλογική καθοδήγηση («όταν υπάρχει και ή παραμικρή δυνατότητα», παραλείπει ό άρθρογράφος) πρέπει «νά μειωθεί σέ μία συντομωτάτη συζήτηση σέ ένα στενό συμβούλιο τό πολύ», ενώ ή πρακτική καθοδήγηση πρέπει «νά εμπιστευθεί» (!) σέ ένα μόνο σύντροφο, «γνωστό γιά τή σταθερότητά του, τήν ενεργητικότητά του, τό θάρρος του». Άρα προσωπική διοίκηση, δικτατορία κλπ. κλπ. Άν ό άρθρογράφος – πού μās πληροφορεί άμέριμνα ότι αυτά λέγονται «τόν Ιούλιο του 1919» – δέν είχε δανειστεί ξερές λέξεις και είχε μπροστά του τό άρθρο «Όλοι στόν άγώνα ενάντια στόν Ντενίκιν», Διαλεχτά Έργα, τόμος II, μέρος 2, έκδ. Γνώσεις, Άθήνα 1973, σελ. 224-226, (ίσως πάλι δέν) θά έβλεπε ότι περνάμε «μιά από τίς πιό κρίσιμες και κατά πάσα πιθανότητα τήν πιό κρίσιμη στιγμή τής σοσιαλιστικής επανάστασης», όπου Ρώσοι και ξένοι κεφαλαιοκράτες «κάνουν άπεγνωσμένες προσπάθειες νά παλινορθώσουν τό ζυγό του κεφαλαίου μέ τήν είσοδή του Ντενίκιν...», όπου «ή Σοβιετική Δημοκρατία πολιορκείται από τόν έχθρό. Πρέπει νά γίνει ένα ενιαίο εμπόλεμο στρατόπεδο, όχι στά λόγια μά στα έργα» (ή υπογράμμιση στό πρωτότυπο). Άκόμα κι έτσι, «ή συλλογικότητα στή διοίκηση είναι άπαραίτητη γιά τό χειρισμό τών υποθέσεων του εργατικού και άγροτικού κράτους». Όμως «κάθε επέκταση τής συλλογικότητας αυτής, κάθε διαστρέβλωσή της πού οδηγεί στήν τυπολατρία και τήν άνευθυνότητα, κάθε μετατροπή τών συλλογικών όργάνων σέ συζητητήρια, είναι τό μεγαλύτερο κακό...». Τέλος, «σέ όλες τίς περιστάσεις άνεξαίρετα, ή συλλογική διεύθυνση πρέπει νά συνοδεύεται από τόν επακριβέστερο καθορισμό τής προσωπικής ευθύνης του κάθε άτομου γιά ένα επακριβώς καθορισμένο έργο» (ή υπογράμμιση στό πρωτότυπο).

Άς δοϋμε, γιά νά τελειώνουμε, τόν άκόλουθο εκπληκτικό συλλογισμό πού παίζει μέ τίς χρήσεις του ρήματος «έξαλείφω». Ο Λένιν είπε ότι «νά έξαλείψουμε τίς τάξεις σημαίνει όχι μόνο νά διώξουμε τούς τσιφλικάδες και τούς κεφαλαιοκράτες – αυτό τό κάναμε σχετικά εύκολα –, σημαίνει ακόμα νά έξαλείψουμε τούς μικρούς έμπορευματοπαραγωγούς...». Έδώ κόβει άπότομα τό τσιτάτο του ό άρθρογράφος (τ' όποιο όμως συνεχίζει πεισματάρικα: «κι αυτούς δέν μπορούμε νά τούς διώξουμε, δέν μπορούμε νά τούς συντρίψουμε, πρέπει νά τά ταιριάσουμε μαζί τους, μπορούμε (και πρέπει) νά τούς μεταπλάσουμε, νά τούς άναδιαπαιδαγωγήσουμε, κι αυτό μπορεί νά γίνει μόνο μέ μία πολύ μακρόχρονη, άργή, προσεκτική οργανωτική δουλειά». Άριστερισμός, έκδ. Θεμέλιο, σελ. 59, υπογράμμιση του Λένιν). Και μέ λυμένα έτσι τά χέρια, συνεχίζει: έπρεπε λοιπόν νά έξαλειφθεί ό «άτομικισμός» και ή «μικροαστική νοοτροπία». Άλλά «άν ανατρέξουμε τό προεπαναστατικό έργο του Λένιν», βλέπουμε τό χαρακτηρισμό του μικροαστού νά «άπονέμεται μέ άπλοχεριά σέ όλους τούς πολιτικούς του αντιπάλους... Έξάλλου ό άτομικισμός ήταν κατά τόν Λένιν τό κύριο χαρακτηριστικό τών διανοουμένων. Έτσι άνοιγε ό δρόμος γιά τήν εκκαθάριση τών λογαριασμών και τήν έξόντωση (έξαλείφω=έξοντώνω) τόσο

ρα γνωρίζω • και γραμματα γνωρίζω

των φιλελεύθερων σοσιαλιστών όσο και των διανοουμένων». Και τά αριθμητικά στοιχεία που αφειδώλευτα προσφέρει τό 'Αρχιπέλαγος Γκουλάγκ: «τό 1919 άρχισαν νά φυλακίζονται ή νά εκτελούνται οί διανοούμενοι που δέν ήσαν μοναρχικοί αλλά ούτε σοσιαλιστές, δηλαδή περίπου ένα ποσοστό 80% του συνολικού τους αριθμού». Διανοούμενο ρουθούνι δέν έμεινε στή Ρωσία. Και ό Λένιν ξεχύνεται ακάθεκτος σέ νέες περιπέτειες: «σφαγές», «δολοφονίες», «εκτελέσεις χιλιάδων», «έξόντωση διαφόρων τμημάτων του πληθυσμού».

Κάνοντας τό σταυρό του που κατάφερε νά γλιτώσει άπ' αυτό τό όργιο αίματος, ό κύριος Μακρής-Στάικος βαράει ύποχώρηση, παρατάει σύξυλους κοντυλοφόρους και παραπομπές και τρέχει περιδεής νά κουρνιάσει στή θαλπωρή που μόνο ή μεγάλη μήτρα, ή πηγάδα του Μελιγαλά, και ή ένδοξη άντικομμουνιστική παράδοση ξέρει νά προσφέρει.

Γιώργος Καρράς

Γιά τόν 'Αρη

Διαβάσαμε στήν 'Ελευθεροτυπία (8.7.79) τό ακόλουθο άνυπόγραφο σχόλιο, μέ τίτλο «'Ανήκει στό έθνος»:

Πολλά γράφτηκαν και άκούστηκαν αυτές τίς μέρες - στήν 34η επέτειο του τραγικού θανάτου του - για τόν πρωτοκαπετάνιο του ΕΛΑΣ 'Αρη Βελουχιώτη. Δυστυχώς, ελάχιστά ήταν ισάξια του άντρα: τά περισσότερα ή μικραιναν ή παραμόρφωναν τή μορφή του - τήν άδρότερη ίσως μορφή της 'Ελληνικής 'Αντίστασης. Διότι οί περισσότερες όμιλίες και τά περισσότερα γραφτά προσπάθησαν - καλοπροαίρετα, ίσως, αλλά μικρόψυχα - νά κλείσουν τόν σεμνό και συνεπή αγωνιστή της έλευθερίας στίς άσφνκτικές κομματικές σαροκοφάγους - μικραίνοντας τό μπόι του και θαμπώνοντας τή φεγγοβολή του.

και γραμματα γουριζω • και γραμμα

Ήταν μαρξιστής ο Άρης; Δέν αποκλείεται! Ήταν σοσιαλιστής ο Άρης; Μπορεί και νά 'ταν! Ήταν Άριστερός ο Βελουχιώτης; Ήταν και λοιπόν! Ήταν κομμουνιστής ο Άρης; Κι' αυτό δέν αποκλείεται! «'Ορθόδοξος» ή «άνορθόδοξος», ο Βελουχιώτης μπορεί θαυμάσια νά ήταν και κομμουνιστής. Άλλωστε, ή αδέκαστη ιστορία σύντομα θά επικαλεστεί – και γι' αυτό – τίς μαρτυρίες της... Έκεινο, όμως, γιά τό όποιο ο λαός έχει πιά αποφανθεί και ή ιστορία αποφασίσει – δηλαδή εκείνο γιά τό όποιο κανείς δέν μπορεί νά προβάλλει ένσταση, είναι ότι ο πρωτοκαπετάνιος του ΕΛΑΣ υπήρξε συνεπής και πειθαρχημένος στρατιώτης τής έλευθερίας...

Και σέ λίγα χρόνια ακόμη – όταν ή δοξασμένη και παιδεμένη Γενιά τής Άντίστασης διαβεί τήν Άχερουσία – κανείς, πιά, δέν θά θυμάται άν ο Άρης υπήρξε κακός μαρξιστής ή μέτριος κομμουνιστής και άν είχε περιπέσει σέ «δεξιές ή άριστερές παρεκκλίσεις». Στην έθνική ψυχή και μνήμη θά μείνει σάν ο ρωμαλέος και έλευθερόφρονος τυραννοκτόνος πού έσμιξε τό Σαρανταένα μέ τό Δώδεκα και μέ τό Είκοσιένα... Και όφείλουμε νά δεχτούμε ότι οι τυραννοκτόνοι και οι άγωνιστές τής έλευθερίας, δέν ανήκουν σέ κόμματα και σέ παρατάξεις, αλλά στους λαούς πού τους γέννησαν και στά έθνη πού τους γαλούχησαν και τους χειραγώγησαν.

Ο Άρης – όσο κι άν κρώζουν τά όρνεα τής μισαλλοδοξίας και όσο και άν παραβιάζονται τά κομματικά ταμπού – έχει πιά καταστερωθεί στον έθνικό ούρανό. Σάν τόν Κατσαντώνη, σάν τόν Ρήγα, σάν τόν Διάκο – σάν όλους τους πολέμαρχους και άγωνιστές αυτής τής χώρας πού τό πάθος τους και οι θυσίες τους γιά τήν έλευθερία, εξαφανίζουν όλα τους τά έλαττώματα, εξαγιάζουν τίς μορφές τους και τους χαράζουν ανεξίτηλα στήν έθνική συνείδηση. Ο Άρης, λοιπόν, ανήκει στήν Ελλάδα. Κι όσο γρηγορότερα αρχίσει νά του αποδίδει αυτό ή Ελληνική Πολιτεία κι όσο ταχύτερα αρχίσει νά του αποδίδει τίς όφειλόμενες τιμές, τόσο τό καλύτερο γιά τήν ίδια και γιά τίς ευγενείς προοπτικές της – άν έχει και θέλει νά 'χει ευγενείς προοπτικές...

Και ιδού οι άπορίες: Τί πιά πολύ ή «πιά κακό» έπραξαν «τά κόμματα πού θέλησαν νά εκμεταλλευτούν τόν Άρη» απ' αυτό πού κάνει ο «έκφραστής» τής κοινής γνώμης άρθρογράφος μας; Ο όποιος, άφου ίσοπέδωσε δεόντως τόν Άρη, δηλώνοντας ότι είναι αδιάφορος οι όποιοσδήποτε ιδιότητές του, – άφου τόν μετέτρεψε σέ εξαϋλωμένο φάντασμα τής φαντασίας του χωρίς σάρκα, όστά, μυαλό, θέληση, ένταξη, ιδεολογία, πρακτική, κι άφου τού κατάργησε τή συγκεκριμένη ιστορία πού ο Άρης έπλασε – άρα και τήν προσφορά του –, κράτησε τίς ιδιότητες του «παλικαριού» και του «τυραννοκτόνου» γιά νά τόν παραδόσει πλέον «καθαρό και άσπιλο» στά χέρια τής Πολιτείας πού θά πρέπει νά του στήσει τόν καθιερωμένο άνδριάντα.

Μήπως, λοιπόν, αυτό ακριβώς δέν είναι εκμετάλλευση ενός ιστορικού πρωταγωνιστή και μιάς ιστορίας, όταν άρμόδια γιά τήν κρίση αναγορεύουμε τήν ιδεολογία μας και όχι τήν ιστορική άνάλυση; Και μάλιστα μιάν ιδεολογία πού στό όνομα κάποιου έθνικού παλικαρισμού κηρύσσει εκ των προτέρων, σάν όρο οικειοποίησης του Άρη, τήν πρόθεσή της νά καταργήσει τήν πραγματική ιστορία όπου οι άνθρω-

ρα γυωριζω • και γραμμαρα γυωριζω

ποι, θεβαίως, είναι δεξιοί, άριστεροί, κομμουνιστές, εθνικόφρονες, ένταγμένοι σε κόμματα, σε παρατάξεις, σε τάξεις κ.ο.κ.;

Έ, λοιπόν, όχι! Ακόμη και σε πείσμα του κοινού αισθήματος που υποτίθεται ότι εκφράζει ο άνωνυμος άρθρογράφος της 'Ελευθεροτυπίας, ο Άρης και οι αγωνιστές του έαμικού άγώνα εκτός από «παλικαράδες» και «τυραννοκτόνοι» είχαν συνείδηση ότι είναι άριστεροί, με όλα όσα συνεπάγεται ή συνείδηση αυτή. Διέφεραν, δηλαδή, κάπως σοβαρά από τον Άρμόδιο και τον Άριστογείτονα. Και γι' αυτό ακριβώς οι τότε δεξιοί τους πελέκησαν και οι σημερινοί άρνούνται να τους στήσουν άνδριάντες.

Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος

Καί πάλι οι σφαγές!...

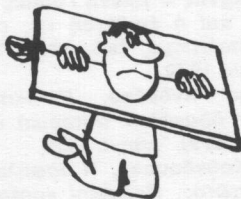
Μετά τό 1974 ένας καινούριος «τρόπος» αντιπολίτευσης άνθισε στον τόπο μας. Ο «τρόπος» αυτός συνίσταται στό να μετατρέπονται τά πιά αυτονόητα πράγματα πρώτα σε προβλήματα και κατόπι σε συνθήματα που προσβάλλουν τή νοημοσύνη ακόμα και του πιά άνενημέρωτου πολίτη.

Άπό τά χαρακτηριστικότερα συνθήματα που έχουν βγει μ' αυτόν τον τρόπο είναι εκείνα που έχουν σχέση με τίς εξετάσεις στα διάφορα επίπεδα τής εκπαίδευσής μας. Άντί για οποιαδήποτε ουσιαστική κριτική, με τήν πρώτη εύκαιρία επιστρατεύονται κάθε είδους «κινδυνολογίες» και «σφαγιολογίες».

Έτσι, κάθε φορά που γίνονται οι εισαγωγικές εξετάσεις για τά Λύκεια άκούγεται ή κραυγή «ΣΦΑΓΗ ΣΤΑ ΛΥΚΕΙΑ». Άν όμως διαβάσει κανείς τά ποσοστά άποτυχίας βλέπει ότι κυμαίνονται από 10 ως 25%. Καί μάλιστα τά ψηλότερα ποσοστά είναι τόν Ιούνιο (ένα σημαντικό μέρος των παιδιών που άποτυχαίνουν στις εξετάσεις του Ιουνίου περνούν στις επαναληπτικές του Σεπτεμβρίου). Που βρίζεται λοιπόν ή σφαγή;

Τόσο πολύ μās έχει θαμπώσει ο φανατισμός μας; Για να μήν ύπάρξει «σφαγή» θά πρέπει να περάσουν όλα τά παιδιά; Τότε γιατί να γίνονται οι εισαγωγικές εξετάσεις για τά Λύκεια; Κι αν είμαστε αντίθετοι στην ύπαρξη αυτών των εξετάσεων, τότε γιατί φωνάζουμε ύπέρ τής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης (λέγοντας ταυτόχρονα πώς άπειλείται από τούς αντίθετους); Βασικό στοιχείο και τής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 64 - 65 και αυτής του 74 - 75 ήταν ή καθιέρωση των εισαγωγικών εξετάσεων για τά (δύο ή περισσότερων τύπων) Λύκεια. Έπιτέλους, τί θέλουμε; Νά κάνουμε τον κόσμο να μήν ξέρει τί του γίνεται;

Καί να μήν υπήρχαν πραγματικά προβλήματα στην εκπαίδευσή μας! Μά όλόκληρη ή ελληνική εκπαίδευση είναι ένα τεράστιο πρόβλημα. Χρειάζεται να έφευρίσκουμε άλλα;

Τάσος Άνθουλιās

ρα γλωσσολογία • και γραμμάτια γλωσσολογία

Πολιτικές Αναλύσεις – Κοινωνικές Επιστημές

Ουμπέρτο Τσερόνι – Ρομπέρτο Ρομάνι, Κρίση του Μαρξισμού, μτφρ. Άνταλου Χρυσοστομίδη, έκδ. Θεμέλιο 1979.

Έντουαρντ Καρντέλι, Οι δημοκρατικοί δρόμοι στη σοσιαλιστική κοινωνία, μτφρ. Ε. Βοσποράκη, έκδ. Θεμέλιο 1979.

Ρ.Δ. Θεοχάρης, Ιστορία της οικονομικής αναλύσεως, έκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1979.

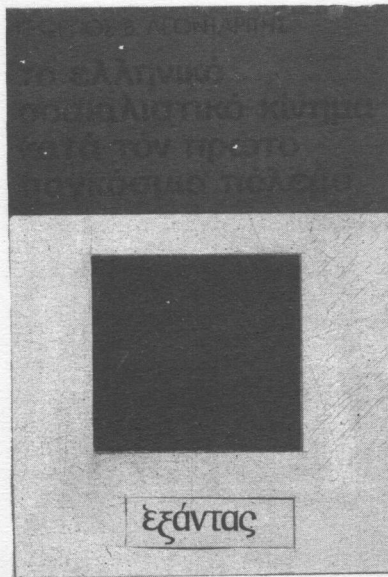
Νίκος Ψυρρούκης, Η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ και ο άλλος δρόμος, έκδ. 'Επικαιρότητα, Αθήνα 79.

Κ.Ι. Δεσποτόπουλος, Θέματα Ιστορίας και πολιτικής, έκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1979.

Γ.Κ. Βλάχος, Εισαγωγή στις πολιτικές θεωρίες των νεότερων χρόνων, έκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1979.

Χ.Π. Φράγκος, Έλληνικά και ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, έκδ. Παπαζήση 1979.

Κώστας Βεργόπουλος, Έθνισμός και οικονομική ανάπτυξη – ή Ελλάδα στο μεσοπόλεμο, έκδ. Έξάντας 1979.

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

ΓΙΑ ΤΟ ΜΟΝΟΤΟΝΙΚΟ

Μέ εμπάθεια*

Έπιτρέψτε μου να μετάσχω κι εγώ στη συζήτηση για το μονοτονικό που ανοίξατε από τις στήλες του περιοδικού σας. Όχι βέβαια γιατί μ' ενδιαφέρει ιδιαίτερα αν πρέπει να θάζω όξεία ή περισπωμένη (όπως συνήθισα τό ένα θά συνηθίσω και τό άλλο), αλλά γιατί πιστεύω πώς τό «μονοτονικό ζήτημα» είναι ένα (από τό πολλά, δυστυχώς) δείγματα του σημερινού (σέ τελική ανάλυση πολιτικού) αποπροσανατολισμού της κοινωνής γνώμης (και των ειδικών).

Και πρώτα-πρώτα δς προσπαθήσουμε να ξεκαθαρίσουμε δυό-τρία αυτόνοτα πράγματα πού, όπως φαίνεται, δέν θεωρούνται και τόσο αυτόνοτα.

Η γλώσσα είναι ένα σύνολο φωνητικών και γραπτών συμβόλων πού εκφράζουν τις ανάγκες επικοινωνίας ενός λαού. (Τά φωνητικά σύμβολα συνδυάζονται στον προφορικό λόγο μ' ένα σύνολο χειρονομιών, στάσεων, αλλαγών στο ύφος κλπ. Στο γραπτό λόγο τά σύμβολα χρησιμοποιούνται σέ μία ποικιλία μορφών πού αντιστοιχούν στις διάφορες τυπογραφικές οικογένειες γραμμάτων – δς θυμηθούμε άκόμα, για παράδειγμα, τις εκδόσεις των ποιημάτων του Ρίτσου γραμμένες από τον ίδιο μέ τό χέρι. Κι όλα αυτά στην προσπάθεια για μία πλουσιότερη και ακριβέστερη έκφραση. Μέχρι και τό είδος του χαρτιού πού χρησιμοποιείται βοηθάει σ' αυτή την έκφραση – για να μην αναφερθούμε σ' άλλα εικαστικά σύμβολα πού συμπληρώνουν την γενική εικόνα). Κατά συνέπεια ή γλώσσα (στην προφορική και γραπτή της μορφή) μεταβάλλεται παράλληλα – και μέ κάποια καθυστέρηση – μέ τις αλλαγές πού γίνονται στις έκφραστικές ανάγκες.

* Ζητώ συγγνώμη για τόν τίτλο. Έπειδή όμως τόν τελευταίο καιρό δέν μπορώ να ξεχωρίσω ποιά άρθρα έχουν γραφεί μέ εμπάθεια και ποιά χωρίς εμπάθεια, χρησιμοποίησα αυτόν τόν τίτλο για να είμαι σίγουρος πώς δέν πέφτω έξω.

Ο ρόλος των γλωσσολόγων είναι ή αναγνώριση και ή κωδικοποίηση των «έσωτερικών» και «έξωτερικών» νόμων πού διέπουν τη γλώσσα, ή επίσημανση των αλλαγών πού συντελούνται, ό έντοπισμός των μορφών εκείνων πού δέν έκφράζουν πιά κανένα περιεχόμενο και ή διατύπωση προτάσεων για άποδοχή και κωδικοποίηση των αλλαγών (και φυσικά ή εφαρμογή από τούς ίδιους αυτών των προτάσεων).

Ο ρόλος του νομοθέτη (του Κράτους) είναι να επικυρώνει τις αλλαγές πού έχουν στην πράξη συντελεστεί και να επιτρέπει την άβιαστη εξέλιξη της γλώσσας.

Και ό ρόλος των εκπαιδευτικών είναι να δίνουν στα παιδιά την δυνατότητα να χρησιμοποιούν τη γλώσσα τους μέ τέτοιο τρόπο πού να μπορούν να έκφράσουν τις ιδέες τους, τούς προβληματισμούς τους, τά συναισθημάτια τους κλπ. και αντίστοιχα ν' άποκτούν την ικανότητα κατανόησης των ιδεών κλπ. των άλλων (παλιότερων και σύγχρονων).

Πού βρίσκεται λοιπόν μέσα σ' όλα αυτά τό «μονοτονικό ζήτημα»;

Οι γλωσσολόγοι έχουν κάθε δικαίωμα (και ύποχρέωση) να προσπαθούν να διαφωτίσουν την κοινή γνώμη και να επιδιώκουν να την πείσουν ν' άπαλλαγεί από γλωσσικές μορφές πού πιά δέν εξυπηρετούν καμιά έκφραστική ανάγκη. Άν λοιπόν πιστεύουν πώς οι τόνοι και τά πνεύματα είναι σήμερα άχρηστα, έχουν χρέος να προτείνουν την κατάργησή τους, φέρνοντας στην δημοσιότητα τά επιχειρήματά τους.

Τό Κράτος θά πρέπει να νομοθετήσει τό μονοτονικό όταν διαπιστώσει πώς αυτό έχει στην πράξη ουσιαστικά καθιερωθεί. Έχει όμως καθιερωθεί; Άν εξαίρεσουμε μία άσημαντη μειοψηφία συγγραφέων και έκδοτών (πού πιστεύουν στην τονική μεταρρύθμιση), μερικές έφημερίδες (πού για τούς γνωστούς λόγους κατάργησαν τη διαφοροποίηση των τόνων και των πνευμάτων – χωρίς όμως και να χρησιμοποιούν τό ίδιο τονικό σύστημα) και μερικές μπροσούρες «πολιτικοποιημένων» (sic) ομάδων (πού δέν διακρίνονται και τόσο για την έκφραστική τους ικανότητα), θά διαπιστώσουμε πώς ό τεράστιος δγκος των κάθε είδους εντύπων (και ιδιαίτερα των βιβλίων)

και γραμματα γουριζω • και γραμμα

πού εκδίδονται σήμερα χρησιμοποιούν τούς τόνους και τὰ πνεύματα. Μέ ποιά δικαίωμα λοιπόν θά πρέπει τό κράτος νά νομοθετήσει αὐτή τή στιγμή τό μονοτονικό; Μήπως ξεχάσαμε πώς ἀπό τὰ βασικότερα ἐπιχειρήματα γιά τήν επίσημη καθιέρωση τῆς δημοτικῆς ἦταν τό γεγονός πώς τή χρησιμοποίησε ἡ συντριπτική πλειοψηφία τῶν δόκιμων συγγραφέων;

Κι ἐρχόμαστε στό βασικότερο πρόβλημα, στή στάση τῶν ἐκπαιδευτικῶν. Ἄπ' ὅσο μπορῶ νά δῶ, τό «ἐκπαιδευτικό» ἐπιχείρημα φαίνεται πώς βρίσκει τή μεγαλύτερη ἀνταπόκριση (φορτισμένο καθὼς εἶναι μέ τό μεγαλύτερο συναισθηματικό βάρος). Σέ τί ἐμποδίζει ὁμως τῆ γλωσσική καλλιέργεια τῶν παιδιῶν ἡ ὑπαρξη τῶν τόνων καί τῶν πνευμάτων; Ἡ ἀπάντηση πού δίνεται εἶναι ὅτι τὰ παιδιά βασανίζονται γιά νά μάθουν τούς τόνους καί τὰ πνεύματα, μέ ἀποτέλεσμα καί νά χάνουν χρόνο καί νά χάνουν ἀπό τήν ὄρεξή τους νά μάθουν τή γλώσσα τους.

Δέν ἀμφισβάλω πώς τὰ παιδιά βασανίζονται γιά νά μάθουν τούς τόνους καί τὰ πνεύματα (ὅπως βασανίζονται καί σ' ὅλη τή διάρκεια τῆς σχολικῆς τους ζωῆς). Αὐτό ὁμως δέν ὀφείλεται στούς τόνους καί στά πνεύματα, ἀλλά στόν τρόπο διδασκαλίας, στήν ἡλικία πού ἀποφασίστηκε (αὐθαίρετα) νά διδάσκονται καί στό σύστημα ἀμοιῆς καί τιμωρίας πού ὅσο πάει καί παίρνει μεγαλύτερες διαστάσεις.

Ἄς δοῦμε τὰ παραπάνω πιά ἀναλυτικά. Καί πρῶτα ὁ τρόπος διδασκαλίας. Γιά νά ταιριάζει μέ τήν ὅλη νοσηρία τῆς ἐκπαίδευσής μας, συνίσταται στήν ἐκμάθηση (στό ἑλληνικό σχολεῖο οἱ ἐννοιες ἐκμάθηση καί ἀποστήθιση εἶναι ταυτόσημες) τῶν κανόνων τοῦ τονισμοῦ. Καί μετά ἐρχεται ἡ ἀπαίτηση τῆς ὀρθῆς ἐφαρμογῆς τῶν κανόνων – ἀμοιῆ καί τιμωρία. Ἐνας λάθος τόνος, ἕνας βαθμός κάτω. Δύο λάθη, δύο βαθμοί λιγότεροι. Κι αὐτό ἀρχίζει, μέ ἐντολή τοῦ ἀναλυτικοῦ προγράμματος, στήν τρίτη δημοτικῆ. Πολλοί ὁμως δάσκαλοι βρίσκουν σκοπιμότερο ν' ἀρχίζουν αὐτή τή δουλειά ἀπό τή δεύτερη ἢ ἀκόμα κι ἀπό τήν πρώτη τάξη τοῦ δημοτικοῦ.

Μά εἶναι δυνατό μ' αὐτόν τόν τρόπο νά μή βασανίζονται τὰ παιδιά μας; Οἱ τόνοι φταίνε; Σκεφτεῖτε οἱ ἄγγλοι, γιά παράδειγμα, νά προσπαθοῦσαν νά μάθουν στά παιδιά τους τήν ὀρθογραφία ἢ τόν συλλαβισμό τῆς γλώσσας τους ἀποστηθίζοντας κι ἐφαρμόζοντας κανόνες!...

Μετά ἀπορούμε γιὰτί, ἐνῶ ξεδεύονται 3.000 ὥρες γιά τή διδασκαλία τοῦ τονισμοῦ, τὰ παιδιά τελικά δέν τόν μαθαίνουν. Καί χρησιμοποιοῦμε αὐτό τό ἐπιχείρημα γιά νά καταργήσουμε τούς τόνους. (Λές κι ἂν καταργηθοῦν οἱ τόνοι δέν θά γेमίσουν αὐτές οἱ 3.000 ὥρες μέ κάτι ἄλλο – ἀχρηστο στήν οὐσία, ὅπως ἀχρηστα ἔχει καταρτήσει καί τὰ χρῆσιμα τό σχολεῖο μας – πού θά βασανίζει ἐξίσου τὰ παιδιά). Μά μέ τήν ἴδια λογική θά πρέπει νά καταργήσουμε καί ὅλη τήν ἐκπαίδευσή μας. Ἔτσι κι ἄλλως τὰ παιδιά δέν μαθαίνουν τίποτα στό σχολεῖο. Νομίζω πώς τό βιβλίο τοῦ κ. Ε. Μιλλεοῦνη «Μηνύματα ἀπό ἕνα ἐπαρχιακό γυμνάσιο» (Ἀθήνα 1978) μπορεῖ νά πείσει καί τούς τελευταίους δῦσπιστους.

Θ' ἀναφέρω μερικά χαρακτηριστικά ὅτιοι ἀπό τό παραπάνω βιβλίο, στό ὁποῖο περιγράφονται τ' ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας πού ἔκανε ὁ κ. Μιλλεοῦνης στά παιδιά τῶν τριῶν τάξεων τοῦ Γυμνασίου ὅπου ὁ ἴδιος ὑπηρετοῦσε ὡς διευθυντής.

Τό 39% μόνο τῶν παιδιῶν αὐτῶν ἤξεραν πώς ὁ Ὀμηρος ὑπῆρξε ποιητής. (Τὰ παιδιά εἶχαν διδαχτεῖ ἐπὶ ἕνα ἢ δύο χρόνια τόν Ὀμηρο ἀπό μετάφραση). Τό 51% δέν ἤξερε πώς ὁ Ὀμηρος ἔζησε πρὶν ἀπό τόν Περικλή. Τό 56% δέν ἤξερε πώς ὁ Ὀμηρος ἔζησε μετά τόν Ἀχιλλέα. Τό 67% δέν ἤξερε πώς ὁ Ὀδυσσεύς πέθανε πρὶν ἀπό τόν Σόλωνα. Τὰ παιδιά εἶναι ἀνίκανα ν' ἀπαντήσουν σ' ἐρωτήσεις ἀπλῆς λογικῆς.

Δυστυχῶς τό Ὑπουργεῖο Παιδείας δέν κάνει ἀνάλογες ἐξετάσεις γιά τὰ Α.Ε.Ι.

Κι ἔτσι φτάνουμε στήν οὐσία τοῦ προβλήματος, πού εἶναι ἡ συνεχῆς ὑποβάθμιση τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ (καί πολιτικοῦ) προβληματισμοῦ μας.

Ἐνῶ ὁ Δημοτικισμός ξεκίνησε σάν ἕνα κίνημα παιδαγωγικό, ἐκπαιδευτικό καί γενικότερα πολιτικό, σιγά-σιγά συρρικνώθηκε στό «γλωσσικό ζήτημα» (ξεχνώντας πώς ἡ χρησιμοποίηση τῆς δημοτικῆς ἀποτελοῦσε μέσο καί ὄχι σκοπό).

Ὅταν λοιπόν, μέ τή μεταπολίτευση, καθιερώθηκε ὡς ἐπίσημη σχολική γλώσσα ἡ δημοτική, σταθήκαμε ἀμήχανοι, μή ἔχοντας πιά βαρβάρους νά φορτώνουμε τήν αἰτία τῶν κακῶν μας.

Κι ἐπειδὴ τό σύνθημα τῆς «δωρεάν παιδείας» (πού δέν ἔγινε ποτέ δωρεάν, οὔτε θέβαια παιδεία) ἔχει πιά πολιτικά ξεθωμάνει, κι ἐπειδὴ τό

σύνθημα τῆς «λαϊκῆς παιδείας» (πού παραπέμπει σέ ἐφαρμογή μετά τή «Μεγάλη Ἀλλαγῆ») δέν λέει τίποτα συγκεκριμένο γιά τό αὔριο, ἐνῶ ἀρνιέται ν' ἀσχοληθεῖ μέ τό σήμερα, ξαναανακαλύψαμε τό μονοτονικό. Καί τό χειρότερο, τό ὀνομάσαμε ἕνα μικρό θῆμα γιά τή θελίωση τῆς ἐκπαίδευσής μας (μιά πού γιά τήν ὥρα, μέσα σ' αὐτό τό σύστημα, εἶπαμε πώς δέν μποροῦμε νά κάνουμε μεγαλύτερα θῆματα – ἀλήθεια ποιά εἶναι αὐτά; δέν θά ἦταν καλό νά τὰ ξέραμε ἔστω κι ἂν δέν μποροῦμε νά τὰ ἐφαρμόσουμε σήμερα.)

Ἔχουμε ὁμως φτάσει πιά σέ ἀδιέξοδο. Τό νιώθουμε, ἔστω κι ἂν ἀκόμα δέν θέλουμε νά τό παραδεχτοῦμε. Καιρός λοιπόν νά σκύψουμε μ' ἐπιστημονικό τρόπο πάνω σ' αὐτή τή μεγάλη πλῆγή τοῦ λαοῦ μας, τήν ἐκπαίδευσή. Ν' ἀνακαλύψουμε τί θά πει παιδαγωγική, τί θά πει ἐκπαιδευτικό πρόγραμμα, τί θά πει ἐμπειρική μέθοδος, μέ ποῖο τρόπο γίνονται ἐκπαιδευτικές ἀλλαγές.

Κι ἄς ἀφήσουμε τὰ συνθήματα, τίς δικαιολογίες καί τίς ὑπεκφυγές. Σ' ὅλο τόν κόσμο (καπιταλιστικό καί σοσιαλιστικό) ἔχουν γίνει τεράστιες ἐπαναστάσεις στήν ἐκπαίδευσή. Ἄς τίς μελετήσουμε. Ἄς προχωρήσουμε κι ἐμεῖς λίγο παραπέρα ἀπ' τήν ἐποχή τοῦ Καποδίστρια – ἂν ὄχι στή λύση, τουλάχιστο στή γνώση τῶν προβλημάτων μας.

Τάσος Ἀνθουλιᾶς

